

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական
աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիա

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ ԳՈՒՐԳԵՆԻ

**ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ»
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020

ՀՏԴ 332

ԳՄԴ 65.04

Ղ 301

Հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ աշխարհագրության և
երկրաբանության ֆակուլտետի գիտխորհուրդը:

Գրախոսներ՝ տ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Ի. Աղաջանյան
ա. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ռ. Ավագյան

Ղամբարյան Գոհար

Ղ 301 ՀՀ տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները «Աճի բևեռ-
ներ և կենտրոններ» հայեցակարգի համատեքստում/
Գ. Ղամբարյան: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2020, 270 էջ:

Մենագրությունում անդրադարձ է կատարվում տնտեսական զար-
գացման և տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության տե-
սական հիմնավորումներին ու պատմական փորձի ընդհանրացումնե-
րի մեկնաբանությանը, ինչպես նաև ՀՀ ռեգիոնալ զարգացման գործըն-
թացում վերջիններիս տեսագործական կիրառման հնարավորություն-
ների պարզաբանմանը: Աշխատությունում քննարկվում են ՀՀ տնտե-
սական զարգացման հիմնախնդիրները, և առաջարկվում են լուծում-
ներ:

Մենագրությունը հասցեագրված է պետական կառավարման ոլոր-
տի աշխատողներին, սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության և
տնտեսագիտության մասնագիտությունների ուսանողներին, ՀՀ տնտե-
սական զարգացման հիմնախնդիրներով մտահոգված մասնագետնե-
րին և ընթերցող լայն շրջանակին:

The monograph touches upon the theoretical substantiations of economic
development, regional economic policy and the interpretation of generalizations
of historical experience, as well as the clarification of the possibilities of their
practical application in the process of regional development of the Republic of
Armenia. The issues of the RA economic development are discussed in the
work, solutions are proposed.

The monograph is addressed to the public administration workers, students of
the departments of socio-economic geography and economics, specialists who
make researches related to the economic development issues of the Republic of
Armenia, as well as wide range of readers. (in Armenian)

ՀՏԴ 332

ԳՄԴ 65.04

ISBN 978-5-8084-2448-7

© ԵՊՀ հրատ., 2020

© Ղամբարյան Գ., 2020

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԵՐՕՐՅԱ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՈՒՄ	9
1.1 Հայաստանը զլոբալիզացման գործընթացների համատեքստում	9
1.2 Հայաստանը տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներում	27
ԳԼՈՒԽ 2. ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ.....	46
2.1 Ռեգիոնալ զարգացման տեսություններն Արևմուտքում.....	46
2.2 Ռեգիոնալ զարգացման տեսությունները Ռուսաստանում	55
2.3 Ռեգիոնալ զարգացման ժամանակակից տեսությունները	58
2.4 «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը.....	67
ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՕՐԻՆԱԶՍՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ.....	73
3.1 Հասարակության տարածքային կազմակերպման օրենքներն ու օրինաչափությունները (ՀՏԿՕ)	73
3.2 «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը և հասարակության տարածքային կազմակերպման օրենքներն ու օրինաչափությունները	80
ԳԼՈՒԽ 4. ՌԵԳԻՈՆԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ.....	86
4.1 Ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականությունը և տեսական հիմնավորումները	86
4.2 Ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության առանձնահատկությունները՝ «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական հիմնավորմամբ	92

ԳԼՈՒԽ 5. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼ՝ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՏԵՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՄԱՄԲ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ	102
5.1 «ԱՃի կենտրոնների» և «գարգացման բևեռների» առանձնահատկությունները	102
5.2 «ԱՃի կենտրոնների» և «գարգացման բևեռների» ուսումնասիրության աշխարհագրական մոդել	111
ԳԼՈՒԽ 6. ՀՀ ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԸՍՏ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ	122
6.1 ՀՀ գարգացման բնաաշխարհագրական և տնտեսաաշխարհագրական նախադրյալները	122
6.2 ՀՀ «ԱՃի կենտրոնների» տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունները	166
6.3 ՀՀ «Զարգացման բևեռների» գործառնության կազմակերպման առանձնահատկությունները	189
6.4 ՀՀ տարածագործառնության կազմակերպման առանձնահատկությունները	232
ԳԼՈՒԽ 7. ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՆՀԱՄԱՉԱՓ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ	238
ՎԵՐԶԱԲԱՆ	255
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	258

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ցանկացած երկրի գերագույն նպատակներից են տնտեսական զարգացումն ու բնակիչների բարեկեցության ապահովումը: Բարձրագույն (թեև համընդհանուր և միևնույն) այս նպատակի իրականացման համար երկրներից յուրաքանչյուրը մշակում է իր մարտավարությունն ու ռազմավարությունը, հստակեցնում է իր առջև դրված խնդիրները, ընտրում դրանց լուծման ուղիներ և գործիքակազմ՝ ելնելով իր առանձնահատկություններից, առաջնահերթություններից, ազգային մտածողության ինքնատիպությունից, զարգացած երկրների խորհրդատվական ուղղորդումներից, կառավարող վերնախավի մասնագիտական հմտություններից և այլ հատկանիշներից:

Տնտեսական զարգացման ուղու և գործիքակազմի ընտրության համար կարևոր ուղեցույցներ են, մի կողմից, սեփական դատողություններն ու վերլուծությունները, երբեմն նույնիսկ էմոցիոնալ նախապատվություններն ու տրամադրությունները (իռացիոնալ մոտեցում), մյուս կողմից՝ ռեգիոնալ զարգացման տեսական ընդհանրացումներն ու պատմական փորձը (ռացիոնալ մոտեցում): Եթե իռացիոնալ որոշումները կարող են ապահովել տնտեսական զարգացման ցանկալի ձեռքբերումներ պատահականության սկզբունքով, ապա ռացիոնալ որոշումները՝ կանխատեսելիության սկզբունքով: Բնականաբար, միանշանակորեն ակնհայտ է, որ տնտեսական զարգացման ռացիոնալ մոտեցումը՝ տեսական գիտելիքների և պատմական փորձի իմացությունը, տնտեսական հաջողությունների ձեռքբերման կարևոր նախապայմանն է:

Ներկայումս առկա է տնտեսական զարգացման պատմական բազմադարյա փորձի և տեսական մտքի ընդհանրացումների մեծածավալ գիտական բազա: Խնդիրն այն է, որ գիտական այս բազմազանությունում առկա են տնտեսական զարգացման լուծումներ ինչպես ընդհանրապես բոլոր երկրների, այնպես էլ լուծում-

ներ՝ որակական տարբեր հատկանիշներ ունեցող երկրների ու տարբեր իրավիճակների համար: Ըստ էության, տնտեսական զարգացման ճիշտ դեղատոմսի ընտրությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ակնկալում է ինքնատիպ մոտեցում, և միևնույն տեսական լուծումը չի կարող հավասարապես արդյունավետ լինել բոլոր երկրների համար. ընդհակառակը, նույնիսկ կարող է վտանգավոր լինել: Ակնհայտ է, որ տեսական նման բազմազանության մեջ անհրաժեշտ լուծման ընտրությունն այնքան էլ դյուրին գործընթաց չէ:

Մենագրությունը նվիրված է վերոհիշյալ հարցերի պարզաբանմանը: Այն, ըստ էության, կազմված է երկու մասից՝ տեսական և կիրառական:

Մենագրության տեսական մասը նվիրված է տնտեսական զարգացման, տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության տեսական հիմնավորումների ու պատմական փորձի ընդհանրացումների մեկնաբանությանը և ՀՀ ռեգիոնալ զարգացման գործընթացում վերջիններիս տեսագործնական կիրառման հնարավորությունների պարզաբանմանը:

Տեսական վերլուծությունների արդյունքում աշխատությունում եզրակացվել է, որ ՀՀ տնտեսական քաղաքականության և տնտեսության կառուցվածքային ու տարածքային բարեփոխումների իրականացման համար որպես տեսական հիմնավորում նպատակահարմար է կիրառել «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը, որը, թեև տարբեր գործիքակազմով, բայց սկզբունքային միևնույն մոտեցումներով, արդեն իսկ կիրառվում է աշխարհի, հատկապես եվրոպական շատ առաջադեմ երկրներում:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի գիտական սկզբունքները մշակվել են անցյալ դարի սկզբներին Եվրոպայում, մասնավորապես Ֆրանսիայում, և այն սովորաբար կապում են ֆրանսիացի տնտեսագետ Ֆ. Պերուի «Աճի բևեռներ» հայեցակարգի հետ: Հայեցակարգի տեսական սկզբունքները հետազայում լրացվել են բազմաթիվ այլ հեղինակների աշխատություններով:

Սակայն, որքան էլ ուսումնասիրությունները բազմակողմանի են, իսկ հայեցակարգի տեսական սկզբունքների իրականացման պատմական փորձի հաջողված ու ձախողված օրինակները՝ շատ, այնուհանդերձ բոլոր այս արժեքավոր լրացումների ընդհանրացումները կատարված չեն, և հայեցակարգի գործնական կիրառման խնդրում դեռևս ծնվում են վիճելի ու հակասական մոտեցումներ: Այդ իսկ պատճառով աշխատանքի տեսական մասում կատարվել են հայեցակարգի սկզբունքների ընդհանրացումներ ու հստակեցումներ:

Տեսական մասի հաջորդ կարևոր խնդիրն «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական հիմնավորմամբ ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության առանձնահատկությունների պարզաբանումն է:

Ռեգիոնալ զարգացման կարգավորման գործընթացներ սկսել են իրականացվել դեռևս XIX դարի կեսերին: Տնտեսության զարգացման տարբեր փուլերում առաջ քաշված ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության տեսական հիմնավորումները որոշակիորեն լուծել են տվյալ ժամանակաշրջանի առկա հիմնախնդիրները: Ռեգիոնալ քաղաքականության վաղ փուլում նրա տեսական դրույթներում դրվել են *քեյնսյան* և *նեոկլասիկ*, 50-ական թվականներին՝ *կոմունյաստիկ*, ներկայումս՝ առավելապես *մրցակցային առավելությունների* մոտեցումները:

Մենագրությունում հանրությանը ներկայացվող «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական հիմնավորմամբ ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության մեր կողմից լրամշակված տարբերակը վերոհիշյալ հայեցակարգի սկզբունքների պահպանմամբ նաև բազմաթիվ այլ տեսական հիմնավորումների յուրօրինակ համադրում է:

Տեսական մասի մյուս կարևոր խնդիրը տեսական ընդհանրացումներից գործնական կիրառության հնարավորությունների պարզաբանումն է: «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը կարևորվում է նրանով, որ այն նախ տեսական հիմք է ապահո-

վում ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության, ապա՝ ազգային տնտեսության համալիր ու գիտական ուսումնասիրության, տնտեսության գործառնության ու տարածքային հիմնավորված կազմակերպման համար: Վերջին խնդրի լուծման համար էլ մշակվել է «Աճի բեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների հաշվառմամբ տնտեսության տարածագործառնության կազմակերպման ուսումնասիրության աշխարհագրական մոդել:

Մենագրության կիրառական մասում վերոհիշյալ ուսումնասիրության մոդելի տրամաբանությամբ տրվում է ՀՀ ռեգիոնալ զարգացման ու տնտեսության կազմակերպման առանձնահատկությունների պարզաբանումը: Աշխատությունում մշակվել են ՀՀ տնտեսության տարածքային ու գործառնային կառուցվածքային բարեփոխման գործնական առաջարկություններ:

Մենագրության կիրառական մասում քննարկվել են նաև ՀՀ ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականությունում ներկայումս իրականացվող մի շարք գործող նախագծեր: Հիմնավորվել են «Աճի բեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների կիրառման շահեկան կողմերը:

Աշխատությունում մշակված գիտական եզրակացությունները կարող են կիրառվել ՀՀ տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ռազմավարական ծրագրերի մշակման աշխատանքներում:

Հեղինակն իր խորին երախտագիտությունն է հայտնում ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ու ԵՊՀ աշխարհագրության և երկրաբանության ֆակուլտետի ղեկավարությանը, ԵՊՀ ՀՀԻ Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիայի ու Սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի գործընկերներին ու բարեկամներին, գրախոսներին, հրատարակչության աշխատակիցներին ցուցաբերած մասնագիտական գործուն օգնության ու աջակցության համար:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԵՐՕՐՅԱ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՈՒՄ

1.1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԳԼՈՒԲԱԼԻԶԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Առնուլդ Թոյնբիի հանրահայտ միտքը, թե քաղաքակրթությունների հաջող գործառությունը ենթադրում է նետված մարտահրավերներին համարժեք պատասխաններ¹, այսօր ևս արդիական կարևորություն ունի: Ինչպես աշխարհի բոլոր երկրները, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունը, կանգնել են մերօրյա իրականության կողմից ներկայացված դժվարին մարտահրավերների առջև, որոնց արդյունավետ լուծումներից էլ կախված են երկրների զարգացման ու բարգավաճման հնարավորություններն ու բարեկեցիկ ապագան: Այդ իսկ պատճառով, կարծում ենք, չափազանց կարևորվում է այն հարցերի քննարկումը, թե Հայաստանը ինչպես է արձագանքում այդ մարտահրավերներին, և որոնք են լուծման հնարավոր արդյունավետ ուղիները:

Մարտահրավերներից մեկը գլոբալիզացիան է՝ համաշխարհային միասնական տնտեսության, ազատ շուկայական մրցակցային, ներկայիս բարդ կառուցվածքային ու տարածքային փոխհարաբերություններով:

Գլոբալիզացիան զարգացման տվյալ փուլում այնքան է թափանցել ազգային տնտեսություններ և այնքան միասնական ու բարդ փոխհարաբերությունների վերածվել, որ մտահոգիչ արդիականություն է դարձել գլոբալ գործընթացներում պետական սուբյեկտների, այդ թվում՝ նաև ՀՀ ինքնիշխանության պահպանման խնդիրը, առավել ևս մեր երկրի ոչ մեծ լինելու և ռեսուրսների սակավության հանգամանքի պայմաններում:

Հետազոտողների մի մասը, հիմք ընդունելով համընդհանուր

¹ St' u Тойнби А. Дж., Цивилизация перед судом истории, Москва: «Айрис-Пресс», 2003:

քաղաքական իրավական-տնտեսական դաշտի ձևավորումը և վերազգային ընկերությունների ու կազմակերպությունների դերակատարման աճը, կարծում է, որ գլոբալիզացիան սպառնում է ազգային ինքնիշխանություններին: Կա նաև կարծիք, որ մարդկությունը մոտ ապագայում կառավարվելու է վերազգային կառույցի կամ կառույցների կողմից:

Քիչ չեն, սակայն, նաև վերոնշյալ մոտեցման ընդդիմախոսները, որոնց կարծիքով կառավարման նման համակարգը հակասում է մարդկության էությանը, և որ ապագայում ազգային ինքնիշխան պետությունները շարունակելու են մնալ միջազգային հարաբերությունների հիմնական սուբյեկտները:

Որքան էլ գլոբալիզացման ապագայի մասին կարծիքները տարբեր են, այդուհանդերձ իրականությունն այսօր այն է, որ պետությունների փոխկապվածությունը քաղաքական-տնտեսական ոլորտներում շարունակում է աճել: Արդյունքում ինքնիշխանություններն ավելի ու ավելի են ներառվում համաշխարհային քաղաքատնտեսական բաց համակարգեր, և դրանով իսկ պարտադրվում է հաշվի նստել միջազգային նորմերի ու միջազգային կազմակերպությունների բանաձևերի հետ:

Ներկայումս բազմաթիվ պետություններ ունեն անկախության ատրիբուտներ, սակայն նրանց ինքնիշխանության չափը և քաղաքական կարգավիճակն առավելապես կախված են համաշխարհային քաղաքական բևեռներից՝ Վաշինգտոնից, Բրյուսելից, Մոսկվայից և այլն: «Նման երկրները քաղաքագիտական-վերլուծական գրականության էջերում ստացել են «proxy» անվանումը, որն իմաստային առումով թերևս ճիշտ է թարգմանել որպես «վստահագրով ղեկավարվող»»²:

Պետության ինքնիշխանության չափը մշտապես պայմանավորված է աշխարհաքաղաքական զարգացումներով, ինչպես նաև տվյալ ազգի հավաքական, հատկապես կառավարող ընտրանու կարողություններով:

² Հարությունյան Գ., Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, http://www.noravank.am/-upload/pdf/264_am.pdf, էջ 10:

ՀՀ-ն, գտնվելով մի շարք խոշոր երկրների աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կիզակետում, մշտապես կանգնած է քաղաքական ու տնտեսական ճկուն քաղաքականության իրականացման բավականին դժվարալույծ խնդրի առջև:

ՀՀ-ի, ինչպես նաև անցումային տնտեսություն ունեցող մյուս երկրների, առավել ևս երրորդ երկրների համար առաջնային մարտահրավերներ են նաև համաշխարհային տնտեսություն և ազատ շուկայական հարաբերություններ անցնելու, ազգային տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխման ու վերակառուցման, բազմատեսակացման (դիվերսիֆիկացման), ինդուստրիալիզացման հիմնախնդիրները:

Հիմնախնդիրների դրական լուծումների կայացման, դրանցով իսկ տնտեսական կայուն զարգացման ու առաջընթացի ապահովման գործընթացում կարևոր ուղեցույցներ են ռեզիոնալ զարգացման տեսական ընդհանրացումներն ու տնտեսական քաղաքականության պատմական փորձը: Տեսական գիտելիքների իմացությունը ցանկալի տնտեսություն կառուցելու կարևոր նախապայմանն է:

Տորստեն Վեբլենը տարբերակում է տեսական գիտելիքների երկու տեսակ՝ **էզոտերիկ**-աբստրակտ և հաճախ իրականության հետ ոչ մի կապ չունեցող տեսություններ, որոնք տեսական ընդհանրացումների արդյունք են, և **էկզոտերիկ**-պրակտիկ տեսություններ, որոնք տնտեսական քաղաքականության պատմական փորձի վերլուծություններ են³:

Ներկայիս տնտեսագիտական գրականությունում երկրների տնտեսական զարգացման ու մարտահրավերների հաղթահարման համար որպես լավագույն ուղեցույց առաջարկվում են **էզոտերիկ** տեսական աշխատություններն ու ընդհանրացումները, ինչպիսիք են, օրինակ, Ադամ Սմիթի⁴, Ռիկարդոյի⁵, Հեկշեր-Օլի-

³ St' u Veblen Th., Why is Economics not an Evolutionary Science. Quarterly Journal of Economics, XII, July, 1898, pp. 373-397:

⁴ St' u Smith A., An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1 (1 ed.). London: W., 1776, 507 p.:

նի⁶ և ուրիշների հայտնի տեսությունները, որոնցում հավաստիացվում է, որ ազատ շուկայական տնտեսությունն ու առավելությունների սկզբունքով տնտեսական մասնագիտացումը բոլոր երկրներին հավասարապես ապահովելու են հարուստ ու բարեկեցիկ ապագա:

Նույն այդ գրականությունում, սակայն, չեն ընդգրկվել կամ արժանավոյն ուշադրության չեն արժանացել ժամանակին հայտնի շատ տնտեսագետ վերլուծաբանների էկզոտերիկ այլընտրանքային աշխատությունները, ինչպիսիք են, օրինակ, Անտոնիո Սերրայի⁷, Ֆրիդրիխ Լիստի⁸ (1789-1846), Վիլհելմ Ռոշերի⁹ (1817-1894), Ֆրենկ Գրեմի¹⁰, Պոլ Ռոբերի և այլնի տեսություններն ու եզրահանգումները, որոնք կառուցվել են պատմական տնտեսական քաղաքականության դասերի հիման վրա, և ուր հստակորեն հաշվի են առնվել երկրների տիպային տարբերությունները, մասնագիտացման գործառույթային տարբերությունները, ժամանակի ընթացքում երկրների զարգացման մակարդակի փոփոխությունները, վարած տնտեսական քաղաքականությունների պատմական փորձը, դրանց հաջողված կամ ձախողված արդյունքները: Նման կրթական դրվածքի և համընդհանուր քարոզչության պայմաններում զարգացող երկրների մոտ ձևավորվում է համոզվածություն էզոտերիկ տեսությունների հրաշագործ հնարավո-

⁵ St' u Ricardo D., On the Principles of Political Economy and Taxation, 1817, 333 p.:

⁶ St' u Heckscher E. (1919). The effect of foreign trade on the distribution of income. *Ekonomisk Tidskrift*, 497-512. Ohlin B. *Interregional and International Trade*. Cambridge, Mass.: Harvard U. P., 1933, 617 p.:

⁷ St' u Serra A., *Breve trattato delle cause che possono far abbondare l'oro e l'argento dove non sono miniere*, Lazzaro Scorriglio, Naples, 1613, Serra, A. (1613), *A Short Treatise on the Wealth and Poverty of Nations*, edited by Sophus A. Reinert (2011), Anthem Press:

⁸ St' u List F., *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*, G. Cottascher Verlag, Stuttgart and Tubingen, 1841; English translation, *The National System of Political Economy*, Longman, London, 1885:

⁹ St' u Roscher W., *Principles of Political Economy*, Callaghan, Chicago, 1878:

¹⁰ St' u Graham F., *Some Aspects of Protection Further Considered*. *Quarterly Journal of Economics*, 1923, Vol. 37, pp. 199-227:

րությունների նկատմամբ, և աներկբա տրվում է նախապատվություն հենց այս տեսական հիմնավորումներին իրենց տնտեսական քաղաքականության մշակման գործընթացում: Այնինչ, իրականությունը այդքան էլ միանշանակ չէ: Ավելին, էգոտերիկ տեսությունների բացարձակ ընտրությունը զարգացող երկրների համար բոլորովին էլ ցանկալի չէ, նույնիսկ վտանգավոր է: Նման եզրակացության են հանգում շատ հեղինակավոր մասնագետներ, որոնց շարքում՝ նաև նորվեգացի տնտեսագետ Էրիկ Ռայներտն իր «Ինչպե՞ս են հարուստ երկրները դարձել հարուստ, և ինչո՞ւ են աղքատ երկրները մնում աղքատ» աշխատությունում¹¹:

Խնդիրն այն է, որ, ինչպես արդարացիորեն նկատում է Ռայներտը, էգոտերիկ տեսությունները աբստրակտ տեսություններ են և կազմված են դիտարկվող գործընթացների միայն քանակական բնութագրերի հիման վրա՝ տեսադաշտից դուրս թողնելով հիմնարար շատ որակական բնութագրեր, ինչպիսիք են, օրինակ, տիպային առանձնահատկությունները (երկրների զարգացման մակարդակը, գործառույթների տեսակները), ժամանակային փոփոխությունները: Այդ իսկ պատճառով հավատալ, որ ավանդական տեսությունները միակերպ ճիշտ են բոլոր երկրների համար և մշտապես՝ առանց տիպային, գործառութային, ժամանակային և բազմաթիվ այլ առանձնահատկությունների հաշվառման, պարզապես միամտություն է:

Ինչպես Ռայներտն է փաստում, միայն քանակական դիտարկմամբ կարելի է պնդել, օրինակ, որ մարդու և խոշոր մեղուգայի տարբերությունն այն է, որ մարդու մեջ ջուրը քիչ է: Ըստ նրա գնահատման՝ «նման ինչ-որ բան տեղի է ունենում նաև տնտեսական գիտության հետ, երբ տնտեսագետները փորձում են հասարակությունը ուսումնասիրել միայն քանակի ու նշանների

¹¹ St' u Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из англ., Пер-чик: Автономова Наталья, 2011, 384 с., Reinert E., How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor. London: Constable, 2007, 365 p.:

օգնությամբ. մաթեմատիկական դուրս է մղում առարկայի որակական հասկացությունը»¹²:

Էզոտերիկ ավանդական տեսությունները՝ ազատ շուկայի հրաշքների մասին գաղափարախոսությամբ, իրականում ծուղակ են երրորդ երկրների համար: Դրանց վերապահումով են հետևում նույնիսկ զարգացած երկրներն այն դեպքում, երբ նրանք ունեն տնտեսական զարգացման ակնառու մակարդակ, և ազատ մրցակցությունը էական վտանգ չի ներկայացնում նրանց արդեն իսկ կայացած, դիվերսիֆիկացված, սիներգիկ արդյունքով օժտված տնտեսությամբ: Իրականությունն այն է, որ զարգացած երկրներն ունեն շատ ավելի առևտրային սահմանափակումներ, քան զարգացող երկրները: Մարդկության պատմությունը վկայում է, որ երկրները, որոնք պաշտպանվել են ազատ շուկայական առևտրից թեկուզ միայն իրենց զարգացման վճռորոշ պահերին, ունեն առավել հաջող տնտեսություններ:

Արդյունավետ տնտեսական ռազմավարություն մշակելու համար շատ հաճախ անհրաժեշտ է օգտվել ոչ այնքան տնտեսական զարգացման վերացական ավանդական տեսություններից, որքան պատմական փորձի, փաստացիորեն իրական գործընթացների ու իրադարձությունների ընդհանրացումներից, հաջողված կամ ձախողված արդյունքների պատճառների հետևություններից: Սրատես ու խորաթափանց գործչի համար պատմությունը լավագույն դասն է՝ ճիշտ գործելու և սխալներից խուսափելու համար:

Վերոշարադրյալ տեսական երկխոսության ընդհանրացումն այն է, որ երկրների տնտեսական զարգացման ռազմավարության մշակման ժամանակ չպետք է առաջնայնություն տրվի տեսական ընդհանրացման միայն մեկ՝ կա՛մ էզոտերիկ՝ քանակական-մաթեմատիկական, կա՛մ էկզոտերիկ՝ որակական մոտեցումներին, այլ պետք է կարևորվեն երկուսն էլ: Եվ ինչպես բրիտանացի տնտեսագետ Ալֆրեդ Մարշալն (1842-1924) է դիպուկ նշել, «երկու մոտեցումները կարևոր են նույնքան, որքան երկու ոտքերը՝ աջ և

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

ձախ, կարևոր են նրա համար, որպեսզի քայլենք»¹³: Այնինչ, զարգացած երկրներն այսօր մեզ քարոզում, երբեմն նաև պարտադրում են տեսություններ, որոնք ստեղծված իրականությունում շահավետ են իրենց և ոչ թե երրորդ երկրների համար՝ մտածված քողարկելով այլընտրանքային տնտեսական քաղաքականության վերլուծություններն ու պատմական փորձը:

Գուցե անստեղին չէ հիշել կարգախոսը, որին ամերիկացիները հետևում էին իրենց երկրի բարեկեցությունը կառուցելիս, թե «մի՛ լսիր՝ ինչ են խորհուրդ տալիս անգլիացիները, այլ գործի՛ր նրանց պես»: Իսկ այժմ աշխարհում հայտնի է այս կարգախոսի մի փոքր ձևափոխված տարբերակը. «Մի՛ լսիր՝ ինչ են խորհուրդ տալիս ամերիկացիները, այլ գործի՛ր նրանց պես»:

Այս հարցում մեզ կարող են մեծապես օգտակար լինել Էրիկ Ռայներտի ուսումնասիրությունները, մի մարդու, որը քաջատեղյակ է և՛ տնտեսագիտական մտքի զարգացման պատմությանը, և՛ տնտեսական քաղաքականության պատմությանը, և ունի գիտագործնական մեծ ձեռքբերումներ այս ոլորտներում: Ռայներտի՝ 2007 թվականին հրատարակված «How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor» աշխատությունը 2008 թվականին ճանաչվել է լավագույնը՝ արժանանանալով Գոննար Մյուրդալի անվան պարգևատրման *Էվոյուցիոն տնտեսության եվրոպական ասոցացիայի* կողմից:

Ըստ Էրիկ Ռայներտի՝ երկրների տնտեսական հաջողությունների ձեռքբերման համար կարևոր են արդեն իսկ տնտեսական հաջողություններ ունեցող երկրների սկզբունքային մեխանիզմների ընդօրինակումը և նմանակումը: Տնտեսագետներն այս երևույթն անվանում են էմուլյացիա (*անգլ.*՝ emulation):

Անգլերենի օքսֆորդյան բառարանում *emulation* բառին տրվում է հետևյալ բացատրությունը՝ «ինչ-որ ձեռքբերում կամ որակում, մյուսներին հասնելու կամ գերազանցելու փորձ, հավասարվելու կամ գերազանցելու ցանկություն կամ ձգտում»: Ժամանակակից գրականությունում «էմուլյացիա» հասկացությանը զու-

¹³ Marshall A., Principles of Economics, Macmillan, London, 1890.

գահեռ կան նաև համարժեք այլ հասկացություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, «բենչմարքինգը», «հասնող զարգացումը», «անցնող զարգացումը»:

Պատմական փորձի ընդհանրացման արդյունքում արդեն իսկ մշակված են երկրների **տնտեսական զարգացման անկյունաքարային սկզբունքներ**, էմուլյացիայի օրենքներ, որոնց մասին այսօր քիչ է բարձրաձայնվում, և որոնք հաճախ հակասում են ավանդական տնտեսագիտության մեկնաբանություններին ու բացատրություններին:

Հաշվի առնելով փորձագետների և մասնագետների վերլուծությունները՝ ընդհանրացնենք տնտեսական զարգացման առանցքային սկզբունքները և քննարկենք դրանցից առավել կարևորները:

• ***Ազատ առևտուրը շահավետ է առևտուր անող երկրների միայն համեմատելի մակարդակների պայմաններում: Զարգացման մեծ տարբերությունների դեպքում ազատ առևտուրը նպաստում է հարուստ երկրների էլ ավելի հարստացմանը, աղքատ երկրների էլ ավելի աղքատացմանը:***

Պատմական փորձը վկայում է, որ հարուստ երկրները հարուստ են դարձել *պետական աջակցության, պրոտեկցիոնիզմի, ռազմավարական ներդրումների* և ոչ թե ազատ առևտրի արդյունքում: Հենց նմանատիպ քաղաքականությունն է եղել հաջող տնտեսական զարգացման գրավականը՝ սկսած Վերածննդի ժամանակաշրջանում Իտալիայից, Նիդերլանդներից և ավարտած Հարավարևելյան Ասիայի ներկայիս երկրներով: Ներկայումս տնտեսագետները անտեսում են այս մոտեցումը՝ պնդելով ազատ առևտրի կարևորությունը և առանց հաշվի առնելու այս կամ այն երկրի ազգային տնտեսության բացման պատրաստությունը:

• ***Երկրների տնտեսական զարգացումը, հարուստ կամ աղքատ լինելու հանգամանքը մեծապես կախված են նաև նրանց տնտեսական գործունեության տեսակներից: Տնտեսական գործունեության տարբեր տեսակներ ունեն հարստության ստեղծման տարբեր հնարավորություններ:***

Երևույթը հասկանալու համար արևմտյան մասնագետները դիտարկում են հարուստ ու աղքատ երկրներին բնորոշ տնտեսական գործունեության տեսակների տարբերությունները բնութագրող երկու գույգ հիմնարար հասկացություններ, որոնց բացատրությունները կրկին տարբերվում են ավանդական տնտեսագիտական բացատրություններից: Դրանք են *կայացած* ու *չկայացած մրցակցությունը*, *աճող* և *նվազող վերադարձելիությունը*:

Կայացած կամ ապրանքային մրցակցության դեպքում արտադրողը չի կարող ազդել արտադրվող ապրանքի գնի վրա: Շուկան է թելադրում ապրանքի գինը: Արտադրողը միայն լրատվության միջոցներից է տեղեկանում, թե շուկան ինչ գին է պատրաստ վճարել իր ապրանքի համար: Նման իրավիճակ բնորոշ է գյուղատնտեսական ապրանքների և հանքային հումքի շուկաներին:

Կայացած մրցակցությանը սովորաբար ուղեկցում է նվազող վերադարձելիությունը: Նվազող վերադարձելիությունն իրավիճակ է, երբ արտադրության աճի որոշակի հնարավոր սահմանային մակարդակի ձեռքբերումից հետո արտադրության գործունեության (կապիտալ, աշխատանք, տեխնիկական ներդրում) հետագա քանակական ավելացումը հանգեցնում է միավորի հաշվով արտադրանքի քանակի նվազմանը: Այսպես, եթե միևնույն դաշտում ներդրվում են ավելի շատ տրակտորներ կամ աշխատանքային ռեսուրսներ, ապա որոշակի սահմանային մակարդակից հետո յուրաքանչյուր նոր տրակտոր կամ աշխատող արտադրում է ավելի քիչ, քան նախկին ներդրումներն էին¹⁴. արտադրանքի միավորի հաշվով ծախսերը ավելանում են:

Շառայությունների ոլորտում և մշակող արդյունաբերությունում դիտվում է հակառակ գործընթացը. կապիտալի և ներդրումների ավելացումը հանգեցնում է արտադրության ծավալի աճին, դրանով իսկ՝ արտադրանքի միավորի հաշվով ծախսերի նվազ-

¹⁴ St u Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из английского, Переводчик: Автономова Наталья, Издательский дом ВШЭ, 2011, с. 14:

մանը: Այսպես, համակարգչային ծրագրի առաջին օրինակը շատ թանկ արժի, իսկ նմանօրինակները՝ գրեթե ոչինչ:

Վերոնշյալ ոլորտներում և ճյուղերում արտադրություններն ուղղակիորեն կախված չեն բնությունից և սահմանափակված չեն քանակական ու որակական բնութագրիչներով: Այս ճյուղերում արտադրության ավելացումը հանգեցնում է ծախսերի նվազմանը և վերադարձելիության աճին: Աճող վերադարձելիությունը շուկայում ստեղծում է իշխանություն. ընկերությունները մեծամասնորեն իրենք են որոշում իրենց վաճառվող ապրանքի գինը: Նման իրավիճակը կոչվում է չկայացած մրցակցություն¹⁵:

Կարևոր է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ նշված հասկացությունները սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Մշակող արդյունաբերությանը և ծառայությունների ոլորտին բնորոշ են աճող վերադարձելիությունը, բազմատեսակացման (դիվերսիֆիկացման) անսահմանափակ հնարավորությունը, չկայացած մրցակցությունը և շուկայում ինքնիշխանությունը: Գյուղատնտեսությանը և հանքային հումքի արտադրությանը բնորոշ են նվազող վերադարձելիությունը, արտադրանքի բազմատեսակացման սահմանափակությունը, կայացած մրցակցությունը և շուկայից կախվածությունը:

Ձարգացած երկրները ձևավորել և շարունակում են խրախուսել ու հովանավորել տնտեսական գործունեության շահավետ տեսակների զարգացումը, որոնց արտահանումից երկիրը հարստանում է: Այնինչ, զարգացող երկրները ձևավորել և իրավիճակից պարտադրված՝ շարունակում են հզորացնել տնտեսական գործունեության ոչ շահավետ հումքային տեսակներ, որոնց արտահանումից տնտեսությունը դառնում է խոցելի և անհեռանկարային:

Վերամշակող արդյունաբերությունը դարերով համարվել է տեխնոլոգիական առաջընթացի, աճող վերադարձելիության և չկայացած մրցակցության զուգակցություն: Իրենց երկրներում ստեղծելով վերամշակող արդյունաբերություն՝ ձևավորում են

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

տնտեսական գործունեության շահավետ տեսակներ: Ներկայումս ծառայությունների ոլորտի շատ ճյուղեր ևս դրսևորում են տեխնոլոգիական առաջընթաց ու աճող վերադարձելիություն և դասվում շահավետ տնտեսական գործունեության տեսակների շարքը: Միևնույն ժամանակ վերամշակող արդյունաբերության մեծածավալ արտադրվող շատ արտադրատեսակներ ձեռք են բերում ոչ շահավետ կամ քիչ շահավետ տնտեսական գործունեության տեսակների հատկանիշներ:

Տնտեսական հաջողությունների համար անհրաժեշտ է տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների իրականացում՝ վերամշակող արդյունաբերության ու աճող վերադարձելիության ստեղծում:

Բոլոր հարուստ երկրները հարստացել են նույն եղանակով՝ կիրառելով միևնույն ռազմավարությունը. հրաժարվել են հումքային ապրանքներից ու նվազող վերադարձելիությունից և ստեղծել վերամշակող արդյունաբերություն ու աճող վերադարձելիություն: Հենց այսպես է ձևավորվել տնտեսական հաջողությունը բոլոր առաջնթաց ունեցող երկրներում՝ և՛ Անգլիայում դեռևս Հենրիխ VII-ի թագավորության շրջանում, և՛ Եվրոպայում ու ԱՄՆ-ում, և՛ ներկայումս Կորեայում ու Թայվանում, այնինչ, ժամանակակից տնտեսագիտության տեսությունը զարգացման համար խորհուրդ է տալիս Դ. Ռիկարդոյի համեմատական առավելությունների տեսությունը: Դա յուրօրինակ քանակական, ***վիճակագրական մասնագիտացում է՝*** առանց հաշվի առնելու որակական հատկանիշները՝ տեխնոլոգիական զարգացման, գիտատեխնիկական առաջընթացի շահավետությունը, սիներգիկ արդյունավետությունը:

Թեև Դ. Ռիկարդոյի համեմատական առավելությունների տեսության համախոհները շատ են, նրանց թվում նաև ամերիկացի հայտնի տնտեսագետ Պոլ Կրուզմանը, որը նշված տեսությունը համարում է «լիովին ճիշտ» և «ժամանակակից աշխարհի

համար խիստ արդիական»¹⁶, միննույն ժամանակ քիչ չեն նաև Ռայներտի տեսակետի կողմնակիցները, որոնք պնդում են հակառակը: Ըստ վերջինների՝ Դ. Ռիկարդոն, իր տնտեսական տեսությունում անտեսելով տնտեսական փոփոխությունների և առաջընթացի որակական հատկանիշները, ստեղծել է մի տեսություն, որը թույլ է տալիս ոչ զարգացած երկրներին մասնագիտանալ դեպի աղքատություն, զարգացած երկրներին՝ դեպի հարստություն:

Հումբային մասնագիտացում ունեցող երկրներում նույնիսկ տեխնոլոգիական առաջընթացը չի լուծում եկամտի ավելացման հարցը, քանի որ այս ոլորտում արտադրության ծավալի ավելացումն ավելի հաճախ հանգեցնում է արտահանման գնի անկման:

• Երկրների տնտեսական զարգացման հաջողության կարևոր պայման է նաև գործունեության տեսակների բազմազանությունը, բազմատեսակացումը, արտադրական ամբողջական ցիկլերի ստեղծումը: Հումքից մինչև վերջնական արտադրանքի ստեղծման գործընթացում ստեղծվում են բազմապատկյալ արդյունք, նոր արտադրություններ ու աշխատատեղեր, ինչն էլ ինքն իրենով արդեն իսկ ավելացնում է երկրի հարստությունը:

Այսօր հումբային ռեսուրսները դիտարկվում են հարստության աղբյուր: Երրորդ երկրները, ակտիվորեն օգտվելով իրենց բնության այդ ընձեռած հնարավորությունից, մասնագիտանում են հումքի (հաճախ հարստացված հումքի) արտահանմամբ: Մակայն դեռևս 1581 թվականին Ջոն Հելսը գրել է. «Որքան անհեռատես խելք պետք է ունենալ..., որպեսզի թույլ տանք՝ մեր սեփական հումքը վերամշակվի օտարների կողմից, և հետո ստացվածը վերագնենք այդ օտարներից»¹⁷: Այս միտքը ժամանակին դարձել էր ինդուստրիալիզացման ուղին բռնած երկրների կարգախոսը:

¹⁶ St' u Krugman P., Ricardos Difficult Idea. Why Intellectuals Don't Understand Comparative Advantage 11, Gary Cook (ed.). The Economics and Politics of International Trade. Vol. 2. Freedom and Trade, London, 1998, pp. 22-36:

¹⁷ Hales John. A., Compendious or Briefe Examination of Certayn Ordinary Complaints of Divers of Our Countrymen in These Our Dayes: Which Although... in Some Partes

Խնդիրը ոչ միայն այն է, որ պատրաստի արտադրանքը կարող է տասը, նույնիսկ հարյուր անգամ ավելի արժենալ, քան նրա արտադրության համար անհրաժեշտ հումքը, որը քիչ կարևոր չէ, այլ նաև այն, որ հումքի և պատրաստի արտադրանքի միջև ընկած է *մուլտիպլիկատոր*¹⁸՝ արտադրական գործընթաց, որը պահանջում է գիտելիքներ, մեխանիզացիա, տեխնոլոգիաներ, աշխատանքի բաժանում, աշխատանքային ռեսուրսներ և այլն: Աշխատանքը, որը պահանջվում է հումքից մինչև վերջնական արտադրանքի ստեղծման համար, ստեղծում է նոր արտադրություններ, աշխատատեղեր և իրենով արդեն իսկ ավելացնում է երկրի հարստությունը:

Դեռևս 1613 թվականին իտալացի հայտնի տնտեսագետ և փիլիսոփա Անտոնիո Մերքան երկրի հարստության դեղատոմսը համարում էր աճող վերադարձելիությունն ու աշխատանքի առավելագույն բաժանումը, գործունեության տեսակների բազմազանությունը:

Վերամշակող արդյունաբերության մուլտիպլիկատորը և՛ առաջընթացի, և՛ քաղաքական անկախության բանալին է¹⁹: Այստեղ տեղին է հիշել ֆրանսիացի պետական գործիչ և քաղաքական գրող Ալեկսիս դե Տոկվիլի (1805-1859) խոսքերը. «Ես չգիտեմ՝ հնարավոր է անվանել մի ազգ՝ տիրեյցիներից մինչև ֆլորենցիացիներ և անգլիացիներ, որ զբաղվի վերամշակող արդյունաբերությամբ ու առևտրով և դրա հետ մեկտեղ չլինի անկախ: Նշանակում է՝ անկախության ու վերամշակող արդյունաբերության՝ այս երկու երևույթների միջև գոյություն ունեն սերտ կապեր ու անհրաժեշտ կախվածություն»¹⁹:

Տպավորություն է ստեղծվում, որ հին ժամանակներում այս մեխանիզմների մասին ավելի լավ էին տեղեկացված, քան այսօր,

Unjust and Frivolous, Yet Are All, by Way of Dialogue, Thoroughly Debated and Discussed. London, 1561/1751.

¹⁸ Sh'u Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из английского, 2011, с. 64:

¹⁹ Tocqueville Alexis de. Democracy in America. Chicago, 1855/2000, p. 515.

քանի որ ներկայիս ավանդական տնտեսագիտական միտքը հանրությանը ներկայացնում է բոլորովին այլ տեսական լուծումներ:

• **Երկրների տնտեսական զարգացման հաջողության հաջորդ առանցքային սկզբունքը պետական հովանավորչական քաղաքականությունն է տնտեսության գերակա ճյուղերի նկատմամբ մինչև նրանց կայացումը:** Պետական հովանավորումը կարող է լինել ինչպես պետական անմիջական սուբսիդավորմամբ, ներդրումներով, այնպես էլ առավելապես հարկային, մաքսային քաղաքականությամբ:

Երկու գործընթացներն էլ սկզբնական շրջանում երկրի բնակիչների համար ստեղծում են դժվարություններ, քանի որ ծախսերն ընկնում են նրանց ուսերին, սակայն ապագայում երաշխավորվում է բնակիչների բարեկեցությունը: Նրանք կարճաժամկետ բարեկեցությունը զոհաբերում են երկարաժամկետ նոր որակական փոփոխություններին ու հաջողություններին արդեն որպես արտադրողներ՝ նոր աշխատատեղերով ու բարձր աշխատավարձով:

Ինդուստրիալիզացման և պետական հովանավորչական գործընթացը բացատրելու համար Գերմանիայում դեռևս հնում շրջանառության մեջ են եղել, և ներկայումս էլ առկա են «դաստիարակչական տուրքեր» (*գերմ.՝ Erziehungszoll, oppfostringstoll*), Անգլիայում՝ «արդյունաբերության նորածին ճյուղերի պաշտպանություն» (*անգլ.՝ «infant industry protection»*) հասկացությունները, որոնց միայն անվանումից էլ պարզ է դառնում գործընթացի կարևորությունը:

Վերամշակող արդյունաբերության կամ, ավելի ճիշտ, գերակա ճյուղերի պաշտպանության և մրցակցության դաշտում դրանց առաջատար դիրքերը պահպանելու համար դեռևս 1400 թվականին ձևավորվել և մինչ օրս էլ գործում են երկու ինստիտուտներ՝ *արտոնագիրը* (պատենտը) և *տուրքը*: Արտոնագրերը ստեղծում են նոր հայտնագործությունների ժամանակավոր մոնոպոլիա, իսկ տուրքերը, վերափոխելով արդյունաբերական արտադրանքի գները, հնարավորություն են տալիս նոր տեխնոլոգիաներին և արտադրություններին արմատավորվելու երկրում:

Չարգացած երկրները, ի պաշտպանություն իրենց նոր արտադրությունների, ակտիվորեն կիրառում են երկու կառույցներն էլ, սակայն միաժամանակ համառորեն պայքարում, որպեսզի մնացյալ աշխարհում այդ պաշտպան կառույցները չգործեն, նրանցում չստեղծվեն նոր արտադրատեսակներ և որպես արդյունք՝ չկայացած մրցակցություն²⁰:

Վերոհիշյալ մեկնաբանությունից, սակայն, չի հետևում, որ նորագույն արտադրությունները մշտապես կարիք ունեն պետական աջակցության: Մաքսային պաշտպանությունը որքան օգտակար է երկրի արդյունաբերական արտադրության սկզբնական զարգացման փուլում, նույնքան անցանկալի է նրա արդեն իսկ կայացման փուլում: Բնականաբար, ազատ առևտրի՝ ամենուր և մշտապես դրական ազդեցության անհերքելի համարվող ճշմարտությունը մտածելու տեղիք է տալիս:

Պատմությունը վկայում է, որ թեպետ Ադամ Սմիթը «Ժողովուրդների հարստություն» (1776 թ.) գրքում կոչ էր անում անգլիացիներին բացել սահմաններն ազատ առևտրի համար, միևնույն է, երկրում գործում էր մաքսային պաշտպանությունը: Նրա գրքի հրատարակությանը հաջորդող 100 տարիների ընթացքում Անգլիայում հավաքվել են ավելի շատ մաքսային հարկեր, քան, օրինակ, Ֆրանսիայում, որը պրոտեկցիոնիզմի ավանդական երկիր էր:

Ավանդական բացատրությամբ Անգլիան հարստացել է ազատ առևտրի շնորհիվ, այնինչ փորձագետները պնդում են հակառակը. Անգլիան հարստացել է հարկային ու մաքսային քաղաքականության արդյունքում: Նույն կերպ են հարստացել նաև Եվրոպան, ԱՄՆ-ն, Կանադան, Ավստրալիան, Հարավային Աֆրիկան և ներկայիս մյուս զարգացած երկրները: Հետևել են Անգլիայի օրինակին և իրենց ազգային նորաթուխ արդյունաբերությունը պաշտպանել տուրքային ամուր պատով:

²⁰ St u Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из английского, Издательский дом ВШЭ, 2011, с. 64-65:

• Երկրների տնտեսական զարգացման հաջողության մյուս առանցքային սկզբունքը կենտրոն-ծայրամաս հարաբերություններին զուգահեռ նաև ծայրամաս-ծայրամաս հարաբերություններին ձևավորման անհրաժեշտությունն է:

Սովորաբար կենտրոն-ծայրամաս հարաբերությունները նպաստում են զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրների միջև կախյալ հարաբերությունների ձևավորմանը և ծայրամասի հումքային մասնագիտացմանը: Միաժամանակ կենտրոն-ծայրամաս հարաբերությունները պատճառ են դառնում ծայրամաս-ծայրամաս, ինչպես նաև հարևանային հարաբերությունների, նրանց միջև արտադրական և առևտրային կապերի թուլացմանը: Ստեղծված իրավիճակի հիմնախնդիրն այն է, որ զարգացող երկրները նախ կորցնում են տնտեսական զարգացման արդյունավետ մասնագիտացման ու բազմատեսակացման (դիվերսիֆիկացման) հնարավորությունը, ապա, մյուս կողմից, նրանց թույլ արդյունաբերական շուկաները չեն միավորվում միասնական շուկայում, ինչը կարող է հակակշիռ լինել զարգացած երկրների ազդեցությանը:

Ներկայումս, թեպետ որոշ երկրներում տնտեսական զարգացման գործերն ընթանում են ավելի լավ, քան մյուսներում, միևնույն է, նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին անօգնական է հյուսիսային մրցակիցների կործանիչ հզորության առջև: Շատ երկրներ այս հիմնախնդրի լուծումը տեսնում են տարածաշրջանային ինտեգրացիոն միավորումների ստեղծման մեջ, որոնց թիվն այսօր աճում է:

Ըստ էության, զարգացած երկրները, ձևավորելով զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, քան մնացյալ աշխարհին է, իրենց առաջատար դիրքերը պահպանելու ու ստեղծված իրավիճակից առավելագույն շահույթ ստանալու համար հաճախ միտումնավոր սրել և սրում են կամ լավագույն դեպքում պահպանում արդեն իսկ առկա տարածքային անհամաչափ զարգացման տարբերությունները: Այդպես է եղել ինչպես գաղութացման շրջանում, այդպես էլ ներկայումս:

Դեռևս գաղութացման շրջանում տնտեսագետները բարձրաձայնում էին, որ գաղութատեր երկրները գիտակցորեն թույլ չեն տալիս այլ երկրներին զարգանալ արտադրական հումքի մակարդակից վեր և միտումնավոր կերպով են պահում նրանց աղքատության մեջ: Անգլիացի տնտեսագետները ստեղծված իրավիճակը արդարացնելու համար երբեմն ասում էին. «Եթե դա անում են բոլորը, ապա մենք ևս ստիպված ենք այդպես վարվել»²¹: Բայց և այնպես, նրանք համոզված էին, որ շուտով գաղութները հասկանալու են, որ իրենց խաբում են և ըմբոստանալու են, որպեսզի ունենան սեփական արդյունաբերությունը կառուցելու հնարավորություն:

Այսօր մենք ապրում ենք մի նոր՝ նեոգաղութացման ժամանակաշրջանում, որն իրականում էականորեն չի տարբերվում գաղութացման շրջանից: Ներկա տնտեսական դրվածքն այնպիսին է, որ շարունակում է խոչընդոտել զարգացող երկրների ինդուստրիալիզացմանը, պարտադրում հումքային մասնագիտացում, ազատ շուկայական անպաշտպան ու խոցելի հարաբերություններ և այդ ամենը քողարկում էզոտերիկ ավանդական տեսությունների քողի ներքո: Այսօր զարգացած առաջատար երկրներն աշխարհի գրեթե բոլոր երկրների հետ ունեն առևտրային բազմաբովանդակ պայմանագրեր, որոնք միանշանակորեն շահավետ են հենց իրենց՝ զարգացած երկրներին: Եվ որքան շահավետ են իրենց, նույնքան և նույնիսկ շատ անգամ անցանկալի՝ զարգացող երկրների համար: ***Ռազմավարական առևտրային քաղաքականությունը, ըստ էության, պատերազմի այլընտրանքային եղանակ է:***

Բացի այն, որ նման համաձայնագրերով երրորդ երկրներին պարտադրում են տնտեսական զարգացմանը խոչընդոտող կամ լճացնող ուղիների ընտրություն, ինչպիսիք են հումքային մասնագիտացումը, ապահովողուստրիալիզացումը, շուկայի բացարձակ բացվածությունը, նաև խոչընդոտում են միմյանց միջև տա-

²¹ Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из английского, Издательский дом ВШЭ, 2011, с. 48-49.

րաձաշրջանային, հարևան և մոտ երկրների հետ արտադրական և առևտրային կապերի ձևավորմանը: Իսկ դա առողջ առևտրային հարաբերությունների գրավականն է: Դիտարկենք օրինակ. Եվրամիությունը ջանքեր չի խնայում, որպեսզի պարտադրի Եգիպտոսին գնել իր սուբսիդավորված խնձորը ավանդորեն հարևան Լիբիայից մատակարարվող խնձորի փոխարեն: Իսկ նման օրինակները անվերջ են:

Զարգացած երկրների կողմից երրորդ երկրներին տրամադրվող ֆինանսական օգնությունները, հումքային սուբսիդավորումները, բարեգործական օգնությունները հաճախ միջոց են թաքցնելու տնտեսական հարաբերությունների բուն նկատառումները:

Պարզ տրամաբանությամբ բոլորին է հայտնի, որ *հիմնախնդիրների հետևանքների լուծմամբ հիմնախնդիրները չեն լուծվում, եթե չլուծվեն դրանց խորքային պատճառները*, ինչպես այն հիվանդությունը, որի ախտանիշների վերացմամբ հիվանդությունը չի բուժում, մինչև չեն վերացվում նրա առաջացման պատճառները:

Այսպիսով՝ էմուլյացիայի օրենքներն ազգային տնտեսությունների կառուցման ու զարգացման անկյունաքարային սկզբունքներն են: Դրանք յուրօրինակ դեղատոմսեր են տնտեսական թերապիայի համար, սակայն դա չի նշանակում, որ յուրաքանչյուր երկիր անվերապահորեն պետք է հետևի այս օրենքներին՝ առանց հաշվի առնելու տեղական առանձնահատկություններն ու շահերը:

Հիմք ընդունելով այս սկզբունքները՝ յուրաքանչյուր երկիր պետք է մտածի իր տնտեսական կառուցվածքային բարեփոխումների մասին, ստեղծի աճող վերադարձելիությամբ ու սիներգիկ կարողությամբ բազմաճյուղ, բազմակողմանի զարգացած և վերամշակող արդյունաբերություն, պաշտպանի իր նպատակային առաջատար ճյուղերն արտոնագրային ու տուրքային սահմանափակումներով, նպաստի դրանց զարգացմանը ուղղակի ներդրումներով ու նպաստավոր վարկային քաղաքականությամբ,

օժանդակի արդյունաբերության կառուցվածքում հատկապես պատրաստի արտադրանք ստեղծող արտադրությունների ձևավորմանը, միջոցներ ձեռնարկի պատրաստի արտադրանքի արտահանման ծավալների ավելացման համար և այլն:

Կարծում ենք, որ մեր վերլուծությունները և փորձագետ-մասնագետների կողմից առաջարկված լուծումները կլինեն օգտակար դեղատոմսեր երկրների տնտեսական զարգացման գործընթացում:

1.2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ

Գլոբալիզացման, ինտեգրման, տնտեսական կյանքի միջազգայնացման պայմաններում սկզբունքորեն փոխվում է ազգային տնտեսությունների զարգացման ներքին և արտաքին գործոնների հարաբերակցությունը՝ հոգուտ երկրորդների: Ըստ էության, ոչ մի երկիր չի կարող իրականացնել ռացիոնալ տնտեսական քաղաքականություն՝ առանց հաշվի առնելու համաշխարհային տնտեսության ու նրա հիմնական «խաղացողների» պահանջներն ու «խաղի կանոնները»: Սրանով իսկ գլոբալիզացման և շուկայական հարաբերությունների մերօրյա իրականությունում բազմաթիվ դրական ձեռքբերումներին համընթաց ազգային տնտեսությունները միաժամանակ կանգնում են մի շարք բացասական մարտահրավերների առջև, ինչպիսիք են աճող փոխկապվածության արդյունքում արտաքին ազդեցությունից վտանգավոր կախվածությունն ու խոցելիությունը, իսկ կենտրոն-ծայրամաս հարաբերությունների ձևավորման արդյունքում՝ ոչ հավասար՝ իշխող-կախյալ դերակատարումների բաշխումը:

Սպառնացող բացասական մարտահրավերների դեմ պայքարին են ուղղված ներկայումս լայն տարածում ստացող տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացները: Տարածաշրջանային ինտեգրացման խմբավորումների ստեղծման նպատակը համա-

գործակցության անդամ-երկրների համար առավել բարենպաստ տնտեսական պայմանների ձևավորումն ու շուկայական մրցակցային հարաբերություններում երկրների մրցունակության բարձրացումն է: Ջարգացող երկրների համար ինտեգրումն առաջին հերթին «արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը հաղթահարելու, ներքին շուկայում զարգացած երկրների մրցակցությանը դիմակայելու, համաշխարհային շուկայում իրենց դիրքերը ամրապնդելու ձգտում է»²²: Սակայն, ըստ էության, զարգացող երկրների ինտեգրացումը ներկայումս ավելի շատ հանդես է գալիս որպես մասնակից-պետությունների տնտեսական քաղաքականության համաձայնեցում, քան տնտեսական փոխկապվածության ու փոխլրացման օբյեկտիվ գործընթաց:

Այսօր աշխարհում հաշվվում են տարածաշրջանային ինտեգրացիոն տարաբնույթ խմբավորումներ, որոնք տարբերվում են միմյանցից իրենց ընդգրկվածությամբ, նպատակներով, զարգացման մակարդակներով, համագործակցության բնույթով և այլն: Տնտեսական ինտեգրացիոն միությունների առկա բազմազանությունում Պրիստոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆ. Մաքհլուպը տարբերակել է ինտեգրացիոն համաձայնագրերի հիմնական հինգ ձև՝ ազատ առևտրի գոտի (*free trade zone*), մաքսային միություն (*customs union*), ընդհանուր շուկա (*common market*), տնտեսական և արժույթային միություն (*economic and monetary union*), լրիվ տնտեսական քաղաքական ինտեգրում (*total economic and political integration*)²³, որոնք, ըստ էության, ինտեգրման գործընթացի ավելի պարզ ձևերից դեպի բարդի վերածման հաջորդական փուլեր են: Յուրաքանչյուր հաջորդ փուլում էլ ավելի են մեծանում ինտեգրացիոն միության միասնականությունն ու փոխկապվածությունը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ձևավորված նորանկախ պետու-

²² Աղաջանյան Գ. Ա., Թադևոսյան Զ. Ա. և ուրիշներ, Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ, Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ., 2008, էջ 283:

²³ St' u Machlup F., A History of Thought on Economic Integration, Columbia University Press, 1977, p. 40:

թյունները, այդ թվում՝ ՀՀ-ն, ինտեգրվում են համաշխարհային տնտեսական փոխհարաբերություններ, ինչի արդյունքում զգալիորեն թուլանում են արտադրական և առևտրային կապերը Միության անդամ երկրների միջև: Տեղի է ունենում տնտեսական կողմնորոշման ու արտաքին առևտրաշրջանառության ապահով-տեգրում արտաքին շուկայում ապրանքների անմրցունակու-թյան, առավելապես տնտեսության հումքային ուղղվածության վերամասնագիտացման արդյունքում: Առևտրային օրեցօր աճող հարաբերություններ են ձևավորվում ԵՄ-ի, Չինաստանի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հետ, ինչը, ըստ էության, թուլացնում է նախկին ինտեգրված տարածքի միասնականությունը: Բնականաբար, այս գործընթացները ցանկալի չէին Ռուսական Դաշնությանը և սպառնալիք էին այս տարածաշրջաններում նրա ազդեցության դաշտի պահպանմանը:

Դեպքերի նման զարգացման հետագա բարդացումներից խուսափելու համար Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ վեր-սկսվում են նորանկախ հանրապետությունների քաղաքական ու տնտեսական վերաինտեգրման գործընթացներն ինտեգրացիոն միավորումների ստեղծման արդյունքում:

Գործընթացը սկսվում է 1991 թվականին ինտեգրացիոն միա-վորման պարզագույն ձևից՝ *ազատ առևտրի գոտու* ստեղծումից (Անկախ Պետությունների Համագործակցություն (ԱՊՀ)), ապա՝ 2000 թվականին, անցում կատարում ինտեգրման հաջորդ ավելի բարդ ձևին՝ *տնտեսական ընկերակցության* ստեղծմանը (Եվրա-սիական տնտեսական ընկերակցություն (ԵվրԱզԷՍ)): Վերջինս ներառում էր հինգ երկիր՝ Ռուսաստանը, Բելառուսը, Ղազախս-տանը, Ղրղզստանը և Տաջիկստանը, 2006 թվականից՝ նաև Ուզ-բեկստանը: Հայաստանը միացել է այս կառույցին 2003 թվակա-նին դիտորդի կարգավիճակով:

Հետագա տարիներին՝ 2010 թվականին, պաշտոնապես ստեղծվել, իսկ 2011 թվականի հուլիսից փաստացի սկսել է գոր-ծել *Եվրասիական մաքսային միությունը*՝ Բելառուսի, Ղազախս-տանի և Ռուսաստանի անդամակցությամբ: Հայաստանը Եվրա-

սիական մաքսային միությանն անդամակցելու պատրաստակամություն է հայտնել 2013 թվականին:

2014 թվականի մայիսի 29-ին պաշտոնապես, իսկ 2015 թվականի հունվարի 1-ից փաստացի սկսել է գործել տարածաշրջանային ինտեգրման հաջորդ՝ ավելի միասնական ու բարձր ինտեգրացման մակարդակում գտնվող *Եվրասիական տնտեսական միությունը (EUSU)*, որի կազմում են Ռուսաստանը, Բելառուսը, Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Հայաստանը: Դիտող երկրի կարգավիճակ ունի Մոլդովան (2017 թ. ապրիլի 14-ից): ԵԱՏՄ-ի հետ ազատ առևտրի համաձայնագրեր ունեն Ուկրաինան, Մոլդովան, Ուզբեկստանը, Վիետնամը, Սերբիան: Ինտեգրմանը հավակնում են Մոլդովան, Տաջիկստանը, Ուզբեկստանը, Ադրբեջանը, Ուկրաինան, Թուրքմենստանը, Մոնղոլիան, Իրանը, Թուրքիան, Հնդկաստանը, Չինաստանը, Թունիսը:

Միությունը գործում է վերագգային և միջկառավարական հաստատությունների միջոցով: Ապագայում նախատեսվում է միասնական արժույթային միության ստեղծում՝ ավելի սերտ ինտեգրման գործընթացներով:

Բազմաթիվ փորձագետների դիտումների համաձայն՝ ԵԱՏՄ կառույցի ստեղծման առանցքային նպատակը ոչ այնքան իրական տնտեսական ինտեգրման գործընթացն է, որքան Արևմուտքի նկատմամբ հակադիր բևեռի ձևավորման նախաձեռնությունը:

Հայաստանի՝ ՄՄ, ապա *Եվրասիական միություն* ներգրավվելու հիմնախնդիրներն ու խոչընդոտները բազաթիվ էին, օրինակ՝

- Միության երկրներից որևէ մեկի հետ ընդհանուր սահման չունենալը,

- որպես տրանզիտային միակ երկրի՝ հայ-վրացական հարաբերություններում հնարավոր բանակցային բարդությունները,

- 2003 թվականից ի վեր Հայաստանի անդամակցությունը *Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը* և ձեռք բերված պայմանավորվածություններն ու պարտավորությունները ցածր մաքսատուրքերի վերաբերյալ, նաև դրանց ու ԵԱՏՄ զգալիորեն

բարձր մաքսատուրքերի միջև հակասությունները,

- բացառությամբ Ռուսաստանի՝ Միության մյուս անդամ երկրների հետ Հայաստանի տնտեսական թույլ կապերը (արտաքին առևտրի մոտ 1 %),

- Միության անդամ երկրների ու Ադրբեջանի միջև տնտեսական և նաև քաղաքական շահերի ընդհանրությունները և այլն:

Չնայած խոչընդոտների առկայությանը՝ Հայաստանը, մասամբ տնտեսական (Ռուսաստանից ներկրվող գազի ցածր սակագներ), առավելապես քաղաքական այլընտրանք չունենալով, ԵՄ-ԵԱՏՄ ընտրապայքարում նախապատվությունը տալիս է ԵԱՏՄ-ին՝ ձախողելով ԵՄ ասոցացման համաձայնագրի ստորագրումը:

ԵԱՏՄ ստեղծումից անցել է ոչ այնքան երկար ժամանակ, այնուհանդերձ, ըստ որոշ վերլուծաբանների դիտարկումների՝ Եվրասիական ինտեգրացիան՝ որպես տնտեսական կառույց, այսօր ճգնաժամ է ապրում: Քննարկենք այդ դիտարկումներից մի քանիսը: Դրանք են.

- *ԵԱՏՄ անդամ երկրների միասնական մաքսային սակագների բացառությունները:* Թեև անդամ երկրները երրորդ երկրների հանդեպ ունեն մաքսային ընդհանուր սակագներ, սակայն ունեն նաև մաքսային զգալի բացառություններ: Անդամ երկրներից յուրաքանչյուրն ունի երրորդ երկրներից ներմուծվող ապրանքատեսակների հսկայական ցանկեր, որոնց համար տվյալ երկրի տարածքում կիրառվում են ավելի ցածր մաքսատուրքեր, քան ԵԱՏՄ-ում գործող մաքսատուրքերն են: Երկրները ընդամենը պարտավորվում են թույլ չտալ ԵԱՏՄ այլ երկրներ ներմուծման ավելի ցածր մաքսադրույքներով ապրանքի վերաարտահանումը: Սա սպառնում է մաքսային միասնականությանը:

Մաքսային միասնականությանը սպառնում է նաև ԵԱՏՄ անդամ երկրների անդամակցությունն *Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը* (ԱՀԿ): ԵԱՏՄ անդամ երկրներից յուրաքանչյուրն ԱՀԿ-ի հետ անդամակցության համաձայնագրեր է

կնքել տարբեր ժամանակներում: Օրինակ՝ Ռուսաստանը ԱՀԿ անդամ է դարձել 2012 թվականին, թեև արդեն իսկ ներառվում էր ՄՄ-ում, որի շրջանակներում իրավասու չէր անդամակցության նպատակով ինքնուրույն բանակցային գործընթացներ սկսել ԱՀԿ-ի հետ: Ղազախստանն ԱՀԿ-ին անդամակցել է արդեն ԵԱՏՄ կազմում 2015 թվականի վերջին՝ հաշվի չառնելով Միության շրջանակներում ստանձնած պարտավորությունները և գործող մաքսային սահմանափակումները: Արդգաստանը և Հայաստանն ԱՀԿ անդամներ էին դարձել շատ ավելի վաղ՝ համապատասխանաբար 1998 և 2003 թվականներին: Բելառուսը ԱՀԿ անդամ չէ:

ԱՀԿ-ին անդամակցության պարտավորություններն իջեցնում են ընդհանուր մաքսային պաշտպանության մակարդակը ԵԱՏՄ-ում: Իսկ եթե քանդվում է մաքսային միությունը, ապա խոսք չի կարող լինել ընդհանուր շուկաների և համաձայնեցված տնտեսական քաղաքականության մասին:

- *Ռուսաստանի ագրեսիվ քաղաքական ճնշումները և դեկալար դերակատարումը:* Ռուսաստանը քաղաքական ճնշման գործընթացներ է իրականացնում ԵԱՏՄ անդամ բոլոր երկրների նկատմամբ՝ հաշվի չառնելով այդ երկրների շահերը: Ռուսաստանի նմանատիպ քաղաքականության արդյունքում ԵԱՏՄ երկրները սկսել են առավել լրջորեն մոտենալ ազգային շահերի և ինքնիշխանության անկախության պաշտպանության խնդրին, փորձում են բազմակողմանի զարգացնել և ապակենտրոնացնել իրենց տնտեսական և քաղաքական կապերն Արևմուտքի ու Չինաստանի, Իրանի ու Թուրքիայի հետ: Սա ևս սպառնում է ԵԱՏՄ տնտեսական միասնականությանը:

- *Անդամ պետությունների պետական արտաքին տնտեսական կողմնորոշման և աշխարհաքաղաքական շահերի, ինչպես նաև ոչ պակաս կարևոր դերակատարում ունեցող այնպիսի թաքնված գործոնների տարբերությունները, ինչպիսիք են ավանդույթները, սովորույթները, մշակույթը, կրոնը, լեզուն:* Իրականում անդամ պետություններն ունեն ազգային, տարածաշրջա-

նային և միության տարբեր, հաճախ նաև հակասական շահեր:

• *ԵԱՏՄ անդամ երկրների ազգային տնտեսությունների զարգացման համեմատական ցածր մակարդակը:* ԵԱՏՄ անդամ երկրների ազգային տնտեսություններն ունեն առավելապես հումքային մասնագիտացում և, բնականաբար, ներինտեգրացիոն կապերին զուգահեռ չեն կարող չձևավորել առևտրական համագործակցության այլ կապեր նաև տեխնոլոգիական առավելություններ ունեցող երկրների հետ:

Ըստ մասնագիտական գնահատումների²⁴՝ ներինտեգրացիոն փոխշահավետ համագործակցության համար անհրաժեշտ կարևորագույն նախադրյալ է արտահանման տեխնոլոգիական հագեցվածության բարձր մակարդակը: Համաձայն նրանց վերլուծության, եթե արտահանման տեխնոլոգիատարությունը բարձր է 30 %-ից, ապա ինտեգրացիոն միավորումներն ավելի կայուն են ու ամուր, եթե արտահանման տեխնոլոգիատարությունը տատանվում է 15-20 %-ի շրջանակներում, ապա տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներից սպասումներն առավել իրական ու երկարաժամկետ են, իսկ եթե արտահանման տեխնոլոգիատարությունը ցածր է 15 %-ից, ապա տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացները ոչ իրատեսական են: Փաստենք նաև, որ արտահանման տեխնոլոգիատարության մակարդակով ԵԱՏՀ երկրներն ունեն 5 %-ից ցուցանիշներ, և, բնականաբար, անդամ երկրների փոխլրացման բավարար մակարդակի մասին խոսելն առայժմ վաղ է:

Ինչևէ, ինչպիսին էլ լինեն միության ձևավորման դրդապատճառները, Միությանը ՀՀ անդամակցության հիմնախնդիրները, Միության ճգնաժամային գործընթացները, իրականությունն այսօր այն է, որ ՀՀ-ն ԵԱՏՄ անդամ է, և այդ անդամակցության արդյունքում Հայաստանի տնտեսաքաղաքական կյանքում տեղի են ունեցել մի շարք փոփոխություններ:

Փոփոխությունների ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական զար-

²⁴ Տե՛ս Գալյան Դ., Տնտեսական ինտեգրման տարածաշրջանային ասպեկտները, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2014, էջ 37-38:

գացման հնարավորությունների վրա միանշանակ չէ: Տնտեսական բարդ ներկայիս համակարգում, ուր գործում են ուղղաձիգ ու հորիզոնական, ուղղակի ու հակադարձ բազմագործոն ու սիներգիկ կապեր, առաջնային դրական ընկալվող գործընթացները կարող են ծնել ածանցյալ բացասական արդյունքներ, որոնք նույնքան կարևոր են հասարակական կյանքի բարեկեցության համար և, ընդհակառակը:

Հայաստան-ԵԱՏՄ ինտեգրման տնտեսաքաղաքական վերլուծություններն ու գնահատումները ներկայումս առավելապես իրականացվում են արտաքին առևտրի, օտարերկրյա ներդրումների, դրամական փոխանցումների և բազմաթիվ այլ վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունների հիման վրա, որոնք փաստում են առկա փոփոխությունների ընթացքը, և որոնց իմացությունը, իհարկե, շատ կարևոր է, բայց միաժամանակ թերի: Բանն այն է, որ տնտեսության բազմագործոն ու հարափոփոխ համակարգում վիճակագրական նմանատիպ պատկերներ կարող են դիտվել նաև բազմաթիվ այլ՝ անդամակցությանն ուղղակիորեն չառնչվող գործոնների ու պատճառների արդյունքում: Գնահատականներն ավելի ամբողջական ու հավաստի լինելու համար անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրելու նաև նոր իրականությունում ստեղծված զարգացման հնարավորությունները, մրցակցային առավելություններն ու պարզաբանելու դրանց օգտագործման չափը:

Ելնելով այս տրամաբանությունից՝ պարզաբանենք ստեղծված նոր իրավիճակում ՀՀ զարգացման մրցակցային առավելությունները և հատկապես ներդրումային դաշտի բարելավման ու դրանց առավելագույն օգտագործման հնարավորությունները, քանի որ միջին մակարդակ ունեցող երկրների համար, ինչպիսին նաև ՀՀ-ն է, մրցունակության ապահովումը իրականանում է գլխավորապես ներդրումների հաշվին՝ Մ. Պորտերի «Երկրների զարգացման և մրցակցության եղանակների չորս փուլերի հայեցակարգի» համաձայն²⁵:

²⁵ St' u Porter M. E., The Competitive Advantage of Nations, New York, 1990, 855 p.:

Պարզաբանեք ՀՀ-ԵԱՀԿ ինտեգրման արդյունքում տեղի ունեցած փոփոխությունների ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման մրցակցային հնարավորությունների վրա:

Առաջին փոփոխությունը ՀՀ տնտեսության բացության սահմանափակումներն են: Ինտեգրման արդյունքում գործում են ազատականացված առևտրային հարաբերություններ Միության անդամ երկրների միջև, որոնք մինչ այդ էլ ազատ էին, և ձևավորվում են առևտրային սահմանափակումներ՝ մաքսային բարձր հարկերի ձևով, երրորդ՝ ինտեգրացիոն միության կազմում չընդգրկված երկրների հետ: Այս ձևակերպումը կարծես բացասական հնչեղություն ունի, և դա այդպես է, երբ անդրադառնում ենք առևտրային հաշվեկշռի, ծավալների ու կառուցվածքային փոփոխություններին: Մասնագիտական տերմինաբանությամբ խոսքը «առևտրի շեղման» մասին է, որի արդյունքում դիտվում են երրորդ երկրների, դրանց շարքում՝ նաև զարգացած երկրների հետ առևտրի ծավալների կրճատումներ առավել բարձր մաքսային սակագների հետևանքով: Սակայն, եթե ՀՀ առևտրի ազատականացման սահմանափակումները հանգեցնում են «առևտրի շեղման»՝ առևտրի ծավալների կրճատման ու ներմուծվող (հատկապես բարձր տեխնոլոգիատար) ապրանքների գնի բարձրացման ու դրանով իսկ մրցակցության թուլացման ազգային շուկայում, ապա, որպես հետևանք, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում ներմուծվող որոշ ապրանքապեսակների տեղական արտադրությամբ փոխարինելու համար: Մասնագիտական տերմինաբանությամբ խոսքը «առևտրի շեղման» հետևանքով «ներդրումների ստեղծման» արդյունքի, տեղական և օտարերկրյա ներդրումների ավելացման հնարավորությունների մասին է, որը, իհարկե, խիստ դրական հանգամանք է:

Ըստ էության, շուկայի ազատականացումը ոչ միշտ է նպաստավոր պայմաններ ստեղծում ազգային տնտեսությունների զարգացման համար: Դա վերաբերում է առավելապես թույլ, խոցելի տնտեսություն ունեցող երկրներին, որոնք, չունենալով հատկապես կայացած իրավական համակարգ, մարդու իրա-

վունքների և շրջակա միջավայրի պաշտպանության մեխանիզմներ, տնտեսությունների բացության պատճառով հաճախ դառնում են ազատ «կողոպտուտի» օբյեկտ»²⁶:

Շուկայի ազատականացումն անմրցունակ ազգային տնտեսությունների համար ունի մի շարք ոչ ցանկալի հետևանքներ.

- «Զարգացող երկրներում արտասահմանյան ապրանքների էքսպանսիան խարխլում է տեղական ավանդական արտադրությունը, սպառնում ներքին անմրցունակ շուկայի գոյությանը՝ սրելով զանգվածային գործազրկության խնդիրը»²⁷:

- Ներմուծման հաշվին ներքին շուկայի պահանջների բավարարումը հանգեցնում է արտաքին աշխարհից կախվածության մեծացմանը, որն ի վերջո սպառնում է երկրի տնտեսական անվտանգությանը:

- Առևտրի հաշվեկշռում ներմուծման գերազանցումը հանգեցնում է արժույթային միջոցների շարունակական արտահոսքին և երկրի աղքատացմանը:

- Զարգացող երկրների անմրցունակ տնտեսությունները, չկիրառելով պետական հովանավորչական քաղաքականություն, կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերությունների պայմաններում վերակողմնորոշվում են գլխավորապես հումքավառելիքային մատակարարի մասնագիտացմամբ, որը ևս մեկ անգամ սպառնում է ազգային տնտեսության համալիրությանը, ինքնուրույնությանը, արդյունավետությանը:

«Առևտրի ազատականացումից առավելապես շահում են վերազգային միավորումներն ու զարգացած երկրները, որոնք համաշխարհային շուկայում ունեն գերիշխող դիրք, և ստացվող շահույթի «աղյուծի բաժինը» պատկանում է նրանց»²⁸: Այդ է պատճառը, որ հենց նրանք են հանդես գալիս ազատականացման

²⁶ Տե՛ս Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 22:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 13:

²⁸ Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 21:

կարգախոսով՝ փորձելով համոզել հանրությանը, որ ազատ կամ կատարյալ ազատականացված մրցակցությունը ժամանակակից շուկայի պահանջն է և տնտեսության առաջընթացի գլխավոր շարժիչ ուժը: Այնինչ, իրականությունն այլ է: Շուկայական զարգացման ներկա փուլում, ուր գերիշխում են օլիգոպոլիստական կառուցվածքները, մրցակցային հավասար հնարավորությունների մասին խոսելը պարզապես միամտություն է:

Մասնագիտական ուսումնասիրություններից պարզվում է նաև, որ ազատականացում թմբկահարող զարգացած երկրներում տնտեսության բացության մակարդակը շատ հաճախ ավելի փակ է, քան զարգացող երկրներից շատերի դեպքում: «ԱՄՆ-ն մշակել է առևտրային սահմանափակումների հատուկ ինդեքս, որը փոխվում է 1-ից (լրիվ բաց երկիր) մինչև 10 (լրիվ փակ երկիր): Այդ ինդեքսը Եվրամիության երկրներում, ԱՄՆ-ում, Ճապոնիայում 4 է, իսկ այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Ուզանդան, Պերուն և Բոլիվիան, 1-2 է»²⁹:

Զարգացած երկրների սահմանափակումները դրսևորվում են նաև զարգացող երկրների հանդեպ իրականացվող «կրկնակի չափորոշիչների» քաղաքականության շրջանակներում, որի դեպքում սահմանվում են ներմուծման կոշտ, երբեմն նույնիսկ մինչև 4 անգամ ավելի բարձր սակագներ, քան զարգացած երկրներից ներմուծման դեպքում: Եվ դա կիրառվում է հատկապես այն արդյունաբերական ապրանքների ու գյուղատնտեսական բարիքների նկատմամբ, որոնց առևտրից զարգացող երկրները կարող են ունենալ համեմատական առավելություններ: Ուստի դրա հետ կապված՝ շատ տնտեսագետներ հանդես են գալիս ազատականացման դեմ և կողմ են ազգային շուկաների պաշտպանությանը:

ՀՀ-ն անկախացումից հետո վարել է արտաքին առևտրի ազատականացման բավականին լիբերալ քաղաքականություն: 2003 թվականից անդամակցում էր ԱՀԿ-ին, գրեթե բոլոր ԱՊՀ երկրների հետ ուներ երկկողմ գործող ազատ առևտրի համաձայ-

²⁹ Նույն տեղում, էջ 21:

նագրեր, օգտվում էր ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Ճապոնիայի, Շվեյցարիայի և ԵՄ-ի կողմից տրամադրված արտահանման արտոնյալ GSP ռեժիմից: «Մաքսատուրքերի մեծամասնությունն աղվալորային³⁰ էր: Արտահանումն ազատված էր ավելացված արժեքի հարկից և մաքսատուրքից, իսկ ներմուծման համար փաստացի կիրառվում էին մաքսատուրքի 0 % կամ 10 % դրույքաչափեր»: ԱՀԿ երկրների հետ առևտրում մաքսատուրքերի դրույքաչափերի 70 %-ից ավելին բաժին էր ընկնում անմաքս առևտրին: Հայաստանի ներմուծման մաքսատուրքի միջին դրույքը կազմում էր 2.8 %, որը ԱՀԿ անդամ երկրների շրջանում ցածրերից մեկն էր³¹:

ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու արդյունքում Հայաստանում տեղի են ունենում առևտրի ազատականացման որոշակի սահմանափակումներ, և որպես վերջինիս հետևանք՝ ՀՀ-ի առջև բացվում են տեղական և օտարերկրյա «ներդրումների ստեղծման» բավականին խոստումնալից ու ցանկալի հնարավորություններ:

Մյուս փոփոխությունը ՀՀ-ԵԱՏՄ միասնական տնտեսական տարածքի ստեղծումն է: Առևտրի ազատականացումը Միության անդամ երկրների միջև եղել է նաև մինչև տնտեսական միության ստեղծումը: Սակայն երրորդ երկրների հետ մաքսային սակագների բարձրացումներն ու նախկինում նրանց միջև ավելի ազատականացված առևտրի սահմանափակումներն նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել ԵԱՏՄ շրջանակներում անդամ երկրների տնտեսական էլ ավելի մերձեցմանը: Այդ մասին են վկայում Հայաստանի՝ Միության անդամ երկրների հետ ընդհանուր առևտրաշրջանառության ծավալների աճը 2016 թվականին՝ 10,3 %-ով, 2018 թվականին՝ 11,3 %-ով: ԵԱՏՄ-ին է բաժին ընկնում ՀՀ արտահանման 22,8 %-ը 2016 թվականին, 25,5 %-ը՝ 2017 թվականին, 28,5 %-ը՝ 2018 թվականին, ներմուծման 34,2 %-ը՝ 2016 թվականին, 32,5 %-ը՝ 2017 թվականին, 29,0 %՝ 2018 թվականին:

³⁰ Աղվալորային կամ արժեքային է կոչվում մաքսատուրքը, որը հաշվարկվում է տոկոսով հարկման ենթակա ապրանքի մաքսային արժեքի նկատմամբ: ՀՀ մաքսային օրենսգիրք, հոդված 101:

³¹ «Հայաստանի տնտեսական զեկույց», 2014, էջ 50:

նին³²: Ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, առևտրաշրջանառության աճի մեծ մասը ձեռք է բերվում արտահանման ծավալների ավելացման հաշվին, որը, իհարկե, ցանկալի գործընթաց է:

ՀՀ-ԵԱՀԿ շրջանակներում առևտրաշրջանառության 96,6 %-ը բաժին է ընկնում Ռուսաստանի Դաշնությանը: Միության երկրների հետ առևտուրն ունի բարձր համակենտրոնացում: Ներմուծվող 12 ապրանքախմբերին բաժին է ընկնում ներմուծման 76.7 %-ը, իսկ արտահանման՝ 78 %-ը (2018 թ.):

Միության ինտեգրման գործընթացն իր տրամաբանական զարգացման արդյունքում ակնկալում է միասնական տնտեսական տարածքում անդամ երկրների միջև մասնագիտացման, արտադրական կոռպորացման գործընթացների խորացումներ: Մասնագիտացման և կոռպորացման գործընթացներն հենվելու են անդամ երկրների առավելությունների փոխառաջարկման և փոխլրացման սկզբունքի վրա: Այլ կերպ ասած՝ Միության շրջանակներում առևտրի ազատականացմամբ մեծանում են երկրների մասնագիտացման բազմատեսակացման ու նոր արտադրությունների ստեղծման հնարավորությունները: Լավ կլիներ, եթե Հայաստանն օգտագործեր ստեղծված հնարավորությունները և ստեղծեր առավելապես գիտատար ու նորագույն արտադրություններ, որոնց աճող վերադարձելիությունը և սիներգիկ ներգործությունը բազմապատիկ ավելին են: Մյուս կողմից, քանի որ, ԵԱՀԿ անդամ երկրների միջև տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունները ակնառու չեն, և նրանք առավելապես ունեն հումքային և վառելիքային ուղղվածություն, ապա նրանց՝ որպես միասնական տնտեսական տարածքի փոխհարաբերություններում «առևտրի ստեղծման» և միջարտադրական կոռպորացման առկա հնարավորությունները այնքան էլ մեծ չեն: Նման փոխհարաբերություններում դրականն այն է, որ ձևավորվում են ոչ թե կենտրոն-ծայրամաս կախյալ փոխհարաբերություններ ու տնտեսական գործունեության հումքային մասնագի-

³² https://www.armstat.am/file/article/sv_02_19a_420.pdf

տացում, այլ հնարավորություն է ստեղծվում երկրներից յուրաքանչյուրում, այդ թվում՝ նաև ՀՀ-ում, գործոնային առավելությունների կիրառմամբ իրականացնելու արտադրական վերամասնագիտացում և տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումներ:

Երրորդը ինտեգրման արդյունքում աշխարհաքաղաքական վիճակի փոփոխություններն են:

Առաջին աշխարհաքաղաքական փոփոխությունն այն է, որ ԵԱՀԿ-ին անդամակցության արդյունքում Հայաստանը կարող է վերածվել առևտրի տարանցիկ գոտու Ռուսաստանի և Իրանի միջև: Ռուսաստանը շահագրգռված է Եվրասիական հավակնությունների շրջանակում Իրանով Հնդկաստան ուղղությամբ տրանսպորտային միջանցքի ձևավորման հարցում: ԵԱՀԿ-ի Հայաստանի սահմանում ու Իրանի միջև ազատ առևտրի գոտու ստեղծումը և «Հյուսիս-հարավ» մայրուղու կառուցումը լրացուցիչ նախադրյալներ են ստեղծում խնդրի լուծման համար:

Ռուսաստանի և Իրանի միջև առկա են տարանցիկ առևտրային գոտիների ձևավորման այլ տարբերակներ ևս. օրինակ՝ Ադրբեջանի տարածքով, որը շատ դեպքերում նախընտրելի տարբերակ կլինի հատկապես նորակառույց երկաթուղու ավարտից հետո, ինչպես նաև Ղազախստանի տարածքով՝ Իրան-Թուրքմենստան-Ղազախստան արդեն գործող նոր երկաթգծի շնորհիվ:

Իրանը տնտեսական հարաբերություններում որոնում է կայուն և կանխատեսելի գործընկերներ, որոնք իրենց գործընկերությունը չեն պայմանավորի աշխարհաքաղաքական արգելքներով, ինչպիսիք առկա են ՀՀ-ի և Ադրբեջանի դեպքում: Այս առումով Իրանի համար Ղազախստանի՝ որպես տարանցիկ գոտու և տնտեսական գործընկերոջ դերը մեծանում է: Այսպիսով՝ Հայաստանը տարանցիկ գոտու մրցապայքարում ունի նախադրյալներ, բայց դեռևս կայուն դիրքերում չէ:

Աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները, սակայն, դրականորեն են անդրադառնում Հայաստանում ԵԱՀԿ շուկա կողմ-

նորոշված իրանական ներդրումների համար: Բանն այն է, որ մաքսային սակագների բարձրացումից ի վեր Իրանի առևտրաշրջանառությունը նախ ՄՄ-ի, ապա ԵԱՏՄ-ի երկրների միջև շարունակաբար կրճատվում է: Իսկ ԵԱՏՄ իրացման շուկան Իրանի համար կենսական նշանակություն ունի: Նման իրավիճակում Իրանը խնդրի լուծումը գտնում է Հայաստանում լայնածավալ ներդրումների իրականացման և հայկական ապրանքանիշներով ԵԱՏՄ շուկայում առանց մաքսային վճարների իրացման մեջ:

Հայաստանում ներդրումային դաշտի ընդարձակմանը կարող է նպաստել նաև աշխարհաքաղաքական մեկ այլ փոփոխություն: Դա Ռուսաստանի հանդեպ կիրառվող պատժամիջոցներն են: Բանն այն է, որ պատժամիջոց կիրառող երկրների շատ ձեռնարկատերեր, չցանկանալով կորցնել ռուսական շուկան, մի շարք միջնորդ երկրների աջակցությամբ, որոնց թվում կարող է հանդես գալ նաև Հայաստանը, վերաարտահանում են իրենց արտադրանքը: Այս դեպքում ևս ՀՀ-ում ներդրումների համար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում:

Հորորորդը ինստիտուցիոնալ-իշխանական փոփոխությունն է: Մասնագետները Ռուսաստանում և ԵԱՏՄ անդամ մյուս երկրներում 2013 թվականից ի վեր ամրագրում են տնտեսական նոր ճգնաժամ, ԽՍՀՄ պետությանների անկախացումից հետո՝ թվով չորրորդը: Առաջինը ճգնաժամը տեղի է ունեցել 1991 թվականին՝ պայմանավորված ԽՍՀՄ փլուզմամբ, երկրորդը՝ 1998 թվականին՝ պայմանավորված ֆինանսական պակասուրդով, երրորդը՝ 2008 թվականին՝ պայմանավորված նավթի և գազի գների իջեցման արդյունքում ձևավորված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով, չորրորդը՝ 2013 թվականից ի վեր, որը գնահատում են որպես ինստիտուցիոնալ՝ պայմանավորված կոռուպացմամբ և խիստ կենտրոնացված ու ուղղահայաց կառավարմամբ: Հայաստանում տեղի ունեցած Թավշյա հեղափոխության արդյունքում ակտիվորեն տեղի են ունենում կառավարման և օրենսդրական դաշտի բարեփոխումներ, որոնք, հուսանք, կարող են ստեղծել վստահելի միջավայր ներդրումների ներգրավման համար:

Ներդրումների ներգրավման վստահելի միջավայրը կարող է ակտիվացնել նաև մեր սփյուռքի մասնակցությունն ու աջակցությունը հայրենիքի տնտեսական զարգացման գործընթացին: Հայաստանը ունի մոտ 8 մլն սփյուռք: Հետանկախացման շրջանում Հայաստանից մեծ թվով քաղաքացիների արտահոսքը, լինելով բացասական երևույթ, այնուհանդերձ, նպաստել է սփյուռքի նորովի ձևավորմանը, կայացմանը, ինքնահաստատմանը: Իսկ սփյուռքի դերը անգնահատելի է Հայաստանի կյանքում բարեգործությունների, ներդրումների, փոխանցումների ձևով:

Ինչպես տեսնում ենք վերհիշյալ պարզաբանումներից, Հայաստանում ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո ստեղծվել են նպաստավոր նախապայմաններ ներդրումների իրականացման համար, թեպետ դեռևս ակնառու տեղաշարժեր տեղի չեն ունեցել: Իսկ արտաքին և ներքին ներդրումները երկրի տնտեսության զարգացման համար կենսական նշանակություն ունեն:

ՀՀ ներդրումների շարժընթացի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում է, որ 2008 թվականից ի վեր հոսքերը կայուն ձևով նվազել են և այժմ էլ շարունակում են նվազել:

ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո որոշակի փոփոխություններ են գրանցվել Հայաստանում ներդրում կատարող երկրների ցանկում: 2016 թվականին ներդրումներ կատարող առաջատար երկրներն են եղել Լյուքսեմբուրգը, Կիպրոսը, Միացյալ Թագավորությունը, Միացյալ Նահանգները, Ջերսին, 2017 թվականին՝ միայն Ջերսին ու Գերմանիան, 2018 թվականին՝ Ռուսաստանը, Ջերսին, Գերմանիան³³:

Ինչ վերաբերում է ներդրումների ոլորտներին, ապա ԵԱՏՄ անդամակցությունից հետո որևէ էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Ներդրումները շարունակել են գերակշռել նույն՝ նաև մինչ անդամակցությունը իրականացվող ոլորտներում՝ հանքագործական արդյունաբերություն, հիմնային մետաղների արտադրություն, էլեկտրականություն, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում, խմիչքի, ծխախոտային արտադրատեսակ-

³³ Տե՛ս http://www.armstat.am/file/article/sv_02_18a_420.pdf, էջ 2:

ների արտադրություն, հեռահաղորդակցություն, բուսաբուծություն ու անասնաբուծություն և այլն³⁴, ինչը վկայում է, որ տնտեսության կառուցվածքային բարելավման տեղաշարժեր չեն իրականացել:

Եթե դիտարկենք 1988 թվականից մինչև 2017 թվականի դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում իրականացված օտարերկրյա ներդրումների համախառն հոսքերը, այսինքն՝ իրականացված ներդրումների ծավալների հանրագումարը, ապա առաջատար ներդրումներ կատարող երկրներն են Ռուսաստանի Դաշնությունը (ընդհանուր ներդրումների 36.02 %-ը), Գերմանիան (11.22 %), Կիպրոսը (7.89 %), Ֆրանսիան (7.07 %), Կանադան (4.88 %), Արգենտինան՝ (4.09%)³⁵: Նույն այդ ցուցանիշը, ըստ տնտեսական գործունեության ոլորտների, կազմում է Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 23.78 %, հեռահաղորդակցություն՝ 16.80 %, հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման այլ ճյուղեր՝ 12.30 %, հիմնային մետաղների արտադրություն՝ 8.56 %, մետաղական հանքաքարերի արդյունահանում՝ 6.78 %, որոնք միասին կազմում են ողջ ներդրումների 68.22 %-ը³⁶: Սա, իհարկե, դրական ոչինչ չի ասում և խոսում է երկրի հումքային ուղղվածության մասին:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ անդամակցությանը *Եվրամիության տնտեսական ինտեգրացիոն միությանը*, այս դեպքում ևս գործընթացը միանշանակորեն ընդունել չի կարելի. մեր երկրի առջև բացվում են որքան զարգացման նոր հնարավորություններ, նույնքան էլ տնտեսական լճացման կամ անկման, տնտեսական ու քաղաքական կախյալ վիճակում հայտվելու սպառնալիքներ:

Եթե խոսք գնար ԵՄ և ԵԱՀԵ ինտեգրման այլընտրանքի մասին, ապա ակնհայտ է, որ ԵՄ շուկան չափազանց մրցակցային է մեր երկրի համար, և ինտեգրումը հանգեցնելու էր ապահովուստրիալիզացման ու մարդկային կապիտալի արտահոսքի,

³⁴ Տե՛ս http://www.armstat.am/file/article/sv_02_18a_420.pdf, էջ 3:

³⁵ Տե՛ս http://www.armstat.am/file/article/sv_02_18a_420.pdf, էջ 11:

³⁶ Տե՛ս http://www.armstat.am/file/article/sv_02_18a_420.pdf, էջ 13:

իսկ ԵԱՏՄ շուկան կարգավորվող է, ինտեգրումն էլ ստեղծում է հնարավորություններ հետագա ինդուստրիալիզացման համար, եթե, իհարկե, այդ հնարավորությունները ճիշտ օգտագործվեն: Սակայն այսօր խոսքը ԵԱՏՄ և ԵՄ ինտեգրացիոն գործընթացների համատեղման և բազմավեկտոր քաղաքականության իրականացման մասին է:

ՀՀ և ԵՄ միջև համագործակցությունը կանոնակարգվում է դեռևս 1996 թվականին ստորագրված և 1999 թվականին ուժի մեջ մտած «Գործընկերության և համագործակցության մասին» համաձայնագրով: 2017 թվականին կնքվել է համագործակցության նոր՝ «Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրը» (ՀՀԳՀ): 2018 թվականի ապրիլի 11-ին համաձայնագիրը միաձայն վավերացվել է ՀՀ Ազգային ժողովի, հունիսի 4-ին՝ Եվրախորհրդարանի կողմից:

ՀՀԳՀ-ն նախորդ և չստորագրված «Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի պայմանագրի» «թեթևացված» տարբերակն է, որի շուրջ բանակցությունները սառեցվել էին 2013 թվականին, երբ Հայաստանի նախագահը շատերի համար անսպասելի քաղաքական քայլ կատարեց՝ հայտարարելով Հայաստանի Հանրապետության՝ Մաքսային միությանն անդամակցելու որոշման մասին:

Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի ասոցացման համաձայնագիրը դասական ազատ առևտրի համաձայնագիր էր, որն ուներ տնտեսական և քաղաքական մասեր:

Գործընկերության նոր համաձայնագիրը, ի տարբերություն ասոցացման համաձայնագրի, առավելապես քաղաքական համագործակցություն է և ընդգրկում է անվտանգության, մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության, օրենքի գերակայության ոլորտները:

Նոր համաձայնագիրն ունի նաև տնտեսական բաղադրիչ, որը թեև ավելի թույլ է նախորդի համեմատ, սակայն պարունակում է վերահսկողության միջոցառումներ այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են ծառայությունները, առևտուրը, մրցակցությունը, պետական սեփականություն հանդիսացող ձեռնարկություն-

ները, հանրային գնումները և այլն: Տնտեսական բաղադրիչներում խնդիրները լուծվելու են համատեղ քննարկումների արդյունքում, ինչը բավականին հետաքրքիր մոտեցում է ԵՄ-ի կողմից: ԵՄ-Հայաստան «Համագործակցության և գործընկերության համաձայնագրի» դրական ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսության վրա մեծապես կախված է կառավարության քայլերից:

Գործընկերության համաձայնագրում չկա մաքսային սակագների ազատականացում կամ ապրանքների համար պարտադիր տեխնիկական կանոնակարգերի ներդաշնակեցում: Հայաստանը շարունակում է օգտվել ԵՄ-ի կողմից տրամադրվող միակողմանի սակագնային լայն արտոնություններից GSP+ ռեժիմի շրջանակներում: Գործընկերության պայմանագիրը չի նախատեսում նաև վիզայի ազատականացում, այլ ընդամենը վիզային ռեժիմի դյուրացում:

ԵՄ-ի կողմից ակնկալվում է Հայաստանին ֆինանսական աջակցություն, որը, ըստ 2017-2020 թվականների համար մշակված ծրագրի, կազմելու է շուրջ 160 մլն եվրո: Ըստ ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության հրապարակած տվյալների՝ ակնկալվող գումարից արդեն իսկ 2017 թվականին տրամադրվել է 34.5 մլն եվրո, 2018 թվականին՝ 36 մլն և ևս 10 մլն եվրո:

Ըստ էության, մեր նոր «Գործընկերության պայմանագիրը» ԵՄ-ի հետ մերձեցման տեսանկյունից ավելի մեղմ (սվազ հավակնոտ) հարաբերությունների ստեղծման համաձայնագիր է, որում առանցքային են ժողովրդավարական սկզբունքների և միջազգային իրավունքի մոտարկման պայմանները:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ն տնտեսական ինտեգրացիոն միությունների շրջանակներում դեռևս ակնառու դրական տեղաշարժեր չի գրանցել, սակայն դրանց անդամակցության արդյունքում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների ընձեռած հնարավորությունների նպատակային օգտագործման դեպքում կարող ենք ունենալ շոշափելի հաջողություններ:

ԳԼՈՒԽ 2. ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը ռեգիոնալ զարգացման տեսություններից մեկն է: Տեսական միտքն Արևմուտքում և Խորհրդային երկրներում ունեցել է զարգացման տարբեր և ինքնուրույն ուղղություններ: Խորհրդային երկրներում այս հայեցակարգին բավականին մոտ է տարածքային արտադրական համալիրների տեսությունը:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգն իր տրամաբանական բացատրությունը ստացել է՝ հենվելով մինչ այդ եղած գործոնային, շտանդորտյան, գիտատեխնիկական (նորամուծությունների), դինամիկ (ռեգիոնալ տնտեսական զարգացման) տեսությունների վրա, իսկ իր հետագա, արդեն առավել ամփոփ ձևակերպումը ստացել գիտական նոր ուսումնասիրությունների, տեսության գործնական կիրառման հաջող կամ անհաջող փորձերի վերլուծությունների գործընթացում:

Ավելի ուշ Արևմուտքում ստեղծվել են տնտեսության զարգացման նոր տեսություններ, ինչպիսիք են ազատ տնտեսական գոտիների, տնտեսական կլաստերների, տնտեսական միջուկների և բազմաթիվ այլ տեսությունները: Սակայն «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը, անցնելով պատմական փորձաքնություն, այսօր շարունակում է հաջողությամբ գործել և դրված է աշխարհի շատ երկրների, հատկապես Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից շատերի ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության հիմքում:

2.1 ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ

Արևմտյան տեսությունները տարբերվում են իրենց բովանդակությամբ, ուսումնասիրության նպատակներով, օբյեկտներով,

մեթոդաբանությամբ և դասակարգվում են ներքոհիշյալ խմբերում:

Ռեզիոնալ զարգացման առաջին խմբում *գործոնային* տեսություններն են, որոնք ուսումնասիրում են տեղաբաշխման գործոնների ազդեցությունը ռեզիոնալ մասնագիտացման առանձնահատկությունների վրա: Գործոնային տեսություններից հայտնի են *Ա. Մսիթի*³⁷ բացարձակ առավելությունների տեսությունը (1776 թ.), *Ղ. Ռիկարդոյի*³⁸ հարաբերական առավելությունների տեսությունը (1817 թ.), XX դարի 20-30-ական թվականներին շվեդ գիտնականներ *Ե. Խեկշերի*³⁹ և *Բ. Օլինի*⁴⁰ գործոնների հարաբերակցության տեսությունը, XX դարի 50-ական թվականներին ամերիկացի գիտնական *Վ. Լեոնտի*⁴¹ «ծախս-արտադրանք» մոդելը:

Երկրորդ խմբում *շտանդորտյան* տեսություններն են: Վերջիններս տնտեսական տարածքի և բնակչության տարաբնակեցման տարածքային կազմակերպման մաթեմատիկական իդեալականացված մոդելներ են: Ռեզիոնալ զարգացման դասական շտանդորտյան տեսությունները ներկայացնում են *Բ. Ֆոն Թյունենի*⁴² մեկուսացած պետության (1826 թ.), *Վ. Լաունհարդտի*⁴³ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ռացիոնալ տեղաբաշխ-

³⁷ St' u Smith. A., An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1 ed. London: W., 1776, 507 p.:

³⁸ St' u Ricardo D., On the Principles of Political Economy and Taxation. 1817, Batoche books, 2001, 333 p.:

³⁹ St' u Heckscher E., The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income. In Ekonomisk Tidskrift, Vol. 21, 1919, pp. 497-512:

⁴⁰ St' u Ohlin B., Interregional and International Trade. Cambridge, 1933, 617 p.:

⁴¹ St' u Leontief W. W., The Structure of the American Economy, 1919-1929: An Empirical Application of Equilibrium Analysis, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1941, 181p.:

⁴² St' u Thünen, von J. H. (1826. Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. oder, Untersuchungen über den einfluss, den die getreidepreise, der reichthum des bodens und die abgaben auf den ackerbau ausüben, Hamburg: F. Perthes, 1826, 290 p.:

⁴³ St' u Launhardt W., Die Bestimmung des Zweckmässigsten Standortes einer Gewerlichen Anlage", Zeitschrift des Vereines Deutscher Ingenieure, Bd 26, 1882, pp. 106-115:

ման (1882 թ.), **Ա. Վեբերի**⁴⁴ արդյունաբերական ձեռնարկությունների բազմագործոն տեղաբաշխման (1909 թ.) մոդելները, **Ֆ. Աուերբախի**⁴⁵ օրենքը (1913 թ.), որը, իր ժամանակին մեծ ճանաչում չգտնելով, ավելի ուշ վերաբացահայտվեց **Ջ. Ջիպֆի**⁴⁶ (Ցիպֆի) կողմից, և նրա անունով էլ օրենքը ներկայումս կոչվում է Ցիպֆի օրենք, **Վ. Կրիստալլերի**⁴⁷ կենտրոնական տեղերի տեսությունը (1933 թ.), **Ա. Լյոշի**⁴⁸ «Տնտեսական լանդշաֆտի» հայեցակարգը (1954 թ.), ամերիկյան տարածական վերլուծության դպրոցի հիմնադիր **Ու. Այզարդի (Իզարդ)**⁴⁹ (1969 թ.) և այլ հեղինակների տեսությունները, որոնք հիմնականում կառուցվել են շուկայական տնտեսության տարածական կազմակերպման օպտիմալ, իդեալականացված պատկերացումների հիման վրա:

Երրորդ խումբն են կազմում **գլխատեխնիկական կամ նորամուծությունների** տեսությունները, որոնցում ուշադրություն է դարձվում տնտեսության զարգացման ու տեղաբաշխման վրա ԳՏԱ դերի ուսումնասիրությանը: Հայտնի են **Բ. Շումպետերի**⁵⁰ (1912 թ.) և **Տ. Հեգերստրանի**⁵¹ (1953 թ.) նորամուծությունների դիֆուզիայի տեսությունները: Նորամուծությունների դիֆուզիայի

⁴⁴ St' u Weber A., Ueber den Standort der Industrien.: Reine Theorie des Standorts“. Tübingen, 1922, 246 p.:

⁴⁵ St' u Auerbach F., Das gezezt der bevolkerungskonzentrationen.//Petermans Geographische Mitteilungen., V. 59, 1913, pp. 74-76:

⁴⁶ St' u Zipf G. K., National unity and disunity. The nation as a bio-social organism. Bloomington, Ind., 1941, 408 p.:

⁴⁷ St' u Christaller W. Central places in Southern Germany. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, translated by Carlisle W. Baskin, 1966, 230 p.:

⁴⁸ St' u Леш А., Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ. Москва, 1959, 490 с.:

⁴⁹ St' u Isard, Walter (1969). General Theory: Social, Political, Economic, and Regional, with Particular Reference to Decision-making Analysis. Cambridge, Mass: M.I.T. Press./, 1975, 1040 p.:

⁵⁰ St' u Шумпетер Й. А., Теория экономического развития, Москва: «Прогресс», 1982, 455 с.:

⁵¹ St' u Hägerstrand T. (1953), Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt, C.W.K Gleerup, Lund, Sweden, translated & reprinted as 'Innovation diffusion as a spatial process', 1967, 176 p.:

աշխարհագրական դրսևորումների ուսումնասիրություններով զբաղվել են նաև այնպիսի գիտնական-ռեզիդենտալիստներ, ինչպիսիք են **Ա. Պրեդը, Խ. Պերլոֆֆը, Բ. Բերրին** և այլն:

Չորրորդ խմբում ներառվում են **ռեզիդենտալ տնտեսական զարգացման** կամ **դինամիկ** տեսությունները, որոնցում ուսումնասիրություններն ուղղված են հետամնաց երկրների և շրջանների զարգացման մակարդակի բարձրացման ուղիների փնտրտուքին: Արևմուտքում դինամիկ հայեցակարգերի նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծանում է հատկապես 50-ական թվականների վերջին և 60-ական թվականների սկզբներին: Դինամիկ հայեցակարգերը հաջորդում են դասական տեսություններին, որոնց մոտենում են քննադատաբար, մի շարք դեպքերում էլ՝ անհանդուրժողաբար: Նոր մոտեցման կողմնակիցները, ի տարբերություն դասական տեսությունների հետևորդների, դիտարկում են ոչ միայն տարածական համակարգերի կառուցվածքը, այլ նաև դրանց շարժիչ ուժերը, էվոլյուցիայի փուլերը, դրանց գործառույթային բնույթը: Ուսումնասիրությունների հիմքում դրվում է էվոլյուցիոն մոտեցումը, որը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու օբյեկտիվ զարգացման օրինաչափություններ: Հայտնի են **Ջ. Ֆրիդմանի**⁵² «Կենտրոն-ծայրամաս» հայեցակարգը (1966 թ.), **Ա. Ֆրանկի**⁵³ կախվածության տեսությունը (1971 թ.), **Խ. Ռիչարդսոնի**⁵⁴ պատճառային փոխապայմանավորվածության մոդելը (1973 թ.), **Խ. Գիրշի**⁵⁵ «հրաբխի» մոդելը (1979 թ.), **Բ. Վալլերստեյնի**⁵⁶ «Համաշխարհային համակարգերի հայեցակարգը» (1979 թ.) և այլն:

Դինամիկ տեսությունների խմբին է դասվում նաև «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը, որը մեծ ճանաչում է

⁵² St' u Friedmann J., Regional development policy. Boston, 1966, 317 p.:

⁵³ St' u Frank A. G., Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil, New York: 1967, 343 p.:

⁵⁴ St' u Richardson H. W., Regional Growth Theory. London. 1973, 210 p.:

⁵⁵ St' u Giersch H., Aspects of Growth, Structural Change, and Employment: A Schumpeterian Perspective//Weltwirtschaftliches Archiv, 115(No. 4), 1979, pp. 629-652:

⁵⁶ St' u Wallerstein J., The politic of the world-economy. Paris, 1984, 295 p.:

ստացել հատկապես անցած դարի 60-ական թվականներին: Հայեցակարգի մշակումը սովորաբար կապում են ֆրանսիացի տնտեսագետ **Ֆ. Պերուի**⁵⁷ «Աճի բևեռներ» հայեցակարգի հետ: «Աճի բևեռներ» հայեցակարգի նման այլ հայեցակարգեր մշակվել են **Գ. Մյուրդալի**⁵⁸ և **Ա. Հիրշմանի**⁵⁹, իսկ տարածական տարբերակը՝ Պերուի աշակերտ՝ **Ժ. Բուդվիլի**⁶⁰ կողմից: Ժ. Բուդվիլին իրավամբ կարելի է համարել այդ հայեցակարգի համահեղինակ:

Ֆ. Պերուն համակարծիք էր Ի. Շումպետերի նորամուծությունների դիֆուզիայի մասին գաղափարներին և դրանց մի զգալի մասն էլ կիրառել է իր հայեցակարգում: Ըստ նրա՝ նորամուծությունները առաջացնում են խտացումներ՝ խմբվելով առաջատար ճյուղի շուրջ: Եթե դրա հետ մեկտեղ այդ ճյուղը զարկերակային է, այսինքն՝ ընդունակ է ստեղծելու դրական բազմապատկիչի արդյունք (մուտիպլիկատորի էֆեկտ), ապա վերջինս հանդես է գալիս որպես «աճի բևեռ»: Ֆ. Պերուի մոտ «աճի բևեռը» գործառնության հասկացություն է:

Ֆ. Պերուն տարբերակում է «աճի բևեռների» երեք հիմնական խումբ⁶¹.

1. առաջատար ճյուղեր, ճյուղ-շարժիչներ, որոնք ունեն աճի հզոր ներուժ և նորամուծությունների տարածման կարողություն, այլ խոսքով՝ ճյուղեր՝ մեծ բազմապատկիչի արդյունքով,

2. տեղական նշանակության ճյուղեր, որոնք կապված են առաջինի հետ «ծախս-թողարկում» բնույթի հարաբերությունների համակարգի միջոցով: Այս հարաբերություններն էլ հենց ծառայում են որպես ողջ տնտեսության վրա առաջատար ճյուղերի արդյունքի փոխանցման միջոց,

⁵⁷ Sté u Perroux F., L'économie du XX-e siècle. Paris, 1961, 765 p.:

⁵⁸ Sté u Murdal G., Modern problems of "third world". Drama of Asia. Translation from English. M.: Publishing house "Progress", 1972, 767 p.:

⁵⁹ Sté u Hirschman A., The Strategy of Economic Development. 1958, 217 p.:

⁶⁰ Sté u Boudeville J., Problems of Regional Economic Planning. Edinburg, 1966, pp. 9-128:

⁶¹ Sté u Perroux F. A., Note on the notion of growth pole/Economie appliqué. 1955, pp. 19-40:

3. արտադրության տարածական ազդմեքացիա, որն ապահովում է ձեռնարկությունների համար «արտաքին տնտեսում»: Ձևավորվում է փոխկապակցված արդյունքների շարք, որոնք ընդունակ են բարենպաստ պայմաններում մեծապես փոխելու շրջանի տնտեսական տարածքը⁶²:

Պերուն տարբերակում է բևեռները նաև ըստ զարգացման միտումների.

1. ճյուղեր՝ զարգացման դանդաղ տեմպերով, որոնց բաժինը երկրի տնտեսության կառուցվածքում նվազում է: Այդպիսիք են, օրինակ, արդյունաբերության հին ճյուղերը (ածխարդյունաբերություն, տեքստիլ, նավաշինություն և այլն),

2. ճյուղեր՝ զարգացման բարձր տեմպերով, որոնք, սակայն, էական ազդեցություն չունեն տնտեսության մնացած ճյուղերի զարգացման վրա: Այդպիսիք են, օրինակ, սպառողական առարկաների արտադրությունները,

3. ճյուղեր՝ զարգացման բարձր տեմպերով, որոնք ծնում են շղթայական ռեակցիա, նպաստում արդյունաբերական կենտրոնների ձևավորմանը: Այդպիսիք են մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը, էլեկտրաէներգետիկան: Այնտեղ, որտեղ զարգանում են այս ճյուղերը, ձևավորվում են աճի բևեռներ⁶³:

Ընդ որում, Ֆ. Պերունի կարծիքով «աճի բևեռների» ստեղծման և զարգացման ուղիների կանխորոշման խնդիրներում որոշիչ դերը պատկանում է պետությանը, որը պետք է տնտեսության, նրա ճյուղերի և շրջանների միջև ապահովի ներդաշնակ զարգացում, նվազեցնի կամ բերի ընդունելի ծավալների տարածական անմիատարությունը և անհամամասնությունը:

Ֆ. Պերուն, ի տարբերություն նեոկլասիկ ուղղության ներկայացուցիչների, կարծում էր, որ տնտեսական աճը իրար հաջորդող ոչ հավասարակշիռ իրավիճակների հերթափոխում է, ուր հավա-

⁶² Ст'у Гранберг А. Г., Основы региональной экономики: Москва, 2000, с. 64-65:

⁶³ Ст'у https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%81%D0%BE%D0%B2_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0:

սարակշռությունը ժամանակավոր է և ոչ մշտական: Այդ իսկ պատճառով նա առաջարկում էր ներդաշնակ աճը և ինդիկատիվ պլանավորումը որպես երկրների, շրջանների տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունների նվազեցման գործիք⁶⁴:

Ժ. Բուդվիլի հայեցակարգը (1966 թ.) Ֆ. Պերուի հայեցակարգի հետագա զարգացումն է և նրա «աճի բևեռների» մասին վերացական մտքերի հստակեցումը: Ժ. Բուդվիլի հայեցակարգը հաստատում է, որ տնտեսության բոլոր ճյուղերում արտադրության աճը հավասարապես չի ընթանում. մշտապես կարելի է առանձնացնել դինամիկ, այսպես կոչված, առաջնային զարկերակային ճյուղեր: Դրանք ողջ տնտեսության զարգացման խթանիչներն են և հանդիսանում են «զարգացման բևեռներ»: Վ. Լեոնտևի «ծախսթողարկում» տիպի հարաբերությունների համակարգի միջոցով նորամուծությունների արդյունքը փոխանցվում է ողջ տնտեսության վրա: Իսկ արտադրության կենտրոնացման գործընթացը կենտրոնացնում է արտադրությունները որոշակի վայրերում՝ «աճի կենտրոններում»⁶⁵:

Ըստ Ժ. Բուդվիլի՝ «ռեզիոնալ զարգացման բևեռները ուրբանիզացված գոնաներում տեղաբաշխված, զարգացող ճյուղերի հավաքածու են և ընդունակ են իրենց ազդեցության ողջ գոտում առաջացնելու տնտեսական գործունեության հետագա զարգացում»: Հաջորդիվ նա ընդգծում է. «Աճի կենտրոնները քաղաքներ են, որոնք ընդգրկում են զարկերակային ճյուղերի համալիրներ»⁶⁶: Ըստ էության, Բուդվիլի տեսությունում կիրառվում է երկու հասկացություն՝ «զարգացման բևեռ» և «աճի կենտրոն»: Դրանցով կարծես թե սահմանազատվում են գործառության ինչ և աշխարհագրական մասերը: «Զարգացման բևեռները» տնտեսա-

⁶⁴ Ст' у Гранберг А. Г., Основы региональной экономики: Москва: ГУ ВШЮ, 2000, с. 66-79:

⁶⁵ Ст' у https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%81%D0%BE%D0%B2_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0:

⁶⁶ Boudeville J., Problems of Regional Economic Planning. Edinburg, 1966, p. 112.

կան գործունեության զարկերակային ճյուղերն ու արտադրություններն են, իսկ «աճի կենտրոնները»՝ դրանց կենտրոնացման օջախները:

Բուդվիլը առաջարկում է «աճի կենտրոնների» ենթակարգություն՝ ըստ Վ. Կրիստալլերի կենտրոնական տեղերի տեսության առաջարկած ենթակարգության: Նա առանձնացնում է «աճի կենտրոնների» հետևյալ տեսակները.

➤ *փոքր և «դասական» քաղաքներ* – մասնագիտացված են երրորդական սեկտորի ճյուղերով և սպասարկում են հարակից գյուղական վայրերը,

➤ *միջին չափի արդյունաբերական քաղաքներ* – մասնագիտացված են տնտեսության առաջատար ճյուղերով, զարգանում են արտաքին ազդեցությամբ,

➤ *խոշոր քաղաքային ագլոմերացիաներ* – ընդգրկում են զարկերակային ճյուղերը և ապահովում աճի ինքնավարություն,

➤ *ինտեգրացման բևեռներ* – ընդգրկում են մի քանի քաղաքային համակարգեր և որոշում տարածական կառույցների ողջ էվոլյուցիան⁶⁷:

Նա նաև ընդգծում է, որ *ինքնավար աճը բնորոշ է միայն կենտրոնական տեղերի վերին ենթակարգային մակարդակներին, իսկ ցածր ենթակարգային մակարդակների աճը որոշվում է նորամուծությունների դիֆուզիայի մեխանիզմներով*:

Աճի բևեռների տեսությանը սերտորեն կապված է **Պ. Պոտյեի** զարգացման առանցքների տեսությունը⁶⁸. Տեսության առանցքային ենթադրությունն այն է, որ զարգացումը փոխանցվում է կարևորագույն արդյունաբերական կենտրոնները միացնող գլխավոր մայրուղիների երկայնքով: Պ. Պոտյեի աշխատանքն ինչ-որ չափով պատկերում է Վ. Կրիստալլերի տրանսպորտային սկզբունքները: Առանցքների մասին տեսությունն օգնում է մեկ

⁶⁷ St' u Кузнецова О. В., Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования, М: Эдиториал УРСС, 2002, с. 26:

⁶⁸ St' u Pottier P., Axes de communication développement économique// Revue économique. 1963, T.14, pp. 58-132:

ամբողջության մեջ միավորել տրանսպորտային ցանցի ազդեցության, բնակավայրերի ենթակարգության ու աճի կենտրոնների տեսությունները⁶⁹:

Խ. Լասունենի «Աճի բևեռ» հայեցակարգը (1972 թ.) առավել մանրամասնորեն է ուսումնասիրում տնտեսական աճի բևեռները և բացահայտում հետևյալ առանձնահատկությունները⁷⁰.

1. աճի բևեռներ կարող են լինել ոչ միայն առաջատար ճյուղերը, այլ նաև ռեգիոնալ նշանակության այն արտադրությունները, որոնք ունեն արտահանման նշանակություն,

2. բևեռներն աճում են համագրային պահանջարկի խթանների հաշվին,

3. աճի խթանը փոխանցվում է աշխարհագրական ծայրամասերին և երկրորդական ճյուղերին ձեռնարկությունների միջև շուկայական կապերի միջոցով⁷¹:

«Աճի բևեռ» հայեցակարգն իր արձագանքն է գտել նաև նախկին սոցիալիստական երկրների որոշ գիտնականների (**Լ. Կե-սեզ**⁷² Նունգարիա, **Վ. Գավալեզ**⁷³ Լեհաստան, **Գ. Միխայլովիչ**⁷⁴ Նարավսլավիա) աշխատանքներում, որոնցում, այդուհանդերձ, հստակորեն երևում է սովետական տնտեսական դպրոցի ազդեցությունը:

Արևմուտքում 70-ական թվականներին, ժամանակի հրամայականից ելնելով, գիտնականների ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում ռեգիոնալ զարգացման բոլորովին այլ հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, երկրների, տարածաշրջանների զարգացման անհամաչափությունը, գլոբալիզացումը, համաշխարհային տնտեսությունը, հասարակության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները և այլն: Այդ տարիներին տեղի է ունենում մինչ այդ մեծ հեղինակություն վայելող «Աճի բևեռներ»

⁶⁹ Ст'у Гранберг А. Г., Основы региональной экономики: Москва: ГУ ВШЭ, 2000, с. 87:

⁷⁰ Ст'у Lasuen J. R., On Growth Poles, in Hansen N.M. (ed.) Growth Centers in Regional Economic Development, New York: the Free Press, 1972, pp. 20-49:

⁷¹ Ст'у Гранберг А. Г., Основы региональной экономики: Москва: ГУ ВШЭ, 2000, с. 87:

հայեցակարգի անկում:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը վերստին մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց 80-90-ական թվականներին՝ դրվելով շատ երկրների ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության հիմքում:

2.2 ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսաստանում ռեզիոնալ զարգացման միտքն ունեցել է բավականին ուրույն ընթացք: Մինչ ԽՍՀՄ ձևավորումը ռեզիոնալ ուսումնասիրություններն ունեցել են նկարագրական ու վերլուծական բնույթ: Տեսական ընդհանրացումներն ու հայեցակարգային ձևակերպումները եղել են բացառիկ երևույթներ: ԽՍՀՄ իրականությունում տնտեսության կազմավորման ու արագընթաց զարգացման պայմաններում որպես ռեզիոնալ զարգացման լուծումներ ծնվում են մի շարք ուսմունքներ, հայեցակարգեր, տեսություններ ու տեսական հիմնավորումներ: Բայց քանի որ քաղաքագաղափարական տարակարծության արդյունքում ձևավորվել էին երկու տարբեր տնտեսական ճամբարներ՝ սոցիալիստական ու կապիտալիստական, և նրանց միջև սերմանվել ժխտողական ու անհանդուրժողական տրամադրվածություն, ապա նրանցից յուրաքանչյուրն կերտել է իր տեսական դպրոցը, թեև զուգահեռ, բայց և այնպես մեկուսի:

Սովետական դպրոցի տարբերություններն առավել ակնառու էին հատկապես ԽՍՀՄ կազմավորման սկզբնական շրջանի «պլանային» փուլի աշխատանքներում: Իսկ արդեն 60-ական թվականներին ռեզիոնալ տնտեսական զարգացման հետազոտություններն ավելի մոտ էին արևմտյան դպրոցի ուսումնասիրություններին, նույնիսկ ունեին մի շարք նմանատիպ տեսական եզրահանգումներ: Ռուսական դպրոցի հայտնի վերլուծաբան հետազոտողներ են *Ա. Խրուշևը, Յու. Մաուշկինը, Ի. Նիկոլսկին,*

Ս. Նիմֆիկը և այլն: Թեև ռեգիոնալ զարգացման ու տարածագործառության կազմակերպման խնդիրները եղել են սովետական գիտնականների ուշադրության կենտրոնում, այդուհանդերձ տեսական ընդհանրացված կառույցների ստեղծման փորձեր քիչ են եղել: Հիշարժան են *Ն. Կոլոսովսկու*⁷², *Բ. Մայերգոյզի*⁷³ և *Ն. Կոնդրատևի*⁷⁴ աշխատանքները:

Նորագույն հետազոտություններից հիշարժան են *Բ. Ռոդոմանի*, *Ս. Արտաբալեսկու*, *Բ. Պոգրեբնյակի*, *Ս. Ժուկովայի*, *Ա. Գավրիլովի*, *Բ. Շվեցովի*, *Տ. Լաշնի* և բազմաթիվ այլ տնտեսագետների ու աշխարհագետների աշխատանքները:

Ռուսական դպրոցի ռեգիոնալ տնտեսական զարգացման կարևորագույն ուսմունքը *տարածքային արտադրական համալիրների* (ՏԱՀ) մասին ուսմունքն է, որը ստեղծվել է 30-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ում, սակայն մինչ պատերազմը լայն պաշտոնական ընդունելություն և տարածում չի գտել: Այն իր գործնական կիրառումը գտել է Պետալանի գործունեության մեջ, իսկ որպես գիտական հայեցակարգ՝ մշակվել *Ն. Կոլոսովսկու*⁷⁵ կողմից:

ՏԱՀ-ը նյութական արտադրության տարածքային կազմակերպման ձև է, որը ձևավորվում է որպես որոշակի տարածքում փոխկապակցված ճյուղերի ու ձեռնարկությունների զուգակցություն՝ տնտեսական ակտիվությունը բարձրացնելու նպատակով: Հիմքում մասնագիտացված ճյուղերն են, որոնց տեղաբաշխման համար տվյալ տարածքն ունի բնական և տնտեսական առավել բարենպաստ պայմաններ: Հիմնական ճյուղերի կամ ձեռնարկությունների շուրջ ստեղծվում են օժանդակ կամ հիմնական ար-

⁷² Ст'у Колосовский Н. Н., Теория экономического районирования, Москва: «Мысль», 1969, 335 с.:

⁷³ Ст'у Маергойз И. М., Территориальная структура хозяйства, Новосибирск: Изд-во «Наука», 1986, 302 с.:

⁷⁴ Ст'у Кондратьев Н. Д., Большие циклы конъюнктуры // Вопр. Конъюнктуры, т. 1, вып. 1, Москва, 1925, с. 28-79:

⁷⁵ Ст'у Колосовский Н. Н., Теория экономического районирования. Москва: «Мысль», 1969, 335 с.:

տադրության թափոններն օգտագործող արտադրություններ, նաև արտադրական ենթակառուցվածքի կառույցներ⁷⁶:

«Արտադրական ուժերի զարգացման որոշակի մակարդակում ՏԱՀ-ը կարող է ձևավորվել հին յուրացված շրջաններում արդեն առկա արտադրության հիմքի հարստացման ու վերափոխման շնորհիվ: ՏԱՀ կարող է ձևավորվել նաև նոր յուրացվող շրջաններում: Այս դեպքում արդեն դրանց ձևավորման ու զարգացման գործընթացն ընթանում է նպատակային ձևով, համազգային կամ ռեգիոնալ ծրագրերի ու ինդիկատիվ պլանի հիման վրա»⁷⁷:

«ՏԱՀ-ում գործում է ամեն մի համակարգին ներհատուկ այն օրենքը, սիներգետիկական այն էֆեկտը, երբ համակարգի բաղադրիչների համաձայնեցված աշխատանքի արդյունքը ավելի մեծ է, քան առանձին բաղադրիչների աշխատանքի արդյունքների թվաբանական գումարը»⁷⁸:

Պատահական չէ, որ մասնագիտական շրջանակներում, ՏԱՀ և «Աճի բևեռներ» հայեցակարգերի միջև դիտում են բավականին ընդհանրություններ (օրինակ՝ Գոխմանը⁷⁹ 1979 թ.):

Հայեցակարգերի նմանությունն այն է, որ երկուսում էլ կարևորվում է գերակայող ճյուղի և վայրի ընտրությունը, դրանք դիտվում են որպես հետամնաց ու նոր շրջանների զարգացման միջոց: Իսկ տարբերությունը, ըստ էության, շեշտադրման մեջ է: *ՏԱՀ հայեցակարգում հիմնական շեշտը դրվում է ԷԱՅ-երի՝ միևնույն հունքի և էներգիայի օգտագործմամբ հաջորդականորեն կապված արտադրական գործընթացների ամբողջության վրա, իսկ «Աճի բևեռ» հայեցակարգում՝ զարկերակային արտադրությունների (որը կարող է լինել արտադրական ու ոչ արտադրա-*

⁷⁶ St' u Географический энциклопедический словарь. Понятие и термины. /Гл. ред. Трешников А. Ф., Москва: Советская энциклопедия, 1988, с. 306:

⁷⁷ St' u Վալեսյան Լ. Հ., Աշխարհագրական կանխատեսում: Մեթոդաբանական հիմունքները, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008, էջ 217:

⁷⁸ St' u նույն տեղում, էջ 221:

⁷⁹ St' u Гохман В. М., Ильин П. М., Липец Ю. Г., Значение фокусов роста в региональном развитии// Изв. АН СССР, Сер. геогр., 1979, #6. с. 33-44:

*կան գործունեության ցանկացած տեսակ) և վերջինների բազմա-
պատկիչ արդյունքի վրա:*

Պերուի «Աճի բևեռ» հայեցակարգը ռուսական գիտնական աշխարհին ծանոթացնող առաջին գիտնականներից է եղել **Է. Ալսևը**⁸⁰։ Նա և նրան հաջորդող շատ աշխարհագետներ հայեցակարգի կարևորագույն խնդիրը համարում էին կենտրոնի ընտրությունը՝ որպես տարածքի յուրացման, զարգացման, բևեռացման տարբերությունների մեղմացման խնդիրների լուծման միջոց:

Հայաստանում ռեգիոնալ զարգացման, բնակչության և տնտեսության տարածքային կազմակերպման խնդիրների ուսումնասիրությունները ԽՍՀՄ տոտալիտար համակարգում կատարվել են միայն XX դարի առաջին քառորդից սկսած: Այդ ուսումնասիրությունները, սակայն, ունեին հետազոտական, վերլուծական բնույթ: Տեսական ընդհանրացումները քիչ էին և հենվում էին ռուսական դպրոցի տեսամեթոդական կառույցների վրա:

ՀՀ անկախացումից հետո ակտիվորեն շարունակվում են ռեգիոնալ զարգացմանն ուղղված հետազոտությունները՝ այս անգամ հիմքում ունենալով նաև արևմտաեվրոպական դպրոցների տեսամեթոդական սկզբունքները:

2.3 ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ներկայումս ռեգիոնալ զարգացման և տնտեսության տարածքային ու գործառության կազմակերպման ուսումնասիրությունները շարունակում են առաջնահերթ կարևորություն ներկայացնել: Առանձնապես կարևորվում են *մրցակցային առավելությունների, կշատներների ու ազատ տնտեսական գոտիների* տեսությունները, որոնք բոլորն էլ նպատակաուղղված են շուկա-

⁸⁰ St' u Алаев Э. Б., Региональное планирование в развивающихся странах, Москва: «Наука», 1973, 216 с.:

յական տնտեսության պայմաններում ազգային տնտեսությունների մրցակցության ուղիների փնտրտուքին: Տեսությունները, ըստ էության, չեն հակասում իրար, այլ շոշափում են այդ գործընթացի մասնավոր հատվածներ և շատ դեպքերում լրացնում են միմյանց:

Մրցակցային առավելությունների տեսության հեղինակը **Մ. Պորտերն** է⁸¹: Ըստ նրա՝ շուկայական տնտեսության պայմաններում ազգային տնտեսությունների շարժիչ ուժը մրցակցությունն է, իսկ երկրի մրցունակությունը պայմանավորում են չորս հիմնական գործոններ.

1. գործոնային պայմանները (բնական ռեսուրսներ, մարդկային ռեսուրսներ, ենթակառուցվածք, գիտատեղեկատվական ներուժ և այլն),

2. պահանջարկի պայմանները (արտաքին և ներքին),

3. ճյուղերի վիճակը,

4. ձեռնարկության ռազմավարությունը:

Պորտերը նաև մշակել է երկրների զարգացման և դրանց մրցակցության իրականացման եղանակների չորս փուլերի հայեցակարգը⁸².

1. մրցակցություն արտադրական գործոնների հաշվին, որը բնորոշ է ցածր եկամուտ ունեցող երկրներին,

2. մրցակցություն ներդրումների հաշվին, որը բնորոշ է միջին եկամուտ ունեցող երկրներին,

3. մրցակցություն նորամուծությունների հաշվին, որը բնորոշ է բարձր եկամուտ ունեցող երկրներին,

4. մրցակցություն հարստությունների հաշվին, որը բնորոշ է զարգացած երկրներին:

Այս փուլերից յուրաքանչյուրում գտնվող երկրների համար նա տարբերակել է ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության իրականացման մի շարք առաջարկներ:

Գործոնային փուլում գտնվող տնտեսություններին առա-

⁸¹ Տե՛ս Porter M. E., The Competitive Advantage of Nations, New York, Macmillan: Free Press, 1990, 855 p.:

⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

ջարկում է պահպանել մակրոտնտեսական և քաղաքական կայունություն, ձեռք բերել կրթական բարձր մակարդակ, օրենքի առաջնություն, ստեղծել և զարգացնել ենթակառուցվածքներ, բացել շուկաներ և օգտագործել այլ երկրների առաջատար տեխնոլոգիաները:

Ներդրումների փուլում գտնվող տնտեսություններին առաջարկում է միջոցներ ներդնել ենթակառուցվածքների կատարելագործման, կլաստերների ստեղծման համար, նաև պայմաններ ստեղծել գիտական հետազոտությունների իրականացման, տեխնոլոգիական առաջընթացի և տնտեսության բոլոր ճյուղերի արագընթաց զարգացման համար:

Նորամուծությունների փուլում գտնվող տնտեսություններին առաջարկում է նպաստել կլաստերների հետագա զարգացմանը, ստեղծել հետազոտական հաստատությունների ցանց, որը կներառի ոչ միայն գիտական լաբորատորիաներ, այլ նաև համապատասխան մակարդակի կադրերի պատրաստում»⁸³:

Կլաստերների տեսության հեղինակը ևս Մ. Պորտերն է: Ըստ նրա՝ կլաստերը շահագրգռված կողմերի ջանքերի համախմբման կազմակերպման ձև է, որն ուղղված է մրցակցային առավելությունների ձեռքբերմանը:

Կլաստերները որոշակի տարածքում փոխկապակցված և փոխլրացնող ընկերությունների՝ մթերքի մատակարարման, մասնագիտական ծառայությունների, ենթակառուցվածքի, գիտահետազոտական ինստիտուտների, բուհերի և այլ կազմակերպությունների խմբեր են, որոնց համատեղ գործունեությունը ընդլայնում է ինչպես առանձին ընկերությունների, այնպես էլ ողջ կլաստերի մրցունակությունը: Կլաստերացումը հարմար և իրատես կազմակերպման մոդել է, որը հնարավորություն է ընձեռում կենտրոնացնելու ռեսուրսները և կառուցելու գործարար փոխհարաբերություններ: Դա տեխնոլոգիական շղթաների հաջորդականություն չէ, ինչպես ՏԱՀ-ում, այլ միայն տեղական տնտեսական

⁸³ St' u Носова Н. С., Роньшина Н. И., Международные экономические отношения, Москва: «ЭКСМО», 2008, с. 59-60:

սուբյեկտների գործարար հարաբերությունների ստեղծում, ընդհանուր շահերի պաշտպանություն, տեխնոլոգիական ինտեգրացիա, համատեղ հետազոտությունների ֆինանսավորում: Կլաստերները յուրօրինակ «գարգացման բևեռներ» են:

Ժամանակակից տեսություններից է *ազատ տնտեսական գոտիների* տեսությունը: Ազատ տնտեսական գոտիները հարակից տարածքների նկատմամբ հատուկ իրավական կարգավիճակով, ազգային կամ օտարերկրյա ձեռնարկատերերի համար հատուկ հարկային տնտեսական պայմաններով սահմանափակ տարածքներ են: Դրանք իրարից տարբերվում են իրականացվող գործառույթներով, տնտեսության մեջ ինտեգրման աստիճանով, ներկայացվող հարկային համակարգով, ծավալներով: Ազատ տնտեսական գոտիները յուրօրինակ «աճի կենտրոններ» են:

XX դարավերջին երկրների մրցունակության մասին ինքնատիպ տեսական ընդհանրացումներ է կատարել *Պ. Կրուզմանը*⁸⁴: Նա բացատրում է տնտեսական ակտիվության կենտրոնացման պատճառները և համակարգում տարածքի մրցունակության առավելությունները՝ առանձնացնելով գործոնների երկու խումբ.

«I բնույթի» գործոններ: Այդպիսիք են շուկայում մեծ պահանջարկ ունեցող բնական ռեսուրսները և աշխարհագրական դիրքը: Այս առավելությունները ձևավորվում են մարդկանց գործունեությունից անկախ:

«II բնույթի» գործոններ: Այդպիսիք են *ազդմերացիոն արդյունքը* (քաղաքներում բնակչության և տնտեսության կենտրոնացումը, որն ապահովում է տնտեսում մասշտաբում), *մարդկային կապիտալը* (բնակչության կրթական մակարդակը, աշխատանքային շարժառիթները, շարժունակությունը), *հաստատությունները* (պետական կառավարման մարմինները, որոնք նպաստում են նախաձեռնությունների կլիմայի բարելավմանը, նորամուծությունների տարածմանը, ենթակառուցվածքների զարգացմանը) և այլն: Այս առավելությունները ձևավորվում են մարդկանց և հասարակության գործունեության արդյունքում:

⁸⁴ St' u Krugman P. R., Geography and Traid. MIT Press, Cambridge, MA, 1991, 142 p.:

Տնտեսական մրցունակության առավելությունների վերոհիշյալ երկու խմբի գործոններն էլ կարևոր են, բայց ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, տարածքի և տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց փոքրանում է առաջին խմբի գործոնների դերը, և կարևորվում երկրորդ խմբի գործոններինը, քանի որ վերջիններիս առավելությունների ստեղծման ու բարելավման միջոցառումները, ինչպիսիք են ներդրումների աճը, ենթակառուցվածքների զարգացումը, հաստատությունների մոդեռնիզացիան, կառավարելի ու իրատեսական են: Երկարաժամկետ կտրվածքում հենց երկրորդ խմբի գործոններն են նպաստում տարածքի տնտեսական զարգացմանը, բնեռացման անհամամասնությունների կրճատմանը և աճի նոր գոտիների ստեղծմանը:

Ծանոթանալով ռեգիոնալ զարգացման և տնտեսության տարածագործառությային կազմակերպման հիմնական տեսություններին և հայեցակարգերին՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացությանը, որ համաշխարհային գլոբալիզացման արդի պայմաններում ազգային տնտեսությունների զարգացման համար հարկավոր է մրցակցային հետևյալ առավելությունների ստեղծում.

➤ *մրցակցային առավելությունների դաշտ*՝ բնական, մարդկային, տնտեսական ռեսուրսների առկայություն, ներդրումների երաշխավորություն, քաղաքական կայունություն, վարչական հարցերի լուծման պարզություն, ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության իրականացում, պետական հովանավորչություն և այլն: Մրցակցային այս առավելություններն ապահովում են ազգային տնտեսությունների կենսագործունեության համար բարենպաստ միջավայր: Սա այն «հողն» է, որի առավելությունների համալիր գնահատման և կիրառման հիման վրա կառուցվում են երկրի մրցակցային առանձնահատկությունների բնութագիրն ու ուղին: Յուրաքանչյուր երկրի համար դրանք ինքնատիպ են ու փոփոխական,

➤ *մրցակցային առավելությամբ արտադրություններ*՝ որպես գործառության հենք, «զարգացման բևեռներ»: Այս հենքի վրա կառուցվում է երկրի ողջ տնտեսությունը, իսկ վերջիններիս զարգացմամբ ու բազմապատկիչի արդյունքի շնորհիվ ապահովվում է երկրի ազգային տնտեսության զարգացումը: «Զարգացման բևեռների» ընտրությունում կարող են հիմք հանդիսանալ «բացարձակ», «հարաբերական» կամ էլ «մրցակցային» առավելությունների տեսությունների, հայեցակարգերի տեսական դրույթները և ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության պատմական փորձի ու տնտեսական զարգացման ընդհանրացված առանցքային սկզբունքները՝ էմուլյացիայի օրենքները (մասնագիտացման տարբեր ուղղություններ ունեն հարստացման և բազմապատկիչի արդյունքի տարբեր հավակնություններ),

➤ *մրցակցային առավելությամբ տարածքներ*՝ որպես տարածական հենք, «աճի կենտրոններ»: Ստեղծելով առաջատար կենտրոնների ցանց՝ վերջիններս, «կենտրոն-ծայրամաս», «նորամուծությունների տարածման», «ազլոմերացիոն արդյունքի» օրենքների սկզբունքների համաձայն, իրենց ազդեցության դաշտում ընդգրկում են երկրի ողջ տարածքը՝ դրանով իսկ ապահովելով մեզոմակարդակում համաչափ զարգացում, մակրոմակարդակում՝ մրցակցություն:

Այսօր ընդունվում է, որ հասարակական, այդ թվում և տնտեսական զարգացման ալիքները տարածվում են զարգացած երկրների առաջատար կենտրոններից դեպի հարակից տարածքներ և ավելի թույլ զարգացած երկրների առավելություններ ունեցող շրջաններ, ուր առկա են առավել նպաստավոր և մրցակցային պայմաններ: Մրցակցային առավելություններով տարածքները տարբեր երկրներում տարբեր են: Այսպես, Չինաստանում դրանք մերձծովյան շրջաններն են, Բրազիլիայում՝ խոշոր ազլոմերացիաները, Հնդկաստանում՝ մարդկային կապիտալով տարածքները, Արևելյան Եվրոպայի երկրներում՝ մայրաքաղաքները և զարգացած երկրներին հարող արևմտյան սահմանները:

Ն. Զուբարևիչը զարգացող երկրների համար առանձնացնում է *մրցակցային առավելություններով տարածքների* հետևյալ տիպերը⁸⁵.

- **Խոշոր բազմագործառության քաղաքներ:** Այս առաջադեմ քաղաքներն են առաջինը յուրացնում բարձր տեխնոլոգիական և հետարդյունաբերական գործառույթները, որոնց արդյունքում էլ ապահովում են կայուն զարգացում:

- **Արդյունաբերության նոր և նորագույն ճյուղերով ռեզիդենտներ** (ավելի հաճախ՝ բարձր տեխնոլոգիական մեքենաշինության, սարքաշինության մասնագիտացման տարածաշրջաններ):

- **Բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով ռեզիդենտներ** (մերձծովյան կամ առավել զարգացած երկրների հետ սահմանամերձ տարածաշրջաններ): Հենց նրանցում են գլխավորապես ձևավորվում հատուկ կարգավիճակով գոտիները, ուր և ձգտում են արտադրությունները, աշխատուժը:

- **Ռեսուրսների արդյունահանման ռեզիդենտներ:** Սրանցում պահպանվում է գաղութային տնտեսության ձևը՝ եկամտի արտահոսքով, իսկ նորամուծությունները ներդրվում են ավելի դանդաղ:

Ըստ Համաշխարհային բանկի 2009 թվականի հաշվետվության⁸⁶՝ տարածքի մրցակցային առավելությունները ձևավորում են երեք բազային գործոններ, որոնց անվանում են «3D չափահամակարգ».

1. Density (խտություն)՝ բնակչության տարածական կենտրոնացումն ու ագլոմերացիոն արդյունքը,

2. Distance (հեռավորություն)՝ տնտեսական հեռավորությունը, որը պայմանավորված է համաշխարհային շուկայի հեռավորությամբ, տրանսպորտային և տեղափոխման ծախսերով, ենթակառուցվածքի զարգացվածությամբ,

⁸⁵ St' u Зубаревич Н. В., Регионы России: неравенство, кризис, модернизация. Москва, Независимый институт социальной политики, 2010, с. 131-132:

⁸⁶ St' u World Development Report 2009. Reshaping Economic Geography. World Bank, 2009, 383 p.:

3. Division (բաժանում)՝ ինստիտուցիոնալ, այդ թվում՝ սահմանային արգելքները, որոնք խոչընդոտում են ապրանքների, ծառայությունների, նորամուծությունների տարածական շարժունակությանը⁸⁷:

Ընդ որում, աշխարհագրական տարբեր մասշտաբներում «3D չափահամակարգի» գործոնների առաջնայնությունները տարբեր են (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1.

«3D չափահամակարգի» գործոնների առաջնայնությունները
աշխարհագրական տարբեր մասշտաբներում⁸⁸

	<i>Աշխարհագրական մասշտաբ</i>		
	<i>Տեղական</i>	<i>Ազգային</i>	<i>Միջազգային</i>
<i>Չափահամակարգի բնորոշություն</i>	<i>Շրջան</i>	<i>Երկիր</i>	<i>Ռեգիոն</i>
<i>Հեղինակավոր չափահամակարգ</i>	<i>Խտություն</i>	<i>Հեռավորություն</i>	<i>Բաժանում</i>
<i>Կարևորությամբ երկրորդ չափահամակարգ</i>	<i>Հեռավորություն</i>	<i>Խտություն</i>	<i>Հեռավորություն</i>
<i>Կարևորությամբ երրորդ չափահամակարգ</i>	<i>Բաժանում</i>	<i>Բաժանում</i>	<i>Խտություն</i>

Վերոհիշյալ վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ տնտեսության աճը և մոդեռնիզացիան առավել արագ են ընթանում այն տարածքներում, ուր առկա են նորամուծությունների դիֆուզիայի համար լավագույն պայմաններ, ինչպիսիք են բնակչության (քանակական և որակական) կուտակումը, ենթակառուցվածքի զարգացվածությունը, փոքր տնտեսական հեռավորությունը, ցածր ինստիտուցիոնալ արգելքները: Իսկ տվյալ եզրահանգումից էլ հետևում է, որ տնտեսական զարգացվածություն ու

⁸⁷ St' u Антипова Е. А., Трансформация роли экономической географии в условиях поляризованного развития мира (по материалам Всемирного банка), с. 159-162, Материалы Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 4-8 мая, 2010, с. 159-162:

⁸⁸ St' u նույն տեղում:

մրցունակություն ապահովելու համար հարկավոր է լուծել հետևյալ խնդիրները.

1. քաղաք-կենտրոնների հովանավորում, որոնք ծնում են նորամուծություններ և դրանք տարածում ծայրամասեր,

2. ենթակառուցվածքի զարգացում, որը թույլ է տալիս կրճատել տնտեսական հեռավորությունը,

3. «երկրորդ բնույթի» գործոնների բարելավում, որոնք նվազեցնում են ինստիտուցիոնալ արգելքները:

Այսպիսով՝ պետության ծաղկումը կապված է համաշխարհային շուկայում նրա մրցունակության մակարդակից, իսկ մրցունակության մակարդակը՝ ռեգիոնների զարգացման նախադրյալների արդյունավետ օգտագործումից: Կարծում ենք՝ ռեգիոնների նախադրյալների առավելագույն օգտագործումն էլ իր հիմքում ունի մրցունակությունը ապահովող վերոհիշյալ երեք բաղադրիչների՝ *մրցակցային առավելությունների դաշտի, մրցակցային առավելությամբ արտադրությունների և մրցակցային առավելությամբ տարածքների* համալիր գնահատումն ու գիտական կազմակերպումը: Եթե առաջին բաղադրիչը՝ մրցակցային առավելությունների դաշտը, որոշում է ազգային տնտեսության զարգացման նախադրյալներն ու հնարավորությունները, ապա երկրորդ և երրորդ բաղադրիչները՝ տնտեսության, մի դեպքում՝ տարածքային և մյուս դեպքում՝ գործառության կազմակերպման առանձնահատկությունները, որոնք ոչ պակաս կարևոր են երկրի մրցունակության գործընթացում: Իսկ մրցակցային առավելությունների երկրորդ և երրորդ բաղադրիչները դրված են «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի հիմքում, որոնք միանշանակորեն հենվում են երկրի ռեսուրսային ներուժի և հնարավորությունների վրա:

Ռեգիոնալ տնտեսական զարգացման ժամանակակից պրակտիկայում աճի բևեռների ու կենտրոնների գաղափարները հաջողությամբ իրականանում են *ազատ տնտեսական գոտիներին, տնտեսական կյաստերներին, տեխնոպարկերի և տեխնոքաղաքների* ստեղծմամբ:

2.4 «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Աշխարհագրության զարգացման ներկա փուլում տեղի է ունենում գիտության տեսական վերազինում մեթոդաբանական նոր մոտեցումներով, տեսություններով ու հայեցակարգերով և հների լրամշակումներով: «ԱՃի բնեռներ» հայեցակարգը թեև ծագել է տնտեսագիտության տեսական դաշտում, սակայն այսօր հաջողությամբ մուտք է գործել նաև աշխարհագրության տեսական դաշտ, քանի որ իր դրույթներում ունի տնտեսության տարածքային և գործառության կազմակերպման ընդհանրացումներ: Մուտք գործելով աշխարհագրության տեսական դաշտ՝ ակնկալվում են ուսումնասիրություններ աշխարհագրական մեթոդների և մոտեցումների շրջանակներում և, բնականաբար, հետազոտության նոր արդյունքներ ու եզրահանգումներ:

Ներկայումս կան «ԱՃի բնեռներ ու կենտրոններ» հայեցակարգի բազմաթիվ մեկնաբանություններ ու սահմանումներ: Սակայն դրանք մասնագիտական գրականությունում էականորեն տարբերվում են միմյանցից: Առավել ընդհանրացված ու հիմնավորված բացատրություն տրվում է աշխարհագրական հանրագիտարանային բառարանում, ըստ որի՝ ««Զարգացման բնեռներ և աճի կենտրոններ» հայեցակարգը ռեգիոնալ տնտեսագիտության և տնտեսական աշխարհագրության մեջ տեսական հայեցակարգ է. նպատակ ունի բացատրելու ժողովրդական տնտեսության տարածական կենտրոնացման գործընթացը և առաջարկելու շուկայական տնտեսության պայմաններում ռեգիոնալ զարգացման հիմնախնդիրների կառուցողական լուծումներ: Ըստ այս հայեցակարգի՝ տնտեսության բոլոր ճյուղերում արտադրության զարգացումը հավասարապես չի ընթանում. մշտապես կարելի է առանձնացնել դինամիկ (այսպես կոչված՝ զարկերակային) ճյուղեր: Այդ ճյուղերը, լինելով ողջ տնտեսության զարգացման շարժիչը, ներկայացնում են «զարգացման բնեռները»: Արտադրության կենտրոնացման գործընթացը զարկերակային ճյուղերը կենտրոնացնում է որոշակի վայրում (շրջանում)՝ «աճի կենտրո-

նում»⁸⁹:

Թեպետ հայեցակարգի մեկնաբանությունը ամբողջական է ու համոզիչ, սակայն քննարկենք հայեցակարգում մեզ հուզող մի քանի հարցեր:

Առաջին: Հայեցակարգում կիրառվում է երկու հասկացություն՝ «գարգացման բևեռ» և «աճի կենտրոն»: Սրանցով կարծես թե սահմանազատվում են գործառության ին և աշխարհագրական բաղադրիչները: «Զարգացման բևեռ» հասկացությունը ներառում է գործառության մեկնաբանությունը՝ ճյուղերի հավաքածուն, իսկ «աճի կենտրոնը»՝ աշխարհագրական մեկնաբանությունը՝ կենտրոնացման վայրերը: Ըստ հայեցակարգի՝ ակնկալվում է այս երկու անբաժանելի բաղադրիչների միասնական ուսումնասիրություն: Սակայն իրականությունն այնպիսին է, որ նախ գրականությունում ստեղծվել է տերմինաբանական խայտաբղետություն, կիրառվում են «աճի բևեռ», «աճի կենտրոն», «գարգացման բևեռ», «գարգացման կենտրոն», «ֆոկուս», «բևեռ», «միջուկ» բնորոշումները, որոնք կորցրել են իրենց իմաստային հստակությունը (մենագրության հետագա շարադրանքում իմաստային հստակության համար «գարգացման բևեռ» հասկացության դեպքում նկատի կունենանք գործառության մեկնաբանությունը՝ տնտեսության առաջատար ճյուղերն ու արտադրությունները, իսկ «աճի կենտրոն» հասկացության դեպքում՝ աշխարհագրական մեկնաբանությունը՝ կենտրոնացման վայրերը, քաղաքները), ապա շատ հաճախ ուսումնասիրություններում դիտարկվում է հայեցակարգի երկու մոտեցումներից միայն մեկը՝ կա՛մ ճյուղայինը, կա՛մ տարածքայինը: Այսպես, աշխարհագետների մի խումբ հիշատակում է «աճի բևեռ» և ընկալում կենտրոններ, որոնք ունեն տնտեսական գարգացման հզոր ներուժ: «Աճի բևեռ» հայեցակարգն ընկալվում է որպես կենտրոնի ընտրության տեսություն: Կենտրո-

⁸⁹ Географический энциклопедический словарь. Понятие и термины. /Гл.ред. Трешников А. Ф., Ред. кол Алаев Э. Б., Алимпиев П. М., Воронов А. Г. и др., Москва: Советская энциклопедия, 1988, с. 236-237.

նին վերագրվում է կենտրոնական տեղի մեկնաբանություն և համարժեքացվում բնակավայրի, հիմնականում քաղաքի հետ:

Աշխարհագետների մի այլ խումբ էլ «աճի բևեռի» ուսումնասիրություններում շեշտը դնում է տնտեսության, մասնավորապես արդյունաբերության, առաջատար, մասնագիտացման ճյուղերի ընտրության, տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների, համաշխարհային շուկայում մրցունակության ապահովման հարցերի վրա:

Ուսումնասիրության երկու ուղղություններն էլ կարևոր են: Առաջինում առաջնայնությունը տրվում է հայեցակարգում կիրառվող երկու հասկացություններից «աճի կենտրոններին», երկրորդում՝ «գարգացման բևեռներին»: Երկու ուղղությամբ ուսումնասիրություններն էլ ապահովում են գիտականության բարձր մակարդակ, սակայն ռեգիոնալ գարգացման համալիր պատկերի ստացման համար անհրաժեշտ է ուղղությունների համադրում:

Երկրորդ: Հայեցակարգում որպես «գարգացման բևեռ»՝ գործառության հիմք, դիտվում է տնտեսության միայն նյութական արտադրության ոլորտը, գլխավորապես արդյունաբերությունը: Անտեսվում են տնտեսության ոչ նյութական արտադրության ոլորտը և սոցիալական բաղադրիչը, որոնք ներկա տնտեսական գարգացման պայմաններում նույն հաջողությամբ կարող են հանդես գալ բևեռի դերում և ունենալ հզոր բազմապատկիչ արդյունք:

Պատմական գարգացման վաղ ժամանակաշրջանում բևեռաստեղծ գործոնների շարքում առաջնային են եղել նպաստավոր բնակլիմայական պայմանները, ապա՝ տրանսպորտաշխարհագրական դիրքը, ավելի ուշ՝ արդյունաբերական գարգացման սկզբնական շրջանում՝ լեռնահանքային արդյունաբերության ճյուղերը, հետագայում՝ վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերը: ԳՏԱ ներկա ժամանակաշրջանում գարգացման բևեռի նշանակություն են ձեռք բերում այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են գիտատար նորագույն արտադրությունները, ծառայությունների ոլորտի ճյուղերը, տուրիզմը, վարչական կարգավիճակը և այլն: Այսօր ԳՏԱ արդյունքում գոյանում են նոր արդյունաբերական

արտադրություններ, կրճատվում են տրանսպորտային ծախսերը, մեծանում է ճյուղային և տարածքային կառուցվածքների իներտությունը, փոխվում են պահանջարկի կառուցվածքն ու ծավալը: Այդ ամենով պայմանավորված՝ շարունակում են ծնվել բևեռաստեղծ նոր գործոններ՝ տեղաբաշխման նոր օրենքներով:

Վերոհիշյալ վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ բավականին պարզունակ կլինի ենթադրել, որ որպես զարգացման բևեռներ կարող են հանդես գալ միայն արդյունաբերության ճյուղերը: Ավելին, որքան բարձր է երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը, այնքան առավել վստահորեն է մերժվում տվյալ ենթադրությունը:

Երրորդ: Հայեցակարգում հստակեցված չեն բազմամակարդակ ուսումնասիրության անհրաժեշտության հարցերը: Ե՛վ «աճի կենտրոնները», և՛ «զարգացման բևեռներն» ունեն ազդեցության տարբեր դաշտեր, և բնականաբար, ճիշտ կլինի իրականացնել դրանց ենթակարգային ուսումնասիրություններ⁹⁰:

Այսպիսով՝ ըստ մեր դիտարկումների՝ «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը համալիր ու գիտական հետազոտություն կարող է ապահովել միայն ներքոհիշյալ պայմանների դեպքում:

1. Հարկավոր է «զարգացման բևեռների» և «աճի կենտրոնների» համատեղ ուսումնասիրություն՝ չտարանջատելով և չկարևորելով դրանցից մեկը:

2. Հարկավոր է որպես «զարգացման բևեռներ» դիտարկել ոչ միայն արտադրական ոլորտը, ինչպես առաջարկում են տեսության հեղինակները, այլ նաև տնտեսության ոչ նյութական ոլորտն ու սոցիալական, վարչական բաղադրիչները ևս:

3. Հարկավոր են ուսումնասիրություններ ենթակարգության և «մասշտաբների խաղի» կտրվածքով: Ցանկալի է «աճի կենտրոններում» տարբերակել մայրաքաղաք, խոշորագույն ռեզիդնալ

⁹⁰ St' u Гамбарян Г. Г., Айриянц А. А., Теория “полюсов и центров роста” и региональная политика. “Modern problems of geography”. Collected papers new series N 5 (84), Tbilisi, 2013, pp. 223-226:

կենտրոն, տարածաշրջանային կենտրոն, տեղական կենտրոն մակարդակներ, նաև մրցունակ ու ոչ մրցունակ տարածքներ, «զարգացման բևեռներում»՝ հանրապետական, մարզային, տեղական զարգացման բևեռներ, նաև գերակայող-ղեկավար (բազմապատկիչի արդյունքով օժտված), օժանդակող ու սպասարկող (ծախս-թողարկում հարաբերության) ճյուղեր:

4. Հարկավոր է ենթակառուցվածքների միասնական ցանցի ստեղծում: «Աճի կենտրոնների» ձևավորման, զարգացման, ազդեցության դաշտի աշխարհագրական ընդարձակման ու ինտենսիվության մեծացման գործընթացում կարևորվում է ճանապարհային և սոցիալ-արտադրական ենթակառուցվածքների միասնական ցանցի ստեղծումը, իսկ «զարգացման բևեռների» բազմապատկիչի արդյունքի մեծացման գործընթացում՝ հումքաէներգետիկ, սպասարկող, օժանդակ արտադրական կապերի ստեղծումը:

5. Հարկավոր են ուսումնասիրություններ հասարակության զարգացման և տարածքային կազմակերպման փուլաեվոյուցիոն զարգացման օրինաչափությունների շրջանակներում, որոնք հնարավորություն կընձեռեն ոչ միայն գնահատելու երկրի ներկա սոցիալ-տնտեսական վիճակը, տարածագործառության կազմակերպման առանձնահատկությունները, այլ նաև անելու կանխատեսումներ ու մշակելու զարգացման ռազմավարություններ⁹¹:

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ դիտարկումները՝ կարծում ենք, որ «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգին կարելի է տալ հետևյալ ընդհանրացված բնորոշումը:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը ռեգիոնալ տնտեսական զարգացման հայեցակարգ է, որում «զարգացման բևեռները»՝ ռեգիոնալ զարգացման գործառության գերակա ճյուղերը, բազմապատկիչի արդյունքի շնորհիվ, իսկ «աճի կենտրոնները»՝ տարաբնակեցման համակարգի կենտրոնական տեղերը,

⁹¹ St' u Гамбарян Г. Г., Айриянц А. А., Теория “полюсов и центров роста” и региональная политика. “Modern problems of geography”. Collected papers new series N 5(84), Tbilisi, 2013, pp. 223-226:

կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերության և դիֆուզիոն տարածման արդյունքի շնորհիվ ապահովում են երկրի տնտեսական զարգացում և տարածագործառնության արդյունավետ կազմակերպում: Դրանով իսկ իրականացվում են տարածքի ներուժի լիարժեք օգտագործում, համաշխարհային շուկայում մրցունակության ապահովում և բնեռացված զարգացման համահարթեցում:

**ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՄԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐՆ ՈՒ
ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ
ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ**

**3.1 ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՄԱՆ
ՕՐԵՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀՏԿՕ)**

Ըստ հանրաճանաչ աշխարհագետ Ա. Հետների՝ օրենքները «լավագույն միջոցներն են, որպեսզի մտովի իշխենք իրականությանն ողջ բազմազանությունը»: Ա. Հետների կարծիքով «օրենքների բացահայտման դժվարությունը, որը կապված է գիտելիքների անբավարարության հետ, չպետք է համարել ընդհանրապես օրենքների բացահայտման անհնարինություն»⁹²:

Մոտ 80 տարի առաջ ասված այս խոսքերը չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և կարևոր մեթոդաբանական մոտեցում են աշխարհագրական ուսումնասիրություններում: Այսօր հասարակական աշխարհագրության շատ հայտնի ու հեղինակավոր մասնագետներ միանշանակորեն ընդունում են օրենքների բացահայտման կարևորությունը և այդ ուղղությամբ կատարում հաջող ուսումնասիրություններ:

Գիտակցելով հասարակության զարգացման ու տարածքային կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների կարևորությունը՝ մենագրությունում փորձ է արվել ընդհանրացնելու նշանավոր գիտնականների ուսումնասիրության արդյունքները: Օրենքների ու օրինաչափությունների իմացությունը մեզ հնարավորություն կընձեռի գիտականորեն և հիմնավորված ուղղորդելու հասարակական երևույթները՝ չհակասելով նրանց բնական ու օբյեկտիվ զարգացմանը: Հակառակ դեպքում, ինչպես վկայում են

⁹² Ст' у Геттнер А., География, ее история, сущность и методы. Москва-Ленинград: Гос. из., 1929, 208 с.:

պատմության բազմաթիվ օրինակներ, անհաջողություններն անխուսափելի են:

Ըստ հասարակական աշխարհագրության հեղինակավոր գիտնական **Ս. Տկաչենկոյի**⁹³ հասարակության տարածքային կազմակերպման հիմնական օրինաչափություններն ու օրենքները 7 են, որոնց նա անվանում է «սկիզբներ»:

1. Տեղերի փոխըրացում: Ըստ որի՝ երկրի մակերևույթի ոչ մի վայր ընդունակ չէ բավարարելու իր բնակչության ողջ պահանջմունքները, ինչի հետևանքով էլ առաջանում է գործառույթների փոխանակման անհրաժեշտություն: Վերջինիս արդյունք են մասնագիտացումը և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը:

2. Գրավիտացիոն օրինաչափություն: Ըստ որի՝ աշխարհագրական օբյեկտների փոխազդեցության և փոխգործունեության ուժը մյուս հավասար պայմանների դեպքում համեմատական է դրանց սոցիալ-տնտեսական զանգվածին և հակադարձ համեմատական դրանց միջև հեռավորությանը:

3. Տարածական կոնցենտրացիա: Ըստ որի՝ երկրի մակերևույթի առանձին հատվածներ, իրենց դիրքի կամ ինչ-որ հատկության շնորհիվ ձեռք բերելով շրջապատի նկատմամբ առավել գրավչություն, վերածվում են բնակչության և նրանց գործունեության կենտրոնացման վայրերի:

4. Աշխարհագրական տարածքի կոնցենտրիկ կառուցվածք: Ըստ որի՝ կենտրոնացման վայրերի (որոնք սովորաբար վերածվում են տնտեսամշակութային կենտրոնների) ազդեցությամբ դրանց հարակից տարածքները ձեռք են բերում կոնցենտրիկ կառուցվածք:

5. Աշխարհագրական տարածքի ենթակարգային կառուցվածք: Ըստ որի՝ բնակչության կենսագործունեության տարածքային համակարգերը իրենց կառուցվածքով ենթակարգային են. համակարգերը, որոնք ղեկավարում են առավել փոքր համակար-

⁹³ Ст'ю Ткаченко А. А., Некоторые элементы общей теории территориальной организации общества, Социально-экономическая география: традиции и современность, Сборник статей, Москва-Смоленск: «Ойкумена», 2009, с. 215-224:

գերը, միաժամանակ մտնում են առավել խոշոր համակարգերի մեջ:

6. Տարածքային (ռեգիոնալ) զարգացման փուլայնություն: Ըստ որի՝ գործում են տարածքի զարգացման տարածաժամանակային օրինաչափություններ:

7. «Տեղական համապատասխանության» սկզբունք: Ըստ որի՝ ցանկացած տարածք ունի զարգացման համար բնական, պատմամշակութային, կարծում ենք՝ նաև աշխարհաքաղաքական և կառավարման ինքնատիպ պայմաններ:

Մեկ այլ աշխարհագետ **Գ. Պողոքունյան** տարբերակում է հասարակության տարածքային կազմակերպման չորս օբյեկտիվ օրինաչափություն⁹⁴:

1. Հասարակության զարգացման համակարգասինթզիկ բնութ: Ըստ որի՝ հասարակության տարածքային համալիրներում և համակարգերում առկա են համակարգային և սինթզիկ երևույթներ՝ էմերջենտություն, անհավասարակշռություն, կայուն և անկայուն իրավիճակների հերթափոխություն և այլն:

2. Հասարակության փուլաէվոլյուցիոն զարգացում: Ըստ որի՝ հասարակական տարածքային համակարգերում և համալիրներում, դրանց առանձին բաղադրիչներում առկա է զարգացման փուլերի (էվոլյուցիոն գործընթաց), ցիկլերի (կենսագործունեության գործընթաց) հաջորդական հերթափոխություն:

3. Հասարակական տարածական կառույցների ենթակարգություն: Ըստ որի՝ հասարակական տարածական համակարգերի և համալիրների, ինչպես նաև տարածական ենթահամակարգերի բաղադրիչների միջև առկա է մասշտաբային և ուղղահայաց ենթակարգություն:

4. Հասարակական տարածական համակարգերի զարգացման մուլտիպլիկացիոն պայմանավորվածություն: Ըստ որի՝ տա-

⁹⁴ Ст'ю Подгрушный Г. П., Основные формы и структуры территориальной организации общества, Сжатие социально-экономического пространства: новое в теории регионального развития и практике его государственного регулирования. Сборник статей. Москва: «Эслан», 2010, с. 175-181:

րածական համակարգերում և համալիրներում առկա է զարգացման գործոնների և պայմանների բազմապատկման ազդեցություն, որի արդյունքում համակարգաստեղծ բաղադրիչների ստեղծմանը զուգընթաց ձևավորվում են նաև օժանդակ, սպասարկող, ուղեկցող և այլ բաղադրիչներ:

Ընդունելով հասարակության տարածքային կազմակերպման վերոհիշյալ օրենքներն ու օրինաչափությունները՝ մենագրությունում փորձ է արվել կատարելու դրանց ընդհանրացում և խմբավորում⁹⁵.

1. ՀՏԿ համակարգասիներգիկ օրենքներ.

➤ Համակարգի բաղադրիչների ֆունկցիոնալ ինքնատիպության և փոխլրացման օրենք (տեղերի փոխլրացման օրենք),

➤ Համակարգի բաղադրիչների փոխպայմանավորման օրենք (բազմապատկիչի արդյունք),

➤ Միներգիկ փոխներթափանցման, որակական սինթեզի օրենք (բաղադրիչների գործունեության փոխներթափանցում, որի արդյունքն այլ է, քան բաղադրիչների արդյունքների մեխանիկական գումարը),

➤ Ինքնազարգացման, ինքնակարգավորման (որպես համակարգի քանակական փոփոխությունների), ինքնակազմակերպման (որպես համակարգի որակական փոփոխությունների) օրենք, կապերի և դրանց հակազդող հակադարձ կապերի միասնության օրենք:

2. ՀՏԿ փուլաեվոյուցիոն զարգացման օրենքներ.

➤ Ցիկլիկ զարգացման օրենքներ,

➤ Էվոյուցիոն զարգացման օրենքներ:

3. ՀՏԿ ենթակարգության օրենքներ.

➤ Հասարակական տարածական կառույցների ուղղահայաց ենթակարգության օրենք,

⁹⁵ St' u Гамбарян Г. Г., Законы и закономерности территориальных организации общества (ТОО). "Modern problems of geography and anthropology" proceedings of International Conference: Tbilisi, 2015, pp. 332-333:

➤ «Մասշտաբների խաղի», ուսումնասիրության մասշտաբների հորիզոնական ենթակարգության օրենք:

ՀՏԿ կենտրոնացման (կոնցենտրացման) օրենքներ.

➤ Տարածական կոնցենտրացման օրենք,

➤ Գրավիտացիոն օրենք,

➤ Կոնցենտրիկ կառուցվածքների ձևավորման օրենք:

4. ՀՏԿ ապակենտրոնացման (դիֆուզիայի) օրենքներ.

➤ Նորամուծությունների դիֆուզիայի օրենքներ,

Ընդարձակման դիֆուզիա (երբ նորամուծություններն առաջացման կետից տարածվում են հարակից տարածքներ բոլոր ուղղություններով),

Տեղափոխման դիֆուզիա (երբ նորամուծությունների տարածումն ընթանում է որոշակի ուղղությամբ),

➤ Հիերարխիկ դիֆուզիայի օրենքներ (երբ նորամուծությունների տարածումն ընթանում է.

- զարգացած երկրներից զարգացող երկրներ,
- բարձր կարգի կենտրոններից ցածր կարգի կենտրոններ):

6. Տեղական համապատասխանության օրենքներ.

➤ Բնառեսուրսային բազմազանության օրենք,

➤ Պատմամշակութային բազմազանության օրենք,

➤ Աշխարհաբաղադրական բազմազանության օրենք,

➤ Կառավարման բազմազանության օրենք:

Նկատի ունենալով

1. ՀՏԿ ընդհանուր օրենքներն ու օրինաչափությունները,

2. հասարակության բարդ կառուցվածքը՝ ոլորտներն ու բաղադրիչները,

3. ՀՏԿ արդեն իսկ ստեղծված տեսություններն ու հայեցակարգերը՝ փորձ է արվել ընդհանրացնելու ռեգիոնալ զարգացման ու տարածքային և գործառութային կազմակերպման առանձնահատկությունները պայմանավորող գործոնները⁹⁶, որոնք են.

⁹⁶ St' u Гамбарян Г. Г., Законы и закономерности территориальных организации общества (ТОО). "Modern problems of geography and anthropology" proceedings of International Conference: Tbilisi, 2015, pp. 332-333:

• **Բնառեսուրսային գործոն**՝ որպես անիզոտրոպ միջավայր, որում ընթանում են հասարակական կյանքի տարածքային դրսևորումները:

• **Տարածքի բնեռացման գործոն**. կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերության տարածական կազմակերպման օրինաչափությունները՝ որպես տարածական կենտրոնացման և ապակենտրոնացման դրսևորում (Ջ. Ֆրիդմանի կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերության տեսություն)⁹⁷:

• **Սոցիալ-տնտեսական գործոն**. սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարածական և գործառության օրինաչափությունները՝ որպես տնտեսական բաղադրիչի փուլաեվոլյուցիոն զարգացման և տարածքային կազմակերպման դրսևորում (տնտեսության զարգացման Ն. Կոնդրատևի մեծ ցիկլերի տեսություն)⁹⁸:

• **Տարաբնակեցման գործոն**. տարաբնակեցման զարգացման տարածական օրինաչափությունները՝ որպես բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման փուլաեվոլյուցիոն զարգացման և տարածքային կազմակերպման դրսևորում (Ջիբսի տարաբնակեցման էվոլյուցիայի տեսություն)⁹⁹:

• **Ենթակառուցվածքի գործոն**. ենթակառուցվածքի (հատկապես տրանսպորտային ցանցի) զարգացման օրինաչափությունները՝ որպես ենթակառուցվածք բաղադրիչի փուլաեվոլյուցիոն զարգացման և տարածքային կազմակերպման դրսևորում (Տարխովի տրանսպորտային ցանցի էվոլյուցիայի տեսություն)¹⁰⁰:

• **Բնքնագարգացման, ինքնակարգավորման ու ինքնակազմակերպման գործոն**՝ որպես տարածքի՝ բարդ համակարգի բաղադրիչների կապերի ու հակադարձ կապերի միասնության դրսևորում¹⁰¹:

⁹⁷ St' u Friedmann J., Regional development policy, Boston, 1966, 317 p.:

⁹⁸ St' u Кондратьев Н. Д., Большие циклы конъюнктуры, Вопр. Конъюнктуры, т. 1, Москва, 1925, с. 28-79:

⁹⁹ St' u Gibbs J., The evolution of population // Econ. Geogr. 1963, No. 2., pp. 85-99:

¹⁰⁰ St' u Тархов С. А., Особенности транспортного освоения горных регионов (на примере Кавказа) // Проблемы горного хозяйства и расселения, Москва, 1990, с. 25-40:

¹⁰¹ St' u Арманд А. Д., Самоорганизация и саморегулирование географических систем, Москва: «Наука», 1988, 264 с.:

• **Միներալիզացիոն**՝ որպես բոլոր գործոնների արդյունքների որակական սինթեզի դրսևորում¹⁰²:

• **Ենթակարգության գործոն**՝ որպես տարածքի՝ բարդ համակարգի բաղադրիչների, ենթահամակարգերի ենթակարգության, դրանց գործառնության գործունեության տեսականու և հավաքածուի համապատասխանության դրսևորում (Կրիստալլեր-Լյոշի կենտրոնական տեղերի տեսություն)¹⁰³:

• **Բազմապատկման գործոն**՝ որպես համակարգի դոմինանտ բաղադրիչի բազմապատկիչի արդյունքի դրսևորում («Աճի բևեռի» և ՏԱՀ հայեցակարգեր)¹⁰⁴:

• **Գլոբալիզացիոն գործոն**. համաշխարհային շուկան, միջազգային աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը, վերագրային ընկերությունները, ֆինանսաարդյունաբերական խմբավորումները՝ որպես բաց համակարգի կարևոր արտաքին գործոններ:

• **Աշխարհաքաղաքական գործոն**. վարչատարածքային բաժանումը, ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանները, կառավարման ձևերը և այլն՝ որպես տեղական ինքնատիպության գործոններ:

• **Պատմամշակութային գործոն**. պատմական իրադարձություններն ու սոցիալ մշակութային պատկանելիությունը՝ որպես տարածքային կազմակերպման տեղական ինքնատիպության գործոններ:

Վերոնշյալ գործոնների համատեղ դրսևորման արդյունքում ձևավորվում են ռեգիոնի զարգացման ու տարածագործառնության կազմակերպման առանձնահատկությունները:

¹⁰² St' u Шыпер В. А., <http://spkurdyumov.narod.ru/Shuper51.htm>:

¹⁰³ St' u Christaller W., Central places in Southern Germany. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, translated by Carlisle W. Baskin, 1966, 230 p.:

Леш А., Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ., Москва: Изд-во иностр. лит., 1959, 490 с.

¹⁰⁴ St' u Perroux F. A., Note on the notion of growth pole // Economie appliquée. 1955, nos 1, pp. 19-40. // Колосовский Н. Н., Теория экономического районирования. Москва: «Мысль», 1969, 335 с.:

Այսպիսով՝ հասարակության զարգացման և տարածքային կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների իմացությունն ու ռեզիոնալ զարգացման և տարագործառության կազմակերպման առանձնահատկությունները պայմանավորող գործոններն ընկալելը մեզ կօգնեն ճշտորեն գնահատել ստեղծված իրականությունը, զարգացման միտումները և, բնականաբար, ճիշտ կողմնորոշվել կառավարման և ռեզիոնալ քաղաքականության գործընթացներում:

3.2 «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգն իր տեսական մեկնաբանության շրջանակներում, որքան էլ տեսական ձևակերպումները հստակ են ու հիմնավոր, այդուհանդերձ լիովին չի կարողանում տալ տեսությունից գործնական կիրառության անցնելու գործընթացում իրական կյանքում երևան եկող մի շարք հակասությունների ու ձախողումների բացատրությունները: Այդ բացատրությունները տրվում են, երբ հայեցակարգը դիտարկում ենք հասարակության զարգացման և տարածագործառության կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների շրջանակներում: Վերջիններս հնարավորություն են ընձեռում հասկանալու հայեցակարգի շատ առանձնահատկություններ՝ կենտրոնացման ու ապակենտրոնացման գործընթացները, կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերությունները, զարգացման փուլաէվոլյուցիոն փոփոխությունները և այլն: Այսպես, ըստ տեսական մեկնաբանության՝ «աճի կենտրոնները» պետք է նպաստեն իրենց հարակից տարածքների զարգացմանը: Բայց, երբ գործնականում ճգնաժամային շրջաններում սկսեցին ձևավորել «աճի կենտրոններ», ապա պարզվեց, որ վերջիններս ոչ միշտ են բարենպաստ դրական ազդեցություն դրսևորում շրջակա տարածք-

ների վրա: Հակասությունը բերում էր հայեցակարգի նկատմամբ թերհավատության: Այնինչ, հիմնախնդիրը աճի «Բնեռներ ու կենտրոններ» հայեցակարգը հասարակության զարգացման և տարածագործառույթային կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների շրջանակներում չդիտարկելու մեջ է: Այդ է պատճառը, որ մենագրությունում մի ողջ ենթագլուխ նվիրված է այդ օրենքների ու օրինաչափությունների ընդհանրացմանն ու մեկնաբանությանը:

Հայեցակարգը օրենքների շրջանակում դիտարկելիս պարզ է դառնում, որ «աճի կենտրոնները» զարգացման տարբեր փուլերում իրենց հարակից տարածքների հետ գտնվում են տարբեր փոխհարաբերություններում:

Ձևավորման վաղ փուլում «աճի կենտրոններում» գերակայում են կենտրոնացման գործընթացները: Այս փուլում կենտրոնները ձևավորվում են հարակից տարածքների էներգետիկ, նյութական և տեղեկատվական, աշխատանքային ռեսուրսների կլանման շնորհիվ, որոնց արդյունքում էլ հարակից տարածքներում դիտվում է բնեռացման բացասական ազդեցություն:

Կենտրոնների բացասական ազդեցությունը նկատվել և քննարկվել է դեռևս անցած դարի կեսերից սկսած շատ հետազոտողների, օրինակ՝ Գ. Միրդալի կողմից¹⁰⁵: Վերջինիս կարծիքով «աճի կենտրոնների» մրցակցային առավելությունների ձեռքբերման պայմաններում տեղի է ունենում ոչ մրցակցային հարակից տարածքների արդյունաբերության, աշխատուժի, սոցիալ-տնտեսական բազմաթիվ հնարավորությունների կենտրոնացում կենտրոնում: Սրվում է կենտրոնի և հարակից տարածքների զարգացման բևեռացումը: Կենտրոններում կենտրոնացման գործընթացի շարունակական բնույթը կարող է էլ ավելի սրել բևեռացման բացասական հետևանքները: Թեև զարգացման ուշ փուլերում իրավիճակը բարելավվելու է, բայց և այնպես բևեռացման խորացման երկարաժամկետ ձգվածությունը կարող է երկրի առջև դնել մի

¹⁰⁵ St u Murdal G., Modern problems of "third world". Drama of Asia. Translation from English. Moscow: Publishing house "Progress", 1972, 767 p.:

շարք կենսական կարևորության խնդիրների լուծման անհրաժեշտություն:

Զարգացման ուշ փուլում «աճի կենտրոններում» կենտրոնացման գործընթացներին զուգահեռ հանդես են գալիս նաև ապակենտրոնացման գործընթացները, մեծանում է կենտրոնների դրական ազդեցությունը: Գ. Միրդալը և բազմաթիվ այլ հետազոտողներ եզրահանգում են, որ որքան բարձր են «աճի կենտրոնների» զարգացման մակարդակը և աճի տեմպերը, այնքան մեծ է վերջիններիս դրական, քան բացասական ազդեցությունը:

Ըստ էության, կենտրոնի և նրա ազդեցության գոտու միջև գործում են ուղղակի և հակադարձ կապեր: Կապերի հարաբերակցությունները զարգացման տարբեր փուլերում տարբեր են, և որևէ մեկի գերակայության ժամանակ խոսում ենք կա՛մ ուղղակի (բևեռացման), կա՛մ հակադարձ (համահարթման) կապերի մասին: Եթե զարգացման նախնական փուլերում գերակայում են ուղղակի կապերը, սրվում է բևեռացումը, ապա կենտրոնի ձևավորման և զարգացման ավելի ուշ փուլերում գերակայում են հակադարձ կապերը, տեղի է ունենում համահարթում: Այստեղից էլ կենտրոնի զարգացվածության աստիճանի և նրա ազդեցության գոտու կապի անժխտելի փաստը, թե «ինչպիսին քաղաքն է, այնպիսին էլ, որպես օրենք, նրա ազդեցության դաշտում գտնվող գյուղերն են...: Առանց զարգացած կենտրոնի չի կարող լինել նաև զարգացած ծայրամաս»¹⁰⁶: Պատահական չէ, որ գյուղական դեպոպուլյացիայի շրջանները ղեկավարում են փոքր դեպրեսիվ քաղաքները, մինչդեռ համեմատաբար բարենպաստ գյուղական շրջանները տեղաբաշխված են խոշոր և աճող քաղաքներին մոտ:

Հայեցակարգի մյուս բաղադրիչի՝ «զարգացման բևեռների» հասարակության զարգացման և տարածագործառության կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների շրջանակներում դիտարկելու դեպքում կարևորում ենք հետևյալ եզրահանգումները.

¹⁰⁶ St u Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И., Центр и периферия в региональном развитии, Москва: «Наука,» 1991, с. 38:

1. հասարակության զարգացման գործընթացում ձևավորվում են տնտեսության նոր ճյուղեր ու արտադրություններ, նորամուծություններ, որոնք ծնվում ու կենտրոնանում են առաջատար կենտրոններում,

2. «Աճի կենտրոնների» զարգացման տարբեր փուլերին համապատասխանում է տնտեսության գործառնության տարբեր կառուցվածք և դրանց հարաբերակցություն,

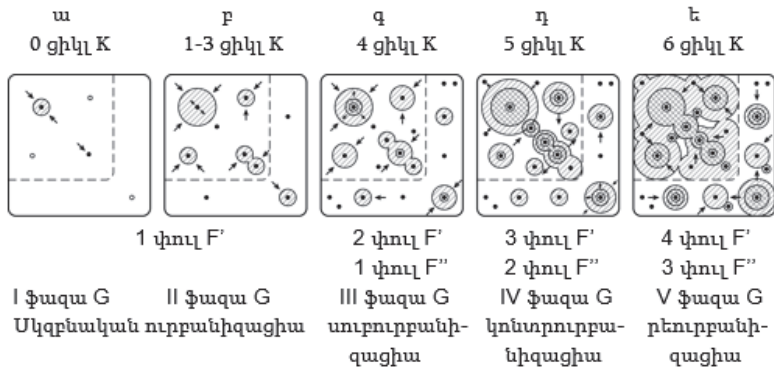
3. «Աճի կենտրոններում» նորամուծությունների կենտրոնացմանը զուգընթաց տեղի է ունենում «հնացած արտադրությունների» դիֆուզիա կիսաձայրամաս, ապա՝ ծայրամաս:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգում նույնքան կարևոր են նաև ենթակառուցվածքների, հատկապես ճանապարհային ցանցի, առանձնահատկությունների պարզաբանումներն հասարակության զարգացման և տարածագործառնության կազմակերպման օրենքների ու օրինաչափությունների շրջանակներում:

Կարևորվում են ճանապարհային ցանցի ձևավորման և յուրացման փուլային և տրանսպորտային միջոցների նորամուծությունների փուլային ուսումնասիրությունները: Վերջինները կարևորվում են հատկապես այն պատճառով, քանի որ տարածքի կազմակերպման գործընթացում տրանսպորտային միջոցների նորամուծություններն արմատական փոփոխություններ են մտցնում արագության ցուցանիշում: Բնականաբար, հաղթահարվում է տարածության և ժամանակի հիմնախնդիրը, և խոսքը «տարածության մոտեցման», «տարածքի սեղման» մասին է: Նորամուծության ամեն մի թռիչքի դեպքում գծագրվում է տարաբնակեցման մի նոր շերտ՝ առավել հզոր կենտրոնների ցանցով:

Եվ վերջապես, «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի առանձնահատկություններն ավելի լավ հասկանալու համար ընդհանրապես կարևոր է տարածքի յուրացման փուլաէվոլյուցիոն զարգացման օրինաչափությունների քննարկումը: Տարածքի յուրացման փուլաէվոլյուցիոն զարգացման ուսումնասիրության բավականին հաջող փորձ են արել Գրիցայը, Յոֆֆեն և Տրեյվիշը՝ համադրելով Կոնդրատսկի, Ֆրիդմանի, Ջիբսի փուլային պատկե-

րացումները և դրանք ներկայացնելով գծապատկերի տեսքով (նկար 1):

Առաջին ալիք.

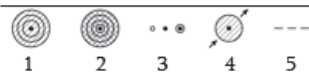
նորամուծությունների նորամուծությունների

կուտակում N1 -----> դիֆուզիա N1

Երկրորդ ալիք.

նորամուծությունների նորամուծությունների

կուտակում N2 -----> դիֆուզիա N2

1 – N1 նորամուծությունների օջախի ծնունդ և ընդարձակում, **2** – N2 նորամուծությունների օջախի ծնունդ և ընդարձակում, **3** – մինչարդյունաբերական, արդյունաբերական և հետարդյունաբերական ժամանակաշրջանի քաղաքային կենտրոններ, **4** – տարաբնակեցման մեջ կենտրոնամետ կամ կենտրոնախույս գործընթացների ուղղությունը, **5** – մեզամիջուկի և արտաքին ծայրամասի միջև սահմանը:

Նկ. 1 Կենտրոն-ծայրամաս հարաբերության ձևավորման պատմաաշխարհագրական փուլերը պայմանական մակրոտեղիքում. Ն. Կոնդրատևի (K), Ջ. Ֆրիդմանի (F', F''), Ջ. Ջիբսի (G) փուլային հայեցակարգերի համադրում¹⁰⁷

Գծապատկերը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու տարածական զարգացման միտումներին: Գծապատկերում տեսանելի է, թե ինչպես տարածքի շարունակական զարգացումը հանգեցնում է գոյություն ունեցող քաղաքային միջուկների սերտաճ-

¹⁰⁷ Ст' у Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И., Центр и периферия в региональном развитии, Москва: «Наука», 1991, с. 58-61:

մանը, սկզբում՝ արդյունաբերական, իսկ զարգացման ավելի հասուն փուլերում՝ նաև ԳՏԱ սերման, օջախների ձևավորմանը: Ձևավորված միջուկներն ընդարձակվելով «լցնում» են տարածքն ըստ այն սկզբունքի, որն անգլիացի գիտնականներ *Մ. Ռոբերտսը* և *Ու. Ռանդոլֆը* պատկերավոր անվանել են «նարինջի վրա բորբոսի սկզբունք»¹⁰⁸: Այլ կերպ ասած՝ տարածքի յուրացումը ընթանում է երկու ուղղությամբ. ընդարձակվում են նրա գլխավոր ելակետային օջախները, և միաժամանակ նրանցից հեռու գոյանում են բոլորովին նոր օջախներ, որոնք աստիճանաբար միանում են՝ վերածվելով մեծ հետքերի:

Գործառույթային տեսանկյունից խոշոր առաջատար կենտրոններում՝ ԳՏԱ սերման օջախներում ծնունդ առած նոր գործառույթները դուրս են մղում հին արդյունաբերական գործառույթներին դեպի արագորեն հասունացող մոտակա, ապա՝ հեռակա ծայրամաս: Տարածքի յուրացման ավելի հասուն փուլերում մեծանում են երկրորդական, ապա՝ երրորդական սեկտորների տնտեսական գործունեության ապակենտրոնացման միտումները, իսկ առաջնային սեկտորը՝ գյուղատնտեսությունը, շարունակում է «սեղմվել»: Մեծանում է բազմակենտրոնությունը: Շարունակական այս գործընթացը հանգեցնում է կենտրոնախույս միտումների հետագա ուժեղացմանը և տարածքի համատարած յուրացմանը¹⁰⁹:

Այսպիսով՝ հասարակության զարգացման ու տարածքային կազմակերպման օրենքների համատեքստում «Աճի բևեռներ ու կենտրոններ» հայեցակարգի դիտարկումը պարզություն և հստակություն է մտցնում մի շարք հակասական ու անհասկանալի գործընթացներում և հնարավորություն ընձեռում իրականացնելու գիտականորեն հիմնավորված ռեգիոնալ քաղաքականություն:

¹⁰⁸ St' u Robert S., Randolph W. G., Beyond decentralization: the evolution of population distribution in England and Wales, 1961-1981/ Geoforum. 1983. No. 1. pp. 75-102:

¹⁰⁹ St' u նույն տեղում, pp. 60-61:

**ԳԼՈՒԽ 4. ՌԵԳԻՈՆԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ
ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ**

**4.1 ՌԵԳԻՈՆԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ**

Համաշխարհային տնտեսության գլոբալիզացումը, ինտեգրացումը և այդ գործընթացներում ազգային տնտեսությունների աստիճանական ներգրավումը ժամանակակից իրականություն են: Ազգային տնտեսությունները ներառվում են տնտեսության ճյուղային և տարածքային կազմակերպման համաշխարհային մրցակցության շուկայական դաշտ, որի արդյունքում էլ յուրաքանչյուր երկրի առջև բացվում են ոչ միայն նոր հնարավորություններ ու հեռանկարներ, այլ նաև անկանխատեսելի վտանգներ:

Ազգային տնտեսությունների զարգացման ուղղություններից մեկը փակ տնտեսության ստեղծումն է, բայց ինչպես վկայում է երկրների պատմական զարգացման փորձը, ինքնամեկուսացման պայմաններում տնտեսության հետամնացության հաղթահարում հնարավոր չէ: Սա տնտեսության զարգացման մի ծայրահեղությունն է: Մյուս ծայրահեղություններից են ազգային տնտեսությունների անսահման բացվածությունն ու թափանցիկությունը: Այս դեպքում էլ, ինչպես ցույց են տալիս խորհրդային երկրների ազգային տնտեսությունների «ցնցող» բացման օրինակները, կարգավորող մեխանիզմների բացակայության պայմաններում, երբ համաշխարհային ծայրամասը պատրաստ չէ բաց շուկայի և կոշտ մրցակցության պայմաններին, ազգային տնտեսությունները ևս խաբխափում են, դառնում խոցելի:

Ազգային տնտեսության զարգացման խոհեմ տարբերակը ակնկալում է համալիր մոդելի ստեղծում, որը կհենվի երկրի ներքին և արտաքին մեծաթիվ ու տարաբնույթ, երբեմն հակասական գործոնների հաշվառման վրա, կներառվի բաց տնտեսական

գործընթացներում, հաշվի կառնի համաշխարհային շուկայի առանձնահատկությունները, կնպաստի օտարերկրյա կապիտալի ընտրովի ներհոսքին, կապահովի արտադրական մասնագիտացում և համալիրություն (տնտեսական հարաբերական ինքնուրույնություն), կապաշտպանի տեղական մասնավոր սեփականության իրավունքները: Այս գործընթացի իրականացման գործում մեծապես կարևորվում են կառավարության միջամտությունը և գիտականորեն հիմնավորված ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության անհրաժեշտությունը:

Պետական տնտեսական քաղաքականությունը պետության կողմից կիրառվող այն միջոցառումների և եղանակների ամբողջությունն է, որն ուղղված է տնտեսական գործընթացների կարգավորմանը:

Ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականությունը պետական կարգավորման բաղկացուցիչ մաս է, օրենսդրական, վարչական և տնտեսական միջոցառումների համալիր, որը նպաստում է արտադրողական ուժերի առավել ռացիոնալ տեղաբաշխմանը և բնակչության կյանքի մակարդակի համահարթմանը: Ռեգիոնալ քաղաքականության գլխավոր նպատակը երկրի շրջանների միջև սոցիալական և տնտեսական առավել սուր անհամամասնությունների հարթեցումն է:

Մասնագետները, մասնավորապես **Գ. Կամերոնը, Օ. Կուզնեցովան** և ուրիշներ, երկրների տնտեսական զարգացման գործընթացում պետական միջամտության և ռեգիոնալ քաղաքականության անհրաժեշտության երեք մոտեցում են տարբերակում¹¹⁰.

«Նեխնտերվենցիոնալ» – սկզբունքորեն մերժում է ռեգիոնալ աճի գործընթացում կենտրոնական կառավարման ազդեցության անհրաժեշտությունը,

«ադապտոր» – ընդունում է երկրի զարգացման գործընթացում պետական կառավարման որոշակի ուղղորդման ու շուկա-

¹¹⁰ St' u Кузнецова О. В., Основы региональной политики, Москва: Гео. Фак. МГУ, 2012, с. 63:

յական տարերային ուժերի ազդեցության մեղմացման անհրաժեշտությունը,

«ռադիկալ վերափոխման» - կողմնակից է պետական և ռեգիոնալ քաղաքականության ակտիվ կառավարմանը:

Առաջին դեպքում ձևավորվում է շուկայական համակարգ, որի «առանցքային գիծը մրցակցությունն է և գենետիկորեն իր մեջ կրում է բևեռացման գործընթացներ»¹¹¹: Շուկայի այս թերությամբ են բացատրվում երկրների բևեռացված զարգացման և անհամամասնությունների սրման հիմնախնդիրները:

Երրորդ դեպքում ձևավորվում է պլանային համակարգ, որի հիմքում էլ ընկած է, այսպես կոչված, «հավասարեցումը»: Համահարթման սուբյեկտիվ գործընթացները հաճախ հակասում են հասարակության զարգացման բնականոն օրենքներին:

Ըստ մեր դիտարկումների՝ առավել ցանկալի է «ադապտոր» մոտեցումը, որն ուղղորդված միջամտություն է շուկայական հարաբերությունների ոչ ցանկալի հետևանքների կարգավորման և տնտեսական զարգացման ու տարածքային բևեռացման մեղմացման գործընթացներին: Ցանկալի է՝ պետական կառավարման ռազմավարական սկզբունքները մշակվեն հասարակության զարգացման օրենքների ու օրինաչափությունների հաշվառմամբ:

Ընդունելով պետական տնտեսական կառավարման ու ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության կարևորությունը՝ պետք է ընդունենք նաև, որ վերջինս չպետք է լինի ինքնապատակ և գտնվի ակտիվ կառավարման և հսկողության դերում, այլ պարզապես պետք է լինի այն հոգատար «ձեռքը», որը գիտականորեն հիմնավորված միջոցներ է ձեռնարկում իր առջև դրված նպատակների և խնդիրների լուծման համար: Կախված ժամանակի հրամայականից, երկրի զարգացման մակարդակից, երկրում առկա խնդիրներից և բազմաթիվ այլ պատճառներից՝ պետական տնտեսական կառավարումը և ռեգիոնալ քաղաքականությունը կարող են լինել ակտիվ կամ պասիվ, կարող են ցուցաբերել ուղղակի կամ անուղղակի աջակցություն:

¹¹¹ Байнев В. Ф., Пелих С. А., Экономика региона, Минск, ИВЦ Минфина, 2007, с. 47.

Ռեզիոնալ զարգացման կարգավորման գործընթացներ սկսել են իրականացվել դեռևս XIX դարի կեսերին, սակայն զանգվածային բնույթ է ստացել միայն XX դարում: Ռեզիոնալ քաղաքականության գործընթացն ակտիվացել է հատկապես 1930-ական թվականներից, և գլխավոր պատճառը 1929-1932 թվականների տնտեսական ճգնաժամի հետևանքների վերացումն էր:

Սովորաբար ռեզիոնալ քաղաքականության հիմքում դրվել և դրվում են տեսական տարբեր հիմնավորումներ: Վաղ փուլերում իրականացվող ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության հիմքում դրվել են *քեյնսյան և նեոկլասիկ* տեսական դրույթները: Ըստ այս տեսական մոտեցումների ընդունվում էր, որ տնտեսական ազատ մրցակցության բնական պայմաններում անկառավարելի շուկան պայմանավորում է ռեզիոնալ զարգացման անհավասարություն: Տնտեսական զարգացումը առնչվում էր արտադրական ներուժի (տեխնոլոգիական մակարդակի բարձրացման, ներդրումների մեծացման, աշխատուժի ավելացման և որակի բարձրացման, բնական ռեսուրսների յուրացման) խթանմանը: Ենթադրվում էր, որ ռեզիոնները մրցում են միմյանց հետ արտադրական գործոնների համար: Ըստ նրանց՝ որևէ ռեզիոնի առաջընթաց աճ հնարավոր է միայն այլ ռեզիոնների աճի տեմպերի նվազման հաշվին: Այս ենթադրություններից էլ եզրակացվում էր, որ միջոցառումներ տարբերությունների հարթում հնարավոր է զարգացած շրջաններից դեպի առավել թույլ զարգացած շրջաններ կապիտալի և աշխատուժի տեղափոխման հաշիվին¹¹²:

Ռեզիոնալ քաղաքականությունը, որը հենվում էր *նեոկլասիկ* մոտեցման վրա, առաջարկում էր.

- ներդրումների աճ առավել թույլ զարգացած շրջաններում,
- արտադրական ենթակառուցվածքի կատարելագործում,

¹¹² St' u Клемешев А., Люейер П., Федоров Г., Управление региональным развитием: Государственное регулирование экономики, основы региональной политики и социально-экономическое развитие Калининградской области, Калининград-Борнхольм, 1999, с. 35:

• բնակչության միգրացիայի հնարավորությունների խթանում¹¹³:

Քեյնսյան մոտեցումը հատկապես կարևորում էր պահանջարկը, արտադրական մասնագիտացումը, արտահանումը: Այս մոդելի վրա հենվող ռեգիոնալ քաղաքականությունը առաջարկում էր.

- խթանել ռեգիոնից արտահանման պահանջարկը,
- աշխատուժ և կապիտալ ներդնել բազիսային՝ արտահանման մեջ կոդմոորոշված ոլորտներում¹¹⁴:

50-ական թվականներին ռեգիոնալ քաղաքականության տեսական դրույթներում սկսում են դրվել նաև **կոմուլյատիվ** մոտեցումները, որին և դասվում է «Աճի բևեռ և կենտրոն» հայեցակարգը: Ըստ այս մոտեցումների՝ նախևառաջ մեծապես կարևորվում է պետական կառավարման և ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության անհրաժեշտությունը երկրի տնտեսական կայուն զարգացման գործընթացում: Տնտեսական զարգացման հաջողությունը բացատրում են «զարգացման բևեռների»՝ արտադրական գերակա ճյուղերի կամ արտադրությունների և «աճի կենտրոնների»՝ արտադրությունների կենտրոնացման վայրերի ընտրությամբ ու պետական հովանավորությամբ, որոնց զարգացումն էլ հետագայում նպաստում է երկրի ողջ տնտեսության հորիզոնական և ուղղահայաց զարգացմանը: Կոմուլյատիվ մոտեցումների վրա հենվող ռեգիոնալ քաղաքականությունն առաջարկում է.

- մասնագիտացման բազիսային արտադրությունների կամ ճյուղերի՝ «զարգացման բևեռների» ընտրություն և զարգացման խթանում,

- «աճի կենտրոնների» ընտրություն և զարգացման խթանում,

- տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի բարեփոխումներ:

Ներկայումս լայն տարածում ունեն **մրցակցային առավելություններ**ի մոտեցումները: Հիմքում ընկած են մրցակցությունը և

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

տեխնիկական առաջընթացի գերակայությունը: Երկրները և ռեգիոնները պետք է առավելագույնս օգտագործեն իրենց արտադրական, ինտելեկտուալ, բնական և այլ առավելություններն երկրի զարգացման գործընթացում: Ռեգիոնալ քաղաքականության հիմքում կարևորվում է.

- բարենպաստ ներդրումային կլիմայի ստեղծումը,
- գիտատար, ինովացիոն արտադրությունների զարգացման խթանումը,
- լրիվ և հավաստի տեղեկատվական հասանելիությամբ շուկայի ձևավորումը:

Այս տեսական մոտեցումների և ռեգիոնալ քաղաքականության պատմական փորձի ուսումնասիրությունից հանգում ենք հետևյալ եզրակացության, որ բոլոր այս մոտեցումներն էլ ճիշտ են, սակայն ոչ ամբողջապես: Ռեգիոնալ քաղաքականության պատմական անհաջողությունները, ըստ էության, պատճառ են հասարակության զարգացման օրենքների և օրինաչափությունների չընդհանրացման և միայն նրա որոշակի կողմերի դիտարկման: Այդ իսկ պատճառով մենագրությունում կատարվել է ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության տեսական սկզբունքների կարևոր լուծումների ընդհանրացում՝ տարբերակելով առանցքային հետևյալ խնդիրները¹¹⁵.

- երկրում տնտեսության զարգացման համար մրցակցային դաշտի և ներդրումային կլիմայի ստեղծում,
- գերակա արտադրությունների կամ ճյուղերի՝ «զարգացման բևեռների» ընտրություն և զարգացման խթանում,
- արտահանման ուղղվածությամբ արտադրությունների ստեղծում,
- երկրի տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի բարեփոխման միջոցառումների իրականացում,
- փոքր և միջին ձեռնարկությունների զարգացման խթանում,

¹¹⁵ St' u Гамбарян Г. Г., Айриянц А. А., Теоретические основы региональной экономической политики; "Modern problems of geography and anthropology" proceedings of International Conference, Tbilisi, 2015, pp. 325-326:

- կլաստերների ստեղծում՝ որպես ճյուղային մրցակցային առավելության խթանում,
 - գիտատար, նորարարական արտադրությունների զարգացման խթանում,
 - «աճի կենտրոնների» տարբերակում և դրանց զարգացման խթանում,
 - ազատ տնտեսական գոտիների, տեխնոպարկերի ստեղծում՝ որպես տարածագործառության մրցակցային առավելության խթանում:
 - ենթակառուցվածքների զարգացում, միասնական ցանցի ստեղծում,
 - արտադրական համալիրների՝ որպես արտադրության ուղղահայաց կապերի և համալիր տնտեսության, զարգացում:
- Չնայած հայեցակարգերի համադրմանը՝ ռեգիոնալ քաղաքականության վերոհիշյալ խնդիրների հիմքում դրված են տնտեսության ճյուղային և տարածքային կազմակերպման՝ «զարգացման բևեռների» և «աճի կենտրոնների» տեսական դրույթները:

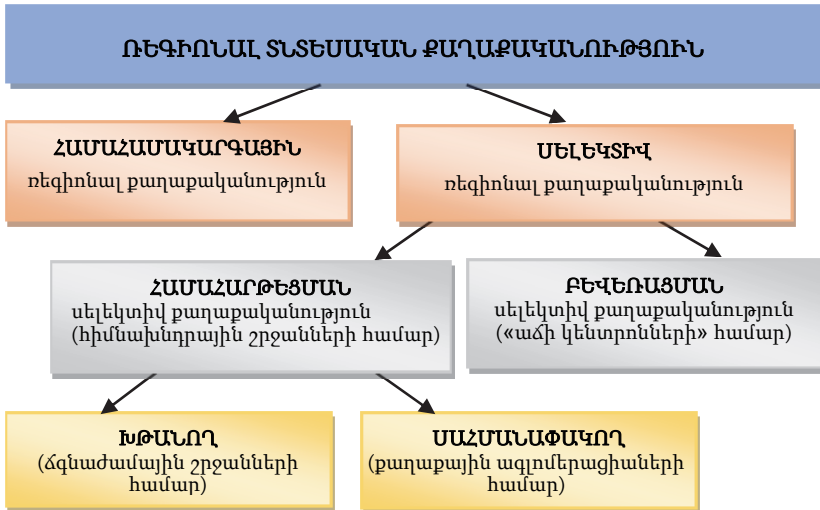
4.2 ՌԵԳԻՈՆԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՄԱՄԲ

Տարբերում են ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության երկու տիպ՝ համահամակարգային և սելեկտիվ (նկար 2):

Համահամակարգային ռեգիոնալ քաղաքականությունը ուղղված է երկրի ռեգիոնալ զարգացման ընդհանուր նախադրյալների ստեղծմանը: Պետական կառավարման մարմինների միջոցառումները չունեն ընտրողական մոտեցում և հավասարապես են ազդում երկրի բոլոր տարածաշրջանների ու տնտեսական գործունեության ոլորտների վրա՝ ձևավորելով նրանց ինք-

նությունն ակտիվության համար տնտեսական, կազմակերպչական, իրավական բարենպաստ միջավայր:

Մեկեկտիվ ռեգիոնալ քաղաքականությունը ակնկալում է պետական կառավարման մարմինների նպատակային աջակցություն ընտրյալ տարածքներին՝ նպատակ ունենալով ապահովել տնտեսական ակտիվության արդյունավետ կամ համաչափ բաշխում:

Նկ. 2. Ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության մոդելները¹¹⁶

Մեկեկտիվ ռեգիոնալ քաղաքականության օբյեկտի, այսինքն՝ աջակցության ենթակա տարածքների ընտրությունը կախված է պետության ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության նպատակներից:

Նպատակներից առաջինը երկրի մրցունակության ապահովումն է, որն ակնկալում է մրցունակ կենտրոնների ստեղծում և դրանց զարգացման արագընթաց տեմպերի ապահովում: Իր հիմքում ունի շուկայական հարաբերությունների առանցքային գործընթացը՝ բնեռացումը և զարգացման տարածքային անհամամաս-

¹¹⁶ Տե՛ս http://ejournal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2011/vipusk__28__sentjabr_2011_g./pravovie_i_politicheskie_aspekti_upravlenija/leonov_sidorenko.pdf:

նությունների սրումը:

Նպատակներից երկրորդը տարածքային զարգացման անհամամասնությունների կրճատումն է, որն էլ ակնկալում է ճգնաժամային և թույլ զարգացած շրջաններում կենտրոնների ստեղծում, դրանցում զարգացման խթանում, իսկ առաջատար զարգացած շրջաններում՝ զարգացման սահմանափակումներ: Իր հիմքում ունի պետական աջակցությամբ զարգացման անհամամասնությունների մեղմացումը, որի իրականացման գործընթացները, սակայն, հաճախ հակասում են բնական զարգացման միտումներին: Խնդիրն այն է, որ, ըստ բնական զարգացման միտումների, արտադրությունները ձգտում են զարգացած կենտրոններ, ուր առկա են զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ ու նախադրյալներ, այնինչ թույլ զարգացած շրջաններում աշխատանքի արտադրողականությունը ցածր է, կապիտալի փոխհատուցումը՝ վատ, դեպի ուր կապիտալի արհեստական հրապուրումը հանգեցնում է տնտեսական աճի տեմպերի անկման:

Ստացվում է հակամարտություն տնտեսության աճի տեմպերի բարձրացման և տարածքային զարգացման անհամամասնությունների կրճատման գործընթացում: Այս հիմնախնդիրը լավ ուսումնասիրված է արևմտյան գրականությունում, որտեղ այն ստացել է «հավասարություն-արդյունավետություն» հակամարտություն անվանումը¹¹⁷:

Ըստ պետության առջև դրված նպատակների՝ ձևավորում են ռեգիոնալ քաղաքականության երկու մոդելները.

համահարթեցման, որի դեպքում ընտրողական աջակցությունը տրվում է ճգնաժամային և հիմնախնդրային տարածաշրջաններին, և սահմանափակվում է զարգացած տարածաշրջանների զարգացումը,

բևեռացման, որի դեպքում էլ աջակցությունը տրվում է առա-

¹¹⁷ St' u Artobolevskiy С. С., Полюса роста важны, но это не панацея. В плане Мин-регионразвития акценты можно расставить иначе. Российское экспертное обозрение, N1 (13), 2005, <http://www.bossmag.ru/archiv/2008/boss-06-2008-g/sergey-artobolevskiy-polyusa-rosta-vazhnyi-no-e-to-ne-panatseya.html>:

վել զարգացած տարածաշրջաններին՝ «աճի կենտրոններին»:

Մեկեկտիվ ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության ընտրությունը բավականին բարդ և հակասական խնդիր է: Մակայն այսօր ռեզիոնալ զարգացման հայեցակարգերի տեսական դրույթների ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև հասարակության զարգացման օրենքների ու օրինաչափությունների ընդհանրացումների արդյունքում կարող ենք այս հակասական խնդրին լուծում տալ:

Լուծումն «Աճի բևեռներ ու կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների հիման վրա կառուցված ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականությունն է, որը հնարավորություն է ընձեռում միավորելու սեկեկտիվ ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության երկու մոդելները: Հայեցակարգը Արևմուտքում շատ արագ վայելել է մեծ հեղինակություն և դեռևս 60-ական թվականներից դրվել եվրոպական գրեթե բոլոր երկրների ռեզիոնալ քաղաքականության հիմքում:

Տարբերությունն այն է, որ եթե ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության ընդունված մոտեցումներում կատարվում է ռեզիոնների տարբերակում, տիպաբանում՝ ըստ տարբեր հատկանիշների կամ ինտեգրալ համաթվերի, դրանցից յուրաքանչյուրում բացահայտվում են ռեզիոնալ և ազգային հիմնախնդիրները, մշակվում են դրանց հաղթահարման ուղիներ, աջակցության կամ սահմանափակման ծրագրեր, ապա «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական հիմնավորման հիման վրա կառուցված տնտեսական քաղաքականությունը երկրի տարածքի զարգացման և անհամամասնությունների համահարթման խնդրի լուծման համար առաջարկում է ազգային տնտեսության ճյուղային և տարածքային առավելությունների բացահայտում՝ «զարգացման բևեռների» (տնտեսության առաջատար ճյուղերի և արտադրությունների) և «աճի կենտրոնների» (արտադրության և բնակչության կենտրոնացման օջախների) հիմնավորված տարբերակում և որպես հենակետային սյուներ՝ դրանց զարգացման խթանում և կառուցողական լուծումների իրականացում, որոնք

իրենց զարգացմամբ ավելի ուշ փուլերում արդեն ինտեգրիոն ձևով կարող են նպաստել երկրի ողջ տնտեսական զարգացմանը և տարածքի զարգացման մակարդակների տարբերությունների մեղմացմանը¹¹⁸:

Ըստ մեր դիտարկումների՝ վերոհիշյալ տնտեսական քաղաքականության դեպքում կարևորվում են հետևյալ առանձնահատկությունները¹¹⁹.

Առաջին առանձնահատկությունը «աճի կենտրոնների» ընտրության մոտեցումներն են: Հիմք ընդունելով տնտեսության բնեռային զարգացման սկզբունքը՝ մասնագետների մի խումբ հայեցակարգի դրույթներում հասկանում է աջակցություն մրցակցային կենտրոններին, իսկ հետամնաց տարածքների զարգացումը ընկալում է որպես առաջատարների զարգացման հետագա տարածում: Մասնագետների մի այլ խումբ էլ հայեցակարգի դրույթներում հասկանում է հետամնաց շրջաններում «աճի կենտրոնների» ստեղծում և վերջիններիս զարգացմամբ տարածքի հետամնացության հաղթահարում: Այնինչ, այսօր հայեցակարգը միավորում է վերոհիշյալ երկու մոտեցումները և «աճի կենտրոնները» դիտում որպես տարաբնակեցման, տարածական կառուցվածքի հենքեր, որոնք իրենց ազդեցության դաշտում կընդգրկեն երկրի ողջ տարածքը, անկախ նրանից՝ գտնվում են մրցունակ, թե հետամնաց տարածքում՝ լուծելով երկրի թե՛ մրցունակության և թե՛ տարածքի համաչափ զարգացման խնդիրները:

Երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ պետական աջակցություն տրվում է ոչ թե դրա անհրաժեշտությունը ունեցող ռեզիդենտներին, այլ առանձին օջախներին՝ կենտրոններին, որոնց վրա հենվում է ռեզիդենտի հետագա զարգացումը: «Այս մոդելի կիրառման դեպքում կրճատվում են աջակցության ենթակա տարածքները, իսկ աջակցության կենտրոններ կարող են հանդես

¹¹⁸ Տե՛ս Ղամբարյան Գ. Գ., ՀՀ ռեզիդենտ քաղաքականության ընտրության հարցի շուրջ, ՀՀ տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2015, էջ 108:

¹¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

գալ ինչպես առանձին բնակավայրերը, այնպես էլ նրա առանձին հատվածները»¹²⁰։ Ըստ էության, «Աճի բևեռներ ու կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական դրույթների հիման վրա կառուցված ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության դեպքում առավել հեշտ է կողմնորոշվել ռեգիոնալ ծրագրերի մշտապես աճող համակարգում և ճիշտ ուղղորդել մշտապես սահմանափակ ֆինանսական օգնությունը։

Երրորդ առանձնահատկությունն էլ «աճի կենտրոններում» գործառության տարբերակումներն են։ Զարգացած կենտրոններում նպատակահարմար են նորամուծության դիֆուզիայի օրենքներին համարժեք նորագույն ճյուղերի զարգացման խթանումը, «հնացած» արտադրությունների սահմանափակումը և արտամղումը կիսաձայրամաս կամ ծայրամաս, իսկ հիմնախնդրային շրջանների կենտրոններում՝ նոր կամ ավանդական ճյուղերի զարգացումը։

Չորրորդ առանձնահատկությունը «զարգացման բևեռների» և «աճի կենտրոնների» մասշտաբային տարբերություններն են։ Այսպես, «զարգացման բևեռները» կարող են լինել մասնագիտացման ճյուղերից մինչև տեղական նշանակության արտադրություններ, իսկ «աճի կենտրոնները»՝ միջազգային մրցունակ կենտրոններից մինչև տեղական նշանակության կենտրոններ։

Ըստ էության, **«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների վրա կառուցվող ռեգիոնալ քաղաքականության համար կարևորվում է գործառության հենքի՝ «զարգացման բևեռների» և տարածքային հենքի՝ «աճի կենտրոնների» ստեղծումը և դրանց տարբերակված աջակցությունը։**

Այսպիսով՝ «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը հնարավորություն է ընձեռում լուծելու երկրների համար կենսական նշանակություն ունեցող մրցունակության և տարածքային համաչափ զարգացման խնդիրները և նպատակաուղղված ուղղորդելու պետական աջակցությունը։

¹²⁰ Садыкова А. К., Роль межрегиональных связей в теории полюсов роста для практической реализации региональной политики Казахстана, http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Economics/59036.doc.htm.

Այսօր աշխարհի, հատկապես եվրոպական շատ երկրների ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության հիմքում դրված է Ֆ. Պերուլի «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը: Այս ուղին են ընտրել նաև ԱՊՀ մի շարք երկրներ: Ֆ. Պերուլի հայեցակարգի տեսական դրույթների վրա կառուցված քաղաքականությունը հաջողությամբ գործում է նաև նրա ձևավորման հայրենիքում՝ Ֆրանսիայում¹²¹:

Ուսումնասիրելով տարբեր երկրների ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության առանձնահատկությունները՝ հանգում ենք հետևյալ եզրահանգման, որ «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը, դրվելով շատ երկրների ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության հիմքում, ունի նաև կիրառման ռեզիոնալ տարբերություններ ու առանձնահատկություններ¹²²:

I. Դա երկրների մրցունակության ապահովման և տարածքի համաչափ ու համալիր զարգացման խնդիրների լուծման համամասնության տարբերությունն է:

Տնտեսապես զարգացած երկրներում տարածքի մեծ յուրացվածության պայմաններում, ուր տարածքի զարգացման անհամաչափությունները սուր չեն, առավել առաջնային է մրցունակության ապահովումը: Զարգացող երկրներում, ուր առկա են տարածքի յուրացման խնդիրներ, ծայրահեղ աղքատ շրջաններ, և տարածական զարգացման անհամամասնությունները ձեռք են բերում մեծ սրվածություն, մրցունակության ապահովման խնդրին զուգընթաց նույնքան առաջնային է տարածքային անհամամասնության վերացման հիմնախնդիրը՝ քաղաքական ճգնաժամերից խուսափելու համար:

¹²¹ Ներկայումս «աճի բևեռների» փոխարեն Ֆրանսիայում ընտրվում են «մրցակցության բևեռներ»: 2007 թ. Ֆրանսիայում գործում էր 71 բևեռ (Государственный дирижизм во Франции: история и современность, <http://economic-review.ru/publications/gosudarstvennyj-dirizhizm-vo-francii-istoriya-isovremennost/>:

¹²² Տե՛ս Գամбарյան Դ., Айриянц А., Теория “полюсов и центров роста” и региональная политика; “Modern problems of geography” proceedings of the conference: Dedicated to the 80th Anniversary Since the Foundation of Vakhushhti Bagrationi Institute of Geography: collected papers new series N 5(84), Tbilisi, 2013, pp. 224-225:

II. Դրանք «գարգացման բևեռների» ընտրության տարբերություններն են: Զարգացած երկրներում մրցունակության ապահովումը և բևեռացման համահարթումը ընթանում են արդյունաբերական և ագրարային շրջանների տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների, նրանց արդիականացման, նորագույն նորամուծությունների ներդրման, ժամանակակից արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների ստեղծման արդյունքում: Զարգացած երկրները, լինելով համաշխարհային կենտրոններ, ունենալով գարգացման բարձր մակարդակ, էվոլյուցիոն համակարգում զբաղեցնելով ավելի ուշ փուլեր և լինելով ավելի բարդ համակարգեր, առավելապես նորամուծությունների կենտրոններ են և երկրների գարգացման գրավականը նորամուծությունների պայքարում մրցակցությունից դուրս չմնալն է:

Զարգացող երկրներում մրցունակության ապահովումն ակնկալում է ավանդական և նոր ճյուղերի, սովորաբար հումքատար, աշխատատար, էներգատար, մասամբ նաև գիտատար արտադրությունների մասնագիտացում: Նրանցում առկա է սոցիալարտադրական, ճանապարհային ենթակառուցվածքների տարածքային միասնական ցանցի ստեղծման անհրաժեշտություն:

III. Դրանք «աճի կենտրոնների» որակական տարբերություններն են: Զարգացած երկրներում որպես կենտրոններ հանդես են գալիս ագլոմերացիաները, ազատ տնտեսական գոտիները, տեխնոպարկերը և տեխնոպոլիսները, մայրաքաղաքներն ու խոշորագույն քաղաքները:

Զարգացող երկրներում տնտեսության գարգացման կենտրոններ են դառնում մայրաքաղաքներն ու խոշոր քաղաքները, արդյունաբերական կենտրոնները, ազատ տնտեսական գոտիների պարզագույն տեսակները:

IV. Դրանք երկրների տեղական առանձնահատկություններն են աշխարհագրական դիրքի, բնառեսուրսային, պատմական, ժողովրդագրական, մշակութային, քաղաքական, կառավարման, արտաքին և ներքին գարգացման հնարավորությունների ամբողջությունը, որոնք երկիրը դարձնում են ինքնատիպ ու անկրկնելի:

Այսպիսով՝ երկրների տնտեսական հաջողությունների ձեռքբերման գործընթացում գործնական կարևորություն ունի ճիշտ ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության ընտրությունը: Կարծում ենք՝ դա այն քաղաքականությունն է, որն իր հիմքում ունի «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը:

Ժամանակի կտրվածքում հայեցակարգը դրսևորել է գործնական կայունություն, պարզապես փոխվել են «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» ընտրության չափորոշիչներն ու իրականացման գործիքակազմը, իսկ զարգացման ընդհանուր սկզբունքներն ու սխեմաները մնացել են նույնը:

Կարծում ենք, որ «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի հիման վրա կառուցված ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականությունը գիտական մոտեցման դեպքում հնարավորություն է ընձեռում գործել հասարակության տարածքային կազմակերպման օրենքներին համարժեք և ապահովել ցանկալի դրական լուծումներ ՀՀ տնտեսական զարգացման գործընթացում:

ՀՀ «...տնտեսական քաղաքականությունը կրում է օպերատիվ իրավիճակային բնույթ...»¹²³: «Անցած տարիների տնտեսական քաղաքականությունը մեծապես հրամցվել է միջազգային կազմակերպությունների կողմից իրականացվող ծրագրերի տրամաբանությամբ»¹²⁴: Այսօր օրակարգային խնդիր է տնտեսական կառավարման և ռեզիոնալ տնտեսական քաղաքականության երկարաժամկետ ռազմավարության մշակումը, նրանում անկյունաքարային սկզբունքների ու ուղղությունների հստակեցումը, ռեզիոնալ զարգացման երեք բաղադրիչների՝ մրցակցային դաշտի, տնտեսության գործառության և տարածքային կազմակերպման բարեփոխումների իրականացումը:

* * *

ՀՀ տնտեսական զարգացման գործընթացում այսօր շեշտա-

¹²³ Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն», 2014, էջ 154:

¹²⁴ Տե՛ս Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն», 2014, էջ 186:

դրվում են քաղաքականության հետևյալ անկյունաքարային ուղղությունները.

- տնտեսության բոլոր մասնակիցների համար հավասար պայմանների ապահովում՝ արդյունավետ շուկայի ձևավորում, մրցունակ բիզնեսի զարգացում, ազատ տնտեսական մրցակցության ապահովում, կապիտալ ներդրումների խրախուսում, գործարար միջավայրի բարելավում,

- արդյունաբերական քաղաքականության իրականացում՝ տնտեսության կառուցվածքի բարեփոխում, տեխնոլոգիական նորամուծությունների ներմուծման խրախուսում, հեռանկարային արտադրական համալիրների և արտահանելի հատվածի ընդլայնում,

- գիտելիքի վրա հիմնված տնտեսության հիմնական ինստիտուտների ստեղծում և զարգացում՝ գիտական ներուժի նպաստակային վերարտադրություն, գիտական և գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունքների ներդրման արդյունավետ համակարգի կազմակերպում, մարդկային կապիտալի զարգացում, արդիական տեխնոլոգիաների ներդրման ընդլայնում: Գործընթացի կարևորագույն ելքը բնական ռեսուրսների ռազմավարական դերի նվազեցումն ու ստեղծվող նոր արժեքի մեջ մարդկային գործոնի դերի մեծացումն է, բարձր մասնագիտացված ու տեխնոլոգիատար վերջնական արդյունքների թողարկման ու արտահանման ծավալների ընդլայնումը,

- համաշխարհային տնտեսությանն ինտեգրման ընդլայնում և խորացում՝ արտաքին տնտեսական գործունեության մասով միջազգային չափանիշներին համարժեք որակի ու մակարդակի ձեռքբերում, արտաքին առևտուրը սպասարկող ինստիտուտների և ենթակառուցվածքների պատշաճ գործունեության ապահովում, առևտրի պայմանների դյուրինացում և որպես փոխլրացնող միջոցառում՝ արտաքին առևտրի խրախուսման ու զարգացման միջազգայնորեն ընդունված գործիքների ու սխեմաների տեղայնացում¹²⁵:

¹²⁵ Տե՛ս <http://www.mineconomy.am/arm/30/gortsaruyt.html>:

**ԳԼՈՒԽ 5. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՑԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՍՈՂԵԼ՝
«ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ
ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՄԱՄԲ.
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ**

**5.1 «ԱՃԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ» ԵՎ «ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԵՎԵՌՆԵՐԻ»
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ինչպես պարզ է դառնում «ԱՃԻ բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի վերոշարադրյալ մեկնաբանություններից, այն ենթադրում է ուսումնասիրության երկու ուղղություն՝ աշխարհագրական՝ «աճի կենտրոնների» և գործառության՝ «զարգացման բևեռների»: Հայեցակարգի աշխարհագրական մեկնաբանությունից պարզ է դառնում նաև, որ ուսումնասիրության երկու ուղղությունները փոխադարձորեն կապված են միմյանց հետ ու հանդես են գալիս միասնականորեն: Տնտեսության զարգացման տարածագործառության կազմակերպման ուսումնասիրության մոդելի մշակման՝ այս գլխում առաջադրված խնդիրը լուծելու և հետազոտության արդյունքների համալիրություն ու ճշմարտացիություն ապահովելու համար նախ պարզաբանենք «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» մի շարք առանձնահատկություններ:

«ԱՃԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ»

Դրանք այն հանգույցներն են, որտեղ կենտրոնանում են «զարգացման բևեռները»: Տարբերում են կենտրոնների չորս հիմնական տեսակներ.

- պատմական,
- վարչական,
- նորարարական (ինովացիոն),
- սոցիալ-տնտեսական:

Պատմական կենտրոնները պատմականորեն ձևավորված առաջատար միջուկներն են, ինովացիոն կենտրոնները՝ նորա-

մուծությունների ծնման վայրերը, վարչական կենտրոնները՝ վարչական միավորների կենտրոնները, սոցիալ-տնտեսական կենտրոնները՝ տնտեսապես զարգացած կենտրոնները: Վերոհիշյալ կենտրոնները կարող են համընկնել ի դեմս մեկ կենտրոնի կամ հանդես գալ առանձին-առանձին:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի հեղինակները «աճի կենտրոններ» են համարում բացառապես սոցիալ-տնտեսական կենտրոնները: Այս համոզվածության հիմքում ընկած է Պերուի այն հիմնավորումը, որ կենտրոնների ձևավորման հիմքում արդյունաբերության առաջատար ճյուղերն են, որին, ինչպես պարզ է դառնում մեր վերոհիշյալ քննարկումներից, մենք մոտենում ենք վերապահումով: Հետարդյունաբերական հասարակության ներկա փուլում կենտրոնաստեղծ ուժ կարող են ունենալ նաև տնտեսության այլ ճյուղեր, մասնավորապես ոչ արտադրական ոլորտի ճյուղերը կամ վարչական, պատմական, ինովացիոն և այլ գործառույթները: Բայց, այդքանով հանդերձ, պետք է խոստովանել, որ ազդեցության առավել հզոր ներուժով առանձնանում են հատկապես սոցիալ-տնտեսական կենտրոնները: Եվ, ի դեպ, ոչ բոլոր կենտրոններն են վերածվում «աճի կենտրոնների»․ միայն նրանք, որոնք ձեռք են բերում հզոր ներուժ, ինքնազարգացման կարողություն, համակարգաստեղծ նշանակություն:

Ըստ մեր եզրահանգումների՝ ազգային տնտեսության տարածքային կազմակերպման գործընթացում «աճի կենտրոնների» ընտրության համար հարկավոր է հաշվի առնել հետևյալ չափորոշիչները և առանձնահատկությունները:

1. **«Աճի կենտրոնների» տիպային առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:** Կենտրոնները տարբերվում են.

- բնակչության թվով,
- գործառութային կառուցվածքով,
- աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկություններով,
- ենթակարգության կառուցվածքում գրաված տեղով,
- զարգացման փուլով և զարգացման տեմպերով,
- արտահանման ծավալներով,

- վարչական կարգավիճակով,
- ազդեցության ներուժի հզորությամբ,
- շրջակա տարածքի հետ կապերի տեսակներով և այլն:

2. «Աճի կենտրոնների» հորիզոնական կապերի ենթակարգային մակարդակները: Կենտրոններում կապերն իրականանում են ենթակարգային երեք մակարդակներով.

1. առաջատար տնտեսական երկրներից ծայրամասային երկրներ (միջհանրապետական կապեր, որոնք որոշում են երկրի տեղը աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ),

2. բարձր կարգի կենտրոններից ավելի ցածր կարգի կենտրոններ (միջբնակավայրային կապեր),

3. կենտրոնից հարակից տարածքներ:

Առաջին երկու մակարդակներում կարևոր դեր են խաղում կենտրոնաստեղծ (բազային) գործունեության ձևերը: Դրանք որոշում են կենտրոնի մասնագիտացումը կամ գործառույթները, որով նրանք մասնակցում են աշխատանքի աշխարհագրական բաժանմանը: Այս դեպքում կենտրոնները հանդես են գալիս որպես «մասնագիտացման կենտրոններ» և ունեն գործառութային կապերի տարածական այլ բովանդակություն: «Նրանց կապերը գրաֆիկորեն պատկերվում են ճառագայթների ձևով և ընդունակ են տարածվելու շատ հեռու»¹²⁶:

Մասնագիտացման գործառույթները թեպետ ապահովում են հեռավոր կապեր, սակայն ունեն առավել կամ պակաս համակարգաստեղծ նշանակություն, որով և մասնակցում են կենտրոնի ներուժի ստեղծման գործընթացին:

Երրորդ՝ կենտրոնի և հարակից տարածքների փոխհարաբերության մակարդակում ձևավորվում է կենտրոնի ազդեցության գոտին: Այս մակարդակում առավելապես գործում են աշխատանքային, մշակութային, ռեկրեացիոն, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման և արտադրական այն կապերը, որոնք ապահովում են տեղական համակարգաստեղծ գործունեություն:

¹²⁶ Лаппо Г. М., География городов. Москва: «Владос», 1997, с. 86.

Կենտրոնը զարգանում և գործում է իր շրջակա տարածքի հետ սերտ փոխազդեցության մեջ. սպասարկում է նրա պահանջ-մունքները, նրանում գտնում իր զարգացման համար ռեսուրսներ: Այս մակարդակում կենտրոնը հանդես է գալիս որպես «կենտրոնական տեղ», որի փոխազդեցությունը արտահայտվում է մոտակա կապերով մինչև որոշակի սահմաններ, որից հետո այն չի գործում:

ՀՀ տարածքի բևեռացված զարգացման իրական պատկերի բացահայտման և ուսումնասիրության համար մեր աշխատանքում կարևորվում է երրորդ՝ կենտրոնի և շրջակա տարածքի փոխհարաբերության մակարդակը, որի հիման վրա որոշվում են առկա կենտրոնների ազդեցության գոտիները և դրանցից դուրս գտնվող թույլ յուրացված ու ճգնաժամային շրջանները:

3. «Աճի կենտրոնի» և շրջակա տարածքի փոխհարաբերության առանձնահատկությունները: Կենտրոնների ազդեցության գոտում գործում է կենտրոն-ծայրամաս մոդելը: Կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերությունը պարզագույն երկբևեռում չէ, ըստ որի՝ տարածքը բևեռացվում է կենտրոնի և ծայրամասի: Առավել ժամանակակից մեթոդիկան նախընտրում է տարածքի եռաբաժանման մոդելի՝ կենտրոն-կիսածայրամաս-ծայրամաս, իսկ ըստ որոշ հեղինակների՝ ստեղծարար (կրեատիվ)-ադապտիվ-կոնսերվատիվ տարբերակը: «Միջին մակարդակի առկայությունը, լինի ադապտիվ, մոտակա ծայրամաս, թե կիսածայրամաս, ունի մեծ կառուցողական նշանակություն»¹²⁷: Կենտրոնական, կիսածայրամասային և ծայրամասային տարածքներին բնորոշ են մի ողջ շարք նախանշաններ ու զարգացման միտումներ¹²⁸ (աղյուսակ 2):

¹²⁷ Грицай О. В., Иоффе Г. В., Тревиш А. И., Центр и периферия в региональном развитии, Москва: «Наука», 1991, с. 73.

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74:

Աղյուսակ 2.

Կենտրոնական, կիսաձայրամասային և ձայրամասային տարածքների
հիմնական կառուցվածքային բնութագրիչները

Բնութագիր	Կենտրոն	Կիսաձայրամաս	Ծայրամաս
Զարգացման դինամիկա	Ոչ բարձր, սակայն կայուն զարգացման տեմպեր	Դինամիկ, սակայն ան- կայուն զարգացում	Անկայուն զարգացում իր ելակետային ցածր մակար- դակի պայմաններում
Տնտեսական կառուցվածք	Ոչ արտադրական ուլտի բարձր և ա- ճող բաժին Որոշումների կա- յացման և նորա- մուծությունների գործառնությունների կոնցենտրացիա (ԳՏԱ գեներացման գործառնություններ) Կառուցվածքային վերակառուցում և հին ճյուղերի «մաք- րում»	Զբաղվածների բարձր բաժին արդյունաբե- րության մեջ ԳՏԱ-ի հետ կապված կատարողական գոր- ծառնությունների կոնցեն- տրացիա, կենտրոնից մեծ կախվածության պայմաններում Ժամանակակից ճյու- ղերի զարգացում, առ- կա տեխնոլոգիաներով «անցլուխ» տնտեսու- թյան ձևավորում	Զբաղվածների բարձր բաժին առաջնային սեկ- տորի ավանդական ճյու- ղերում և ծառայություն- ների ոլորտում Մասնակցություն աշխա- տանքի աշխարհագրա- կան բաժանմանը ոչ ԳՏԱ ճյուղերի միջոցով Ներքին թույլ ինտեգրա- ցիա և աշխատանքի աշ- խարհագրական բաժան- մանը մասնակցություն սահմանափակ ուղղու- թյամբ
Սոցիալական կառուցվածք	Աշխատատեղերի կառուցվածքի «բյու- րոկրատիզացում» (ոչ արտադրական ստորաբաժանում- ների աճ) Բնակչության սո- ցիալական կառուց- վածքի բնեռացում Բնակչության կողմ- նորոշում դեպի իրենց սոցիալական կարգավիճակի բարձրացում	Արդյունաբերական աշխատանքի ավան- դական հմտություննե- րով աշխատողների գերակայություն Բնակչության հարա- բերական հոմոգեն սո- ցիալական կազմ Կողմնորոշում դեպի աշխատավարձի բարձրացում սոցիա- լական հավասարու- թյան ամրացման պայ- մաններում	Ագրարային աշխատան- քի ավանդական հմտու- թյուններով աշխատող- ների գերակայություն Հոմոգեն կամ խիստ հակասական սոցիա- լական կազմ Կողմնորոշում դեպի ավանդական կյանքի արժեքների պահ- պանում, նրանց սուր հակամարտություն նորերի հետ

Տարածական կառուցվածք	Ընդարձակվող ուրբանիզացված շրջան Բնակչության և տնտեսության բարձր տարածական կոնցենտրացիա	Ակտիվ ուրբանիզացում՝ պոլիցենտրիկ կամ ագլոմերացիոն բնույթի Բարձր կամ միջին տարածական կոնցենտրացիա	Տարածքի արագընթաց բնեռացում, տարբերակներ. • սոցիալ-տնտեսական ավանդական տնտեսաձևի պահպանում, • աճի բևեռից դուրս ավանդական տնտեսաձևի դեգրադացիա, • նոր շրջանների օջախային յուրացում
Զարգացման ընդհանուր միտումներ, ռեսուրսաօգտագործման բնույթը	Կրեատիվ և ինովացիոն գործառույթների ուժեղացում Կոդմնորոշում դեպի զարգացում, առավելագույն ռեսուրսային այդողություն	Ինովացիոն կամ կոնսերվատիվ գործառույթների պարբերական ակտիվացում ադապտիվի մշտական գոյության պայմաններում Կոդմնորոշում դեպի աճ, հնարավորության դեպքում՝ ռեսուրսների պահպանում և զարգացում	Կոնսերվատիվության պահպանում, ադապտիվ գործառույթների մասնակի ներդրում Կոդմնորոշում դեպի աճ և ռեսուրսների առավելագույն օգտագործում

4. «Աճի կենտրոնների» ուղղահայաց կապերի ենթակարգային առանձնահատկությունները: Կենտրոնները, ունենալով տարբեր ներուժ և ազդեցության դաշտեր, տարածքում ստեղծում են բազմամակարդակ ենթակարգային կառուցվածք (հանրապետական, մարզային, շրջանային, տեղական նշանակության կենտրոններ):

5. «Աճի կենտրոնների» փուլաէվոյուցիոն առանձնահատկությունները: Զարգացման վաղ փուլերում կենտրոններում դիտվում են կենտրոնացման գործընթացներ, ուշ փուլերում՝ առավելապես ապակենտրոնացման:

Այսպիսով՝ կենտրոնները, ունենալով տիպային տարբեր առանձնահատկություններ՝ գործառույթային կառուցվածք, սոցիալ-տնտեսական ներուժ, արտաքին կապերի բնույթ և այլ հատկանիշներ, ձևավորում են բազմամակարդակ ենթակարգություն և իրենց ներուժին համարժեք ազդեցության գոտիներ՝ կենտրոն-ծայրամաս սկզբունքով, իսկ դրանց զարգացման փուլաէվոյու-

ցիոն առանձնահատկությունները որոշում են կենտրոնի և շրջակա տարածքի փոխհարաբերության էությունը ու զարգացման միտումները, որոնց իմացությունը կարող է ապահովել գիտականորեն հիմնավորված կառավարում:

«ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԵՎԵՌՆԵՐ»

Տեսության հաջորդ հատվածն ակնկալում է «զարգացման բևեռների» ընտրություն: Բևեռների ընտրությամբ լուծվում է երկու խնդիր.

1. երկրի մրցունակության ապահովումը,
2. երկրի համամասնային զարգացումը:

I Խնդրի լուծման գործընթացում ընտրվում են մրցունակությունն ապահովող բևեռներ՝ տնտեսության մասնագիտացման ճյուղեր:

II Խնդրի լուծման գործընթացում ընտրվում են բևեռներ՝

1. թույլ զարգացած հիմնախնդրային տարածքների յուրացման համար,
2. ճգնաժամային արդյունաբերական շրջանների վերաակտիվացման համար,
3. ազլումբրացիաների և արդյունաբերական հանգույցների գերկուտակման ապակենտրոնացման համար:

«Զարգացման բևեռների» ընտրությունն ու զարգացումն ընթանում են երկու ձևով.

1. **իներցիոն**՝ ակնկալում է արդեն իսկ պատմականորեն ձևավորված առանցքային ուղղությունների զարգացում,

2. **նոր ռազմավարական ուղղությունների ընտրություն**, որի համար նախապայման կարող է հանդիսանալ կա՛մ նախկին ուղղությունների զարգացման անհնարինությունը (սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի, աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության, ռեսուրսային բազայի սպառման և այլ պատճառներով), կա՛մ էլ նախկինի համեմատ նորի առավել արդյունավետությունը:

Սա հարցի մեկ կողմն է: Մյուս կողմը բևեռների ընտրության չափանիշների հիմնախնդիրն է: Չնայած պարզությանը՝ հիմնախնդիրը բավականին բարդ է:

Սովորաբար բևեռների գործառույթներ կատարում են տնտեսության այնպիսի ճյուղեր և արտադրություններ, որոնք ունեն արդյունավետության բարձր մակարդակ և կապիտալի շրջապտույտի մեծ արագություն, սակայն հնարավոր են նաև բացառություններ: Երբեմն զարգացման բևեռի գործառույթներ կատարում են այնպիսի ճյուղեր, որոնք կարողանում են ապահովել զբաղվածության բարձր մակարդակ կամ շոշափելի բազմապատկիչ արդյունք (օրինակ՝ ԱՄՆ-ում Մեծ ճգնաժամի տարիներին զարգացման բևեռի գործառույթ է կատարել արտադրական ենթակառուցվածքի զարգացումը)¹²⁹, կամ ոչ միշտ է զարգացման բևեռի գործառույթներ կատարող ճյուղն ունենում ինքնուրույն զարգացում: «Զարգացման բևեռը» կարող է կատարել իր գլխավոր գործառույթը՝ նպաստելով տնտեսության մյուս տարրերի ակտիվ զարգացմանը, մինչդեռ ինքը կարող է գտնվել ճգնաժամային վիճակում:

Ըստ էության, ***բևեռի դեր կարող է կատարել այն ամենը, ինչը կարող է նպաստել սոցիալ-տնտեսական համակարգի այլ տարրերի աճին:***

«Զարգացման բևեռների» տարբերակման համար, կարծում ենք, հարկավոր է հաշվի առնել մի շարք ընդհանուր չափորոշիչներ և առանձնահատկություններ¹³⁰:

1. Բևեռների ճյուղային առանձնահատկությունները և տարբերությունները: Բևեռները տարբերվում են.

- զարգացման տեմպերով,
- համակարգաստեղծ ուժով, բազմապատկիչի արդյունքի հզորությամբ,

¹²⁹ St' u Павлов К. В., Экономическое ядро: сущность, элементный состав и критерии его формирования с учетом зарубежного опыта. Проблемы материальной культуры. Экономические науки, с. 70, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34553/18Pavlov.pdf?sequence=1>:

¹³⁰ St' u Ղամբարյան Գ., Ավագյան Ա., Երկրների մրցունակության տեսամեթոդական հարցի շուրջ, «Գիտակրթական համակարգի զարգացման առաջնահերթությունները Հայաստանի Շանրապետության մարզերում» գիտաժողովի նյութեր, Եղեգնաձոր, 2015, էջ 230:

- զարգացման փուլային, ցիկլային առանձնահատկություններով,
- տեղաբաշխման առանձնահատկություններով,
- կապիտալի շրջապտույտի արագությամբ, եկամտաբերությամբ,
- աշխատատարությամբ, հումքատարությամբ, էներգատարությամբ, գիտատարությամբ,
- պահանջարկի ծավալներով,
- էկոլոգիական հիմնախնդիրներով և այլն:

2. Տարածքի յուրացվածության, տնտեսության զարգացվածության աստիճանի և բևեռների տեսակների (առաջնային, երկրորդային, երրորդային և չորրորդային գործունեության) դիալեկտիկական կապը: Տարածքի զարգացմանը զուգընթաց տեղի է ունենում առաջատար բևեռների տեսակների «հերթափոխություն»:

3. «Աճի կենտրոնի» ենթակարգային մակարդակի և «զարգացման բևեռների» տեսակների կապը: Ենթակարգային տարբեր մակարդակներում բևեռների ընտրության չափորոշիչները տարբեր են, քանի որ տարբեր մակարդակներում վերջիններս տարբեր խնդիրներ են լուծում:

4. Բևեռների՝ որպես ռեզիդնի «բնություն-բնակչություն-տնտեսություն» և կառավարում ամբողջության բաղկացուցիչ մասի դիստարկումը: Բևեռի ընտրության գործընթացում դրվում է բնակչության կյանքի որակի բարձրացման խնդիրը:

5. Երկրի առկա ներուժերի և բևեռների տեսակների կապը: Բևեռների ընտրությունը մեծապես պայմանավորված է առկա ռեսուրսների ու պայմանների ներուժերի ընձեռած հնարավորություններով (բնական, ֆինանսական, գիտամեթոդական, տեղեկատվական, կազմակերպչական, կադրային, իրավական և այլն):

6. Բևեռների տեսակների ու ժամանակի գործոնի կապը: Բևեռների ռազմավարական ընտրությունը ներքին և արտաքին գործոնների փոփոխության պայմաններում կարող է փոփոխվել, ընդհուպ մինչև գործունեության դադարեցում, օրինակ՝ միջոցառումներով տնտեսական բարեփոխումների, հումքային ռեսուրսների

գնային փոփոխությունների, տրանսպորտային արգելքների, թողարկվող արտադրանքի կամ ծառայությունների պահանջարկի նվազման և վերացման արդյունքում:

Այսպիսով՝ արդիական է տնտեսական զարգացման բևեռների ընտրության և ներդրման, տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխման մեթոդական ապահովման հիմնախնդիրը: Բևեռների ընտրության յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հարկավոր են կոնկրետ մոտեցումներ:

5.2 «ԱՃԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ» ԵՎ «ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԵՎԵՌՆԵՐԻ» ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄՈՂԵԼ

Տեսությունը կարևոր արժեք է ձեռք բերում, երբ այն ստանում է գործնական կիրառություն: «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի արժեքը հենց դրանումն է: Այն նախնառաջ տեսագործնական հիմք է ապահովում ռեգիոնալ տնտեսական քաղաքականության համար, որի մասին խոսվել է նախորդ ենթագլխում, ապա տեսագործնական հիմք է ապահովում ազգային տնտեսության համալիր ու գիտական ուսումնասիրության, տարածագործառնության կառուցվածքի բարեփոխման և հիմնավորված կազմակերպման համար:

Երկրորդ խնդրին գործնական լուծում տալու համար կարևորում ենք ուսումնասիրության աշխարհագրական մոդելի մշակման անհրաժեշտությունը՝ իհարկե, հիմք ընդունելով «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքները, հասարակության զարգացման օրենքներն ու օրինաչափությունները, «աճի կենտրոնների» ու «զարգացման բևեռների» առանձնահատկություններն ու փուլաէվոլյուցիոն զարգացման հաջորդականությունների տեսական ընդհանրացները: Մոդելավորումն ակնկալում է ԱՏՀ-երի (աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգերի) կիրառում, որը հնարավորություն է ընձեռում

ստեղծելու տեղեկատվական հզոր բազա, կատարելու հաշվողական բարդ վերլուծություններ և որակական գնահատումներ:

Ուսումնասիրության աշխարհագրական մոդելն ընդգրկում է մի քանի հաջորդական փուլեր: Յուրաքանչյուր փուլ ակնկալում է ուսումնասիրության երեք մակարդակ՝ միջազգային, հանրապետական և տեղական: Գլոբալիզացման և ինտեգրման ներկա դարաշրջանում հիմնավորված է միջազգայինից տեղական մակարդակ ուսումնասիրությունը: Մենագրությունում մանրամասնորեն վերլուծվում են առավելապես միջազգային և հանրապետական մակարդակները, որով փորձ է կատարվել ապահովելու «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» գիտական և ռազմավարական ընտրություն: Մեր երկրի համար վերոհիշյալ մակարդակների ուսումնասիրություններում նախընտրել ենք քարտեզների 1:200 000 մասշտաբի տեղեկատվական մանրամասնությունը: Ուսումնասիրության հաջորդ՝ տեղական մակարդակը ակնկալում է «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» ընտրությունների ճշտման, հիմնավորման աշխատանքներ և կարիք ունի առավել մանրակրկիտ հետազոտության, որը, բնականաբար, իրավասու է գիտական խմբերի և տարբեր մասնագետների համատեղ աշխատանքին:

Ուսումնասիրության աշխարհագրական մոդելն ընդգրկում է հետևյալ փուլերը.

1 ՓՈՒԼ. ԵՐԿՐԻ ԱՌԿԱ ՆԵՐՈՒԺԻ ԲԱԶԱՅԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

Մակրոմակարդակ: Ներառում է ստորև թվարկվող բաղադրիչների ներուժերի տեղեկատվական բազաների ստեղծումը և քարտեզների կազմումը:

1. Բնառեսուրսային ներուժ

• տարածքային ռեսուրսների ներուժ

Կազմվում է երկրի ռելիեֆի բարձրությունների և թեքությունների համադրումից ռելիեֆի տնտեսական յուրացման արդյունավետության որակական գնահատման քարտեզ: Մա առկա տեխնոլոգիական զարգացման պայմաններում այն տարածական

հիմքն է, որի վրա իրականացվում է կամ հնարավոր է իրականացնել տարաբնակեցում կամ տնտեսական գործունեություն.

- ջրային ռեսուրսների ներուժ,
- կլիմայական ռեսուրսների ներուժ,
- անտառային ռեսուրսների ներուժ,
- ռեկրեացիոն ներուժ,
- օգտակար հանածոների ներուժ:

2. Սոցիալ-տնտեսական ներուժ

- մակրոաշխարհագրական դիրքի ներուժ,
- տարաբնակեցման ներուժ,
- տրանսպորտային ներուժ,
- արդյունաբերական ներուժ,
- գյուղատնտեսական ներուժ,
- ծառայությունների ոլորտի ներուժ,
- արտահանման ներուժ և այլն:

Տեղեկատվական վերոհիշյալ ներուժերի բազայի հիման վրա կատարվում է «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» նախնական ընտրություն:

Մեզոմակարդակ: Ներառում է առավել մանրամասն տեղեկատվական բազաների ստեղծումը և քարտեզների կազմումը:

• *Մեզոաշխարհագրական և միկրոաշխարհագրական դիրքի ներուժ:*

• *Մարդկային ներուժ:* Որոշվում են բնակչության կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ կրթական, որակավորման, զբաղվածության, աշխատանքային ռեսուրսների և այլն:

• *Արտադրական ներուժ:* Որոշվում են արտադրության կառուցվածքն ու ծավալները, արտադրական ֆոնդերի կիրառման մեծությունն ու արդյունավետությունը, արտադրական ենթակառուցվածքի զարգացվածության մակարդակը և այլն:

• *Սոցիալական ենթակառուցվածքի ներուժ:* Որոշվում են կոմունալ սպասարկման մակարդակը, տրանսպորտային մատչելիությունը և այլն:

- *Գիտահիմնված ռեսուրսներ:*

- *Ֆինանսական ներուժ:*
- *Ներդրումային ներուժ:*
- *Արտահանման և ներմուծման ներուժ և այլն:*

Տեղեկատվական նման մանրամասնության ուսումնասիրությունները հիմք են ապահովում հիմնավորելու և տեղայնացնելու «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» նախնական ընտրության արդյունքները:

Միկրոմակարդակ: Ներառում է «աճի կենտրոնները» և «զարգացման բևեռները» կյանքի կոչելու, իրականացման պատրաստակամության ներուժերը.

- *սոցիալ-հոգեբանական պատրաստակամության ներուժ,*
- *նորմատիվային-իրավական պատրաստակամության ներուժ,*
- *գիտամեթոդական պատրաստակամության ներուժ և այլն:*

II ՓՈՒԼ. «ԱՃԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ» ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅԱՀԱՅՏՈՒՄ

Նպատակ ունի, տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններից ելնելով, բացահայտելու երկրի առկա «աճի կենտրոնները» և նախագծելու հնարավոր նորերը:

Մակրոմակարդակ: Ներառում է երկրի մրցակցային առավելություններով տարածքների տարբերակումը, որի համար տեսական մեկնաբանություններ տրված են նախորդ ենթագլխում:

Մեզոմակարդակ: Ներառում է առկա, արդեն իսկ ձևավորված «աճի կենտրոնների» բացահայտումը: Այս մակարդակում նախատեսվում են կենտրոնների՝ ըստ ենթակարգային աստիճանների՝ մայրաքաղաքի, մարզկենտրոնների, տարածաշրջանային կենտրոնների տրանսպորտային մատչելիության ու ազդեցության գոտիների վերլուծական ուսումնասիրություններ:

Տրանսպորտային մատչելիության և ազդեցության գոտիների քարտեզներում արտահայտվում են կենտրոն-ծայրամաս փոխհարաբերության շերտավորումները: Բացահայտվում են առկա ձևավորված կենտրոնների ազդեցության գոտիները և ազդեցության դաշտից դուրս մնացած տարածքները:

Տրանսպորտային մատչելիության քարտեզները կազմվում են ըստ իրական հեռավորության և ժամանակային ծախսերի:

Ըստ իրական հեռավորության՝ տրանսպորտային մատչելիության քարտեզում իզոգծերը կազմվում են «աճի կենտրոններից» մինչև հարակից բնակավայրեր ճանապարհային հեռավորության ցուցանիշների հիման վրա:

Ըստ ժամանակային ծախսերի՝ տրանսպորտային մատչելիության քարտեզում իզոգծերը կազմվում են «աճի կենտրոններից» մինչև հարակից բնակավայրեր ժամանակային ծախսերի ցուցանիշների հիման վրա, որոնք հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևով.

$$T=R/A, \text{ որտեղ.}$$

T – ժամանակ,

R – հեռավորություն՝ ճանապարհների երկարությամբ,

A – արագություն՝ ըստ ճանապարհների դասակարգման:

«Աճի կենտրոնների» ազդեցության դաշտերի քարտեզում իզոգծերը կազմվում են «աճի կենտրոնների» ազդեցության ներուժերի ցուցանիշների հիման վրա, որոնք հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևով¹³¹.

$$V=H/P, \text{ որտեղ.}$$

V – ազդեցության դաշտ,

H – կենտրոնի բնակչության թիվը,

P – իրական հեռավորությունը՝ ճանապարհների երկարությամբ:

«Աճի կենտրոնների» տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունների գնահատման համար կարևոր են նաև տարաբնակեցման գծային տարրերի՝ ճանապարհների (ավտոմոբիլային և երկաթուղային) նկատմամբ բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման վերլուծական քարտեզները: Այս գնա-

¹³¹ Ст'ю Архипов Ю. Р., Блажко Н. И., Григорьев С. В., Заботин Я. И., Трафимов А. М., Хузеев Р. Г., Математические методы в географии, Казань, 1976, с. 165:

հատումների արդյունքում նախ բացահայտվում են տարաբնակեցման տարածքային կազմակերպման ուժեղ և թույլ կողմերը, ապա բացահայտվում են այն վայրերը, որտեղ զգացվում է տրանսպորտային նոր ուղիների կառուցման և բարենորոգման անհրաժեշտություն:

Այս բոլոր ուսումնասիրություններից հետո կազմվում է «աճի կենտրոնների» տարածքային կազմակերպման նոր՝ մոդելային քարտեզ:

Միկրոմակարդակ: Ներառում է տարբերակված «աճի կենտրոնների» ընտրության հիմնավորումը տեղական լրացուցիչ ուսումնասիրությունների արդյունքում:

III. ՓՈԻԼ. «ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲԵՎԵՌՆԵՐԻ» ՏԱՐԱՍԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅԱՀԱՅՏՈՒՄ

Նպատակ ունի նախ բացահայտելու երկրի տնտեսության կառուցվածքում առկա ձևավորված «զարգացման բևեռները», ապա՝ տարբերակելու նոր «զարգացման բևեռներ», որպես վերջնական արդյունք՝ առաջարկելու տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի բարեփոխման և տարածքային կազմակերպման նոր մոդելային տարբերակ:

Մակրոմակարդակ: Ներառում է երկրի մրցակցային առավելություններով բևեռների՝ «մրցակցային բևեռների» բացահայտումը: Մրցակցային բևեռների տարբերակման համար կարևորվում են վիճակագրական տվյալների վերլուծությունները և բալային գնահատումները, որոնց ընդհանրացման արդյունքում էլ տարբերակվում են արտադրական մասնագիտացման, զարգացման բարձր տեմպեր ունեցող, հեռանկարային և ոչ հեռանկարային «զարգացման բևեռները»:

Ուսումնասիրության այս եղանակը, ըստ էության, մաթեմատիկա-քանակական, վերլուծական գնահատում է: Սակայն միայն վերոհիշյալ մաթեմատիկական, վերլուծական գնահատումները, առանց տնտեսական գործունեության տեսակների արդյունավետության որակական գնահատումների, ինչի մասին

մանրամասն պարզաբանումներ կատարվել են առաջին գլխում, միանշանակորեն չեն կարող երկրի ազգային տնտեսության զարգացման գործընթացում ապահովել դրական արդյունքներ ու միտումներ, եթե չխոսենք նույնպես հնարավոր վատատեսական արդյունքների ու միտումների՝ լճացման, ռեգրեսիայի, տնտեսական կախվածության մասին:

Մեզոմակարդակ: Ներառում է առկա ձևավորված «զարգացման բևեռների» տարածքային և գործառնության կազմակերպման առանձնահատկությունների պարզաբանումը: Վերլուծություններն իրականացվում են իրավիճակային գնահատման երկու զույգ քարտեզների միջոցով՝

1. «Աճի կենտրոնների» տնտեսական ներուժի և ճյուղային կառուցվածքի գնահատման քարտեզ,

2. «Աճի կենտրոնների» արդյունաբերական ներուժի և ճյուղային կառուցվածքի գնահատման քարտեզ:

«Աճի կենտրոնների» գործառնության կառուցվածքի քարտեզներում ուսումնասիրություններն իրականացվում են ըստ տեղայնացման համաթվերի, որոնք հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևով.

$$I = L / K^{132}, \text{ որտեղ.}$$

L – կենտրոնի արտադրանքի բաժինը երկրում՝ ըստ ճյուղային ցուցանիշի,

K – կենտրոնի արտադրանքի բաժինը՝ ըստ բազային ցուցանիշի:

Կենտրոնի արտադրանքի բաժինը երկրում՝ ըստ ճյուղային ցուցանիշի.

$$L = a / A, \text{ որտեղ.}$$

¹³² Ст' у Архипов Ю. Р., Блажко Н. И., Григорьев С. В., Заботин Я. И., Трафимов А. М., Хузеев Р. Г., Математические методы в географии, Казань, 1976, с. 211-212:

***a** – կենտրոնի արտադրանքի ճյուղային ցուցանիշը (օրինակ՝ արտադրվող արտադրանքի գումարային արժեքը կամ ճյուղում զբաղվածների ընդհանուր թիվը),*

***A** – նույն ճյուղային ցուցանիշը երկրի համար:*

Կենտրոնի արտադրանքի բաժինը երկրում՝ ըստ բազային ցուցանիշի.

$$K = b / B, \text{ որտեղ.}$$

***b** – կենտրոնի բազային ցուցանիշը (օրինակ՝ արտադրվող արտադրանքի գումարային արժեքը կամ ճյուղում զբաղվածների ընդհանուր թիվը),*

***B** – երկրի բազային ցուցանիշը:*

Տեղայնացման համաթվերը կարող են տատանվել 0-ից (երբ կենտրոնում բացակայում է ճյուղը) մինչև անսահմանություն (երբ ճյուղը առկա է միայն այդ կենտրոնում): Համաթվերը համեմատվում են իրենց բացարձակ թվերով: Այս մակարդակում վերլուծվում են «աճի կենտրոնների» տնտեսական ներուժի, ճյուղային կառուցվածքի և տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունները, որպես եզրակացություն՝ կազմվում նոր մոդելային քարտեզ՝ նախընտրելի «գարգացման բևեռների» տարբերակմամբ:

Միկրոմակարդակ: Ներառում է «աճի կենտրոններում» տարբերակված «գարգացման բևեռների» ընտրության հիմնավորումը՝ հենվելով տեղական լրացուցիչ ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա:

«Զարգացման բևեռների» տարածագործառության կառուցվածքի բարեփոխման ուղիների տարբերակման համար կարևոր է նաև **արտաքին առևտրի** (արտահանման և ներմուծման) տարածագործառության կազմակերպման առանձնահատկությունների պարզաբանումը:

Մակրոմակարդակ: Ներառում է, ըստ արտաքին առևտրի ցուցանիշների, երկրի մրցակցային առավելություններով բևեռների՝ «մրցակցային բևեռների» բացահայտումը: Մրցակցային բևեռների տարբերակման համար կարևորվում են վիճակագրական

տվյալների վերլուծությունները և բալային գնահատումները, որոնց ընդհանրացման արդյունքում էլ տարբերակվում են առևտրային մասնագիտացման, արտահանման բարձր տեմպեր ունեցող, արտահանման հեռանկարային և ոչ հեռանկարային «զարգացման բևեռները»: Չենք մոռանում, որ այս մոտեցումը մաթեմատիկական, վերլուծական գնահատում է, և որ միանշանակորեն անհրաժեշտ են արտահանվող ապրանքատեսակների արդյունավետության որակական գնահատումներ:

Մեզումակարգակ: Ներառում է առկա ձևավորված առևտրային «զարգացման բևեռների» տարածքային և գործառության կազմակերպման առանձնահատկությունների պարզաբանումը: Վերլուծություններն իրականացվում են իրավիճակային գնահատման երկու զույգ քարտեզների միջոցով:

1. «Աճի կենտրոնների» արտահանման ներուժի և ճյուղային կառուցվածքի գնահատման քարտեզ: Արտահանման ցուցանիշ կարող է ընտրվել արտահանվող արտադրանքի արժեքը:

2. «Աճի կենտրոնների» արդյունաբերական արտադրանքի արտահանման ներուժի և ճյուղային կառուցվածքի գնահատման քարտեզը:

Գործառության կառուցվածքի քարտեզներում արտահանման ճյուղային կառուցվածքի ուսումնասիրությունները ևս իրականացվում են ըստ տեղայնացման համաթվերի, որոնք հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևով.

$$Iu = Lu / Ku^{133}, \text{ որտեղ.}$$

Lu – կենտրոնի արտահանման բաժինը երկրում՝ ըստ ճյուղային ցուցանիշի,

Ku – կենտրոնի արտահանման բաժինը՝ ըստ բազային ցուցանիշի:

Կենտրոնի արտահանման բաժինը երկրում՝ ըստ ճյուղային ցուցանիշի.

¹³³ Ст' у Архипов Ю. Р., Блажко Н. И., Григорьев С. В., Заботин Я. И., Трафимов А. М., Хузеев Р. Г., Математические методы в географии, Казань, 1976, с. 211-212:

$Lu = a / A$, որտեղ.

a – կենտրոնի ճյուղային ցուցանիշը (օրինակ՝ ճյուղի արտահանվող արտադրանքի արժեքը),

A – նույն ճյուղային ցուցանիշը երկրի համար:

Կենտրոնի արտահանման բաժինը երկրում՝ ըստ բազային ցուցանիշի՝

$Ku = b / B$, որտեղ.

b – կենտրոնի բազային ցուցանիշը (օրինակ՝ արտահանվող արտադրանքի գումարային արժեքը),

B – երկրի բազային ցուցանիշը:

Կարելի է «աճի կենտրոնների» արդյունաբերության և արտահանման ճյուղային կառուցվածքի՝ ըստ տեղայնացման համաթվերի, գնահատման քարտեզների համադրման արդյունքում կատարել արժեքավոր վերլուծություններ:

Միկրոմակարդակ: Ներառում է «աճի կենտրոններում» տարբերակված առևտրային «զարգացման բևեռների» ընտրության հիմնավորումը՝ հենվելով տեղական լրացուցիչ ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա:

IV. ՓՈՒԼ - ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՈՒՄ

Վերոհիշյալ փուլային աշխատանքներից, երկրի ներուժերի հնարավորությունների, «աճի կենտրոնների» և «զարգացման բևեռների» տարածագործառության կազմակերպման մանրակրկիտ վերլուծություններից հետո արվում են եզրակացություններ՝ հետևյալ ուղղություններով.

➤ բացահայտվում են զարգացած, թույլ զարգացած և ճգնաժամային տարածքները,

➤ հիմնավորվում են առկա «աճի կենտրոնները», և ընտրվում նոր «աճի կենտրոններ»: Նոր կենտրոնների ընտրությունը կարող է լուծել երկու խնդիր¹³⁴.

Առաջին՝ ճգնաժամային տարածքների զարգացման խթանում: Այս դեպքում կա՛մ ստեղծվում է բոլորովին նոր կենտրոն՝ առավել հարմար աշխարհագրական դիրքով և ռեսուրսային ներուժով, կա՛մ էլ առկա բնակավայրերից տարբերակվում է որևէ մեկը՝ որպես կենտրոն, ուր և նախատեսվում են պետական աջակցությունն ու ներդրումները:

Երկրորդ՝ գերկենտրոնացած տարածքի ապակենտրոնացում: Այս դեպքում էլ ստեղծվում են կենտրոններ՝ երկրի գերզարգացած կենտրոնների միգրացիոն և կապիտալ հոսքերի կլանման ու բեռնաթափման նկատառումներով:

➤ Բացահայտվում են տնտեսության զարգացման առկա ձևավորված բևեռները, պարզվում է նրանց գործառության արդյունավետությունը (արդյո՞ք դրանք ունեն ինքնազարգացման մեծ ներուժ, թե՞ իրենց ակտիվացման համար պահանջում են զգալի ռեսուրսներ և միջոցներ):

➤ Բացահայտվում են առկա ճյուղերից և գործունեության ձևերից ռազմավարական հեռանկարում «զարգացման բևեռները»:

➤ Բացահայտվում են առկա ճյուղերից և գործունեության ձևերից ռազմավարական հեռանկարում անհեռանկարային ճյուղերը:

➤ Անհրաժեշտության դեպքում ընտրվում և հիմնավորվում են նոր բևեռներ: Նոր բևեռների ընտրությունը կանխորոշվում է նախևառաջ սեփական սոցիալ-տնտեսական ներուժերի հնարավորություններով:

¹³⁴ St' u Павлов К. В., Экономическое ядро: сущность, элементный состав и критерии его формирования с учетом зарубежного опыта. Проблемы материальной культуры. Экономические науки, с. 66-73:

**ԳԼՈՒԽ 6. ՀՀ ՌԵԳԻՈՆԱԼ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ
ՏԱՐԱԾԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ՝ ԸՍՏ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ»
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ**

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների հիման վրա իրականացվող ռեգիոնալ զարգացումն ակնկալում է գործառույթային հենքի՝ «զարգացման բևեռների» և տարածական հենքի՝ «աճի կենտրոնների» ստեղծում և դրանց աջակցություն: ՀՀ «զարգացման բևեռների», «աճի կենտրոնների» բացահայտման ուսումնասիրություններն իրականացվել են մշակված մոդելի համաձայն:

**6.1 ՀՀ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲՆԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ
ՏՆՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՂՅԱԼՆԵՐԸ**

I փուլ. Երկրի ներուժային բազայի ստեղծում: Ներառում է տեղեկատվական բազայի ստեղծումը և քարտեզների կազմումը:

Աշխարհագրական դիրք: ՀՀ տարածքը 29.74 հազ. կմ² է: Զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան փոքր մասը: Սահմանակից է Վրաստանին, ԼՂՀ-ին, Ադրբեջանին, Նախիջևանի ԻՀ-ին, Թուրքիային և Իրանին:

ՀՀ-ն, գտնվելով Արևմտյան Ասիայի և Արևելյան Եվրոպայի խաչմերուկում, պատմական զարգացման երկարատև ժամանակաշրջանում ունեցել է աշխարհագրական դիրքի և՛ նպաստավոր, և՛ ոչ նպաստավոր պայմանների հանրագումար: Ներկայումս ՀՀ ԱԴ հնարավորությունները սահմանափակ են: Ցամաքային երկիր է, ծովերից բավականին հեռու: Հարևան երկրներից Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ձևավորվել են ոչ դրացիական հարաբերություններ: Ցամաքային ճանապարհներով կապը արտաքին աշխարհի հետ իրականանում է միայն Վրաստանի և Իրանի տարածքներով: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ երկաթուղային ճանապարհով ՀՀ-ն կարող է արտաքին աշխարհ դուրս գալ միայն

Վրաստանի, մասնավորապես Աբխազիայի տարածքով, ուր առկա են աբխազավրացական սրված հարաբերություններ, ապա ակնառու են ՀՀ ԱԴ սահմանափակ հնարավորությունները, որոնք էական դժվարություններ են ստեղծում հանրապետության տնտեսական զարգացման գործընթացում:

Բնական պայմանների և ռեսուրսների ներուժ

Ռելիեֆ. ՀՀ-ն տիպիկ լեռնային երկիր է: Նրա միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է 1837 մ: Ամենացածր վայրերը՝ Մեղրու կիրճ և Դեբեդ գետի հովիտ՝ 370-390 մ, ամենաբարձր կետը՝ Արագած լեռ՝ 4090 մ: Հանրապետության տարածքի առավելագույն և նվազագույն բացարձակ բարձրությունների տարբերությունն անցնում է 3700 մ-ից:

ՀՀ մակերևույթը բաժանում են չորս լեռնագրական մարզի.

1. հյուսիսային ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների և միջլեռնային գոգավորությունների,
2. հարավային ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների և միջլեռնային գոգավորությունների,
3. հրաբխային լեռնավահանների և սարավանդների,
4. միջինարաքսյան գոգավորության (քարտեզ 1):

1. Հյուսիսային ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների և միջլեռնային գոգավորությունների մարզ. Համապատասխանում է ՀՀ հյուսիսային հատվածին: Բաժանվում է արտաքին և ներքին շարերի: Արտաքին շարի համակարգում հայտնի են Վիրահայոց (Լավվար՝ 2545 մ), Գուգարաց (Դժարսար՝ 2245 մ), Միափորի (Միափոր՝ 2992 մ) լեռնաշղթաները՝ իրենց բազուկներով: Ներքին շարի համակարգում հայտնի են Շիրակի (Եզնասար՝ 2555 մ), Բազումի (Ուրասար՝ 2992 մ), Փամբակի (Թեժլեռ՝ 3101 մ), Ծաղկունյաց (Թեղենիս՝ 2850 մ), Արեգունու (Կարկտասար՝ 2740 մ), Սևանի (Հինալ՝ 2900 մ) և Արևելյան Սևանի (Ծառասար՝ 3437 մ) լեռնաշղթաները, Փամբակի և Գետիկի հովիտները:

Քարտեզ 1. ՀՀ լեռնագրությունը

2. Հարավային ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների ու միջլեռնային գոգավորությունների մարզ: Համապատասխանում է ՀՀ հարավային հատվածին: Մակերևույթի կառուցվածքային-ձևաբանական առանձնահատկությունների տեսանկյունից բաժանվում է երկու ենթամարզի՝ հյուսիսարևմտյան՝ Ուրծ-Վայքի և հարավարևելյան՝ Զանգեզուրի: Ուրծ-Վայքի ենթամարզն ընդգրկում է Ուրծի (Ուրծ՝ 2445 մ) և Վայքի (Գոգի՝ 3120 մ) ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաները, դրանց մասնատված լեռնաբազուկները, Արփայի և Շաղափի գետահովիտները: Զանգեզուրի ենթամարզն

ընդգրկում է Զանգեզուրի (Կապուտջուղ՝ 3904 մ), Բարգուշատի (Արամազդ՝ 3392 մ) և Մեղրու (Բաղասար՝ 3266 մ) լեռնաշղթաները, Խուստուփ (3201 մ) լեռնագագաթը, Ողջի, Մեղրի գետերի հովիտները:

3. Հրաբխային լեռնավահանների և սարավանդների մարզ:

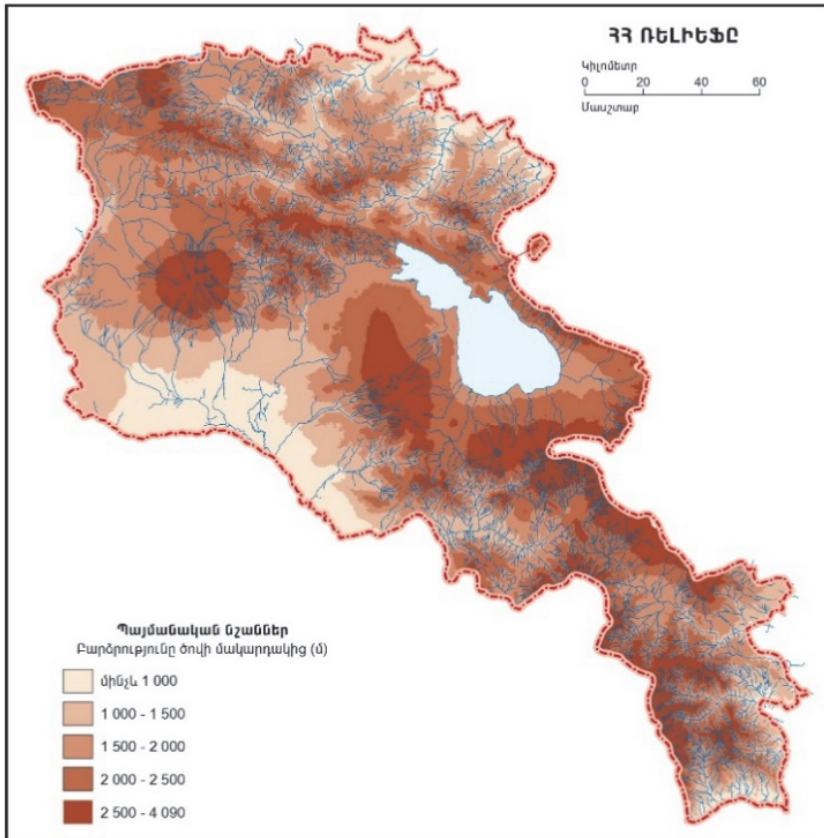
ՀՀ մակերևույթի ամենաբնորոշ լեռնագրական միավորներից են հրաբխային լեռնավահանները և դրանք շրջապատող լավային սարավանդներն ու սարահարթերը: Ի տարբերություն նախորդ երկու մարզերի և դրանցում ընդգրկված ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաների՝ հրաբխային լեռնավահանները ծագմամբ ավելի երիտասարդ են, ավելի հոծ և ընդարձակ, ավելի բարձրադիր և թույլ մասնատված, ավելի մեղմաթեք և գրեթե անտառագուրկ: Բնութագրվում են գետային ցանցի նոսրությամբ: Առանձնացվում է երկու ենթամարզ՝ Աշոցք-Ջավախքի, Արագած-Սյունիքի: Աշոցք-Ջավախքի ենթամարզն ընդգրկում է Եղնախաղի (Եղնախաղ՝ 3042 մ) և Ջավախքի (Աչքասար՝ 3196 մ) լեռնավահանները, Աշոցքի սարահարթը, Վերին Ախուրյանի գոգավորությունը, Լոռվա դաշտը:

Արագած-Սյունիքի ենթամարզն ընդգրկում է Արագածի (4090 մ), Գեղամա (Աժդահակ՝ 3598 մ), Վարդենիսի (Վարդենիս՝ 3522 մ) և Սյունիքի (Ծղուկը՝ 3582 մ և Իշխանասարը՝ 3552 մ) լեռնավահանները, Շիրակի դաշտը, Թալինի, Կարմրաշենի, Ապարանի, Եղվարդի, Կոտայքի, Եռաբլրի և Գորիսի սարավանդները, Արմաղանի, Հատիսի և Արայի լեռան կոնաձև հրաբխային բարձրացումները, Մանթաշի, Գեղարոտի, Ամբերդի, Քասաղի, Հրազդանի, Ագատի, Արփայի և Որոտանի վերին հոսանքների հովիտները:

4. Միջինարաքսյան գոգավորության մարզ: ՀՀ տարածքում հանդես է գալիս ենթամարզի մասնակի կարգավիճակով, քանի որ Արարատյան գոգավորության ենթամարզի հարավային աջակողմյան հատվածը տարածվում է Թուրքիայի տարածքում: ՀՀ տարածքում ենթամարզը ձգվում է Ախուրյան և Արաքս գետերի միախառնման տեղամասից մինչև «Գայլի դրունքը»:

ՀՀ տարածքի 82 %-ը կազմում են հրաբխային լեռնավահանները, մեկուսացած հրաբխային կոնաձև լեռները, ծալքաբեկորավոր լեռնաշղթաները, միայն 18%-ը՝ հարթավայրերը, որոնք, ըստ էության, սարահարթեր են:

Ինչպես բոլոր լեռնային երկրներում, այնպես էլ ՀՀ-ում, մակերևույթի խիստ մասնատվածությունը և բարձրությունների մեծ տարբերությունները ստեղծել են տնտեսական յուրացման տարբեր հնարավորություններ ու տեղաբաշխման մոզաիկ պատկեր:

Քարտեզ 2.* ՀՀ ռելիեֆը

* նշանով քարտեզները կազմվել են ԱՏՀ կիրառմամբ:

Այդ մասին են վկայում ՀՀ մակերևույթի բարձրության ու թեքության ստորև ներկայացվող քարտեզներն ու վերլուծական աղյուսակները (քարտեզներ 2, 3, աղյուսակներ 3, 4):

Աղյուսակ 3.

ՀՀ տարածքի բաշխումն ըստ բացարձակ բարձրության

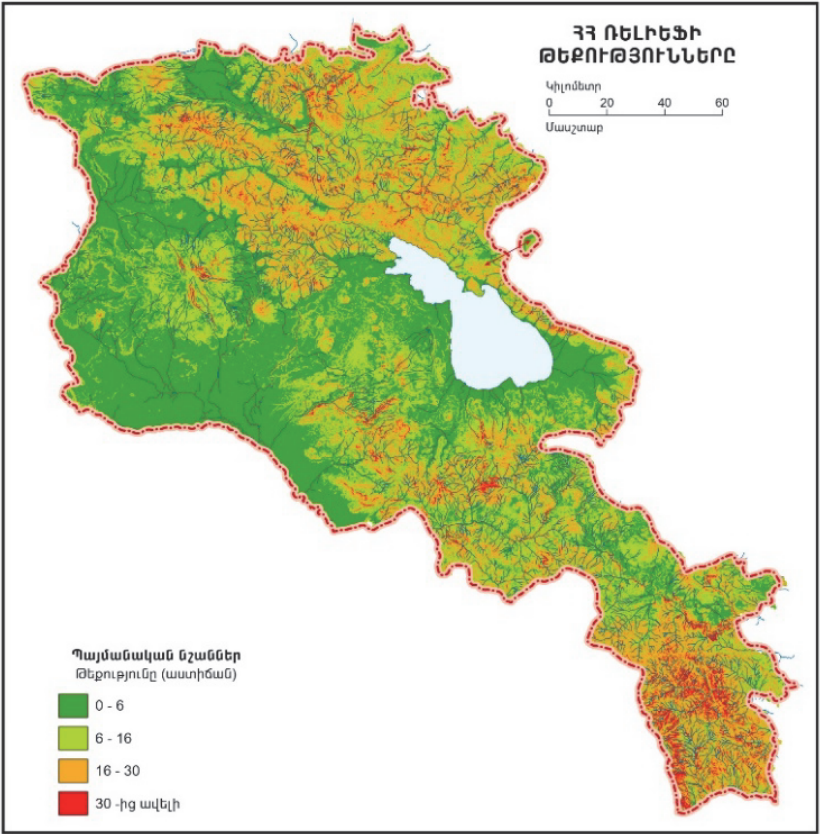
Բարձրությունը ծովի մակարդակից (մետր)	Մակերեսը (կմ ²)	Տոկոսը	Գնահատական
Մինչև 1000	2920	9.9	շատ լավ
1000-1500	5431	18.3	լավ
1500-2000	9301	31.3	միջին
2000-2500	7291	24.5	վատ
2500-ից բարձր	4800	16.0	շատ վատ
Ընդամենը	29743	100	-

Ինչպես երևում է աղյուսակից, հանրապետության տարածքում կա ընդամենը մոտ 3 հազ. կմ² տարածք, որը, ռելիեֆային առանձնահատկություններից ելնելով, շատ լավ պայմաններ ունի տնտեսական գործունեության համար: Այդ տարածքը հիմնականում համապատասխանում է Արարատյան գոգավորության ցածրադիր վայրերին, որն էլ տնտեսական առումով լավ յուրացված է:

Ընդհանրապես հանրապետությունում արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման, բնակավայրերի կառուցման համար ռելիեֆային լավ և համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ունեն ծովի մակերևույթից մինչև 2000 մ բարձրություն ունեցող վայրերը: Այդպիսի պայմաններ ունի հանրապետության ողջ տարածքի մոտ 60 %-ը (17,6 հազ. կմ²):

Թեպետ հանրապետությունում ծովի մակերևույթից մինչև 2000 մ բարձրություն ունեցող վայրերը բարձրության տեսանկյունից արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման համար համարվում են նպաստավոր, սակայն վերջիններս առանձնանում են մակերևույթի մեծ մասի խիստ կտրտվածությամբ և մեծ թեքություններով, որոնք նախ կրճատում են նպաստավոր տարածքների մակերեսը, ապա՝ լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծում տնտեսական յուրացման գործընթացում: Այդ մասին են վկայում

ՀՀ ռելիեֆի թեքությունների քարտեզը և դրանց մակերեսների հաշվարկային աղյուսակը (քարտեզ 3, աղյուսակ 4):

Քարտեզ 3.* ՀՀ ռելիեֆի թեքությունները

Աղյուսակ 4.

ՀՀ տարածքի բաշխումը՝ ըստ թեքության*

Թեքություններ	Մակերեսը (կմ ²)	Տոկոսը	Գնահատական
Մինչև 6 ⁰	10409	35	շատ լավ
6-16 ⁰	10409	35	լավ
16-30 ⁰	7436	25	միջին
30 ⁰ -ից բարձր	1489	5	վատ
Ընդամենը	29743	100	-

Տարաբնակեցման ու տնտեսական գործունեության համար առավել նպաստավոր տարածքներ են մինչև 6⁰ թեքություն ունեցող վայրերը: Հանրապետությունում այդպիսի վայրերը կազմում են ամբողջ ցամաքային տարածքի 35%-ը:

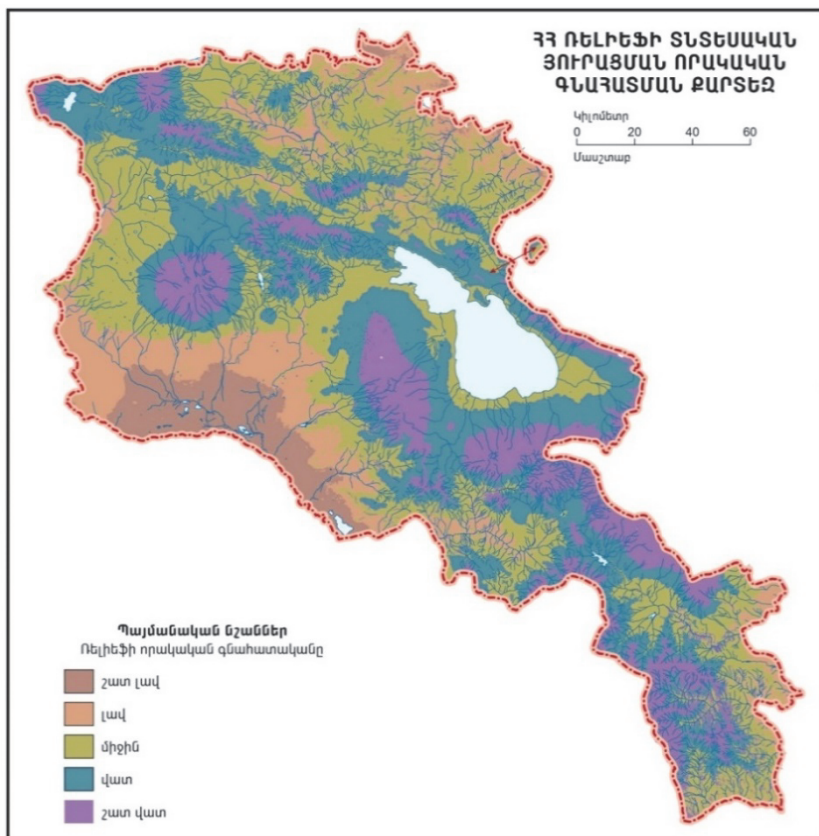
6-16⁰ թեքության վայրերը, ընդհանուր առմամբ, համարվում են բարենպաստ տարածքներ, սակայն արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման և զարգացման համար պահանջում են լրացուցիչ ծախսեր և միջոցառումներ: Կազմում են ՀՀ տարածքի 35 %-ը: Չնայած այդպիսի դժվարություններին և խոշոր ծախսերին՝ Հայաստանի սակավահողության պայմաններում էապես կարևոր է միջին թեքության հողատարածքների յուրացումը:

16-30⁰ թեքություն ունեցող վայրերը անբարենպաստ են տնտեսական գործունեության համար: Շինարարությունն ու տրանսպորտային աշխատանքները պահանջում են մեծ ծախսեր: Այս թեքության տարածքները կարևոր արոտավայրեր ու խոտհարքներ են: Առանձին դեպքերում հարավահայաց թեքություններն օգտագործում են այգեգործության և պտղաբուծության համար: Կազմում են հանրապետության տարածքի մոտ 25 %-ը:

30⁰ թեքություն ունեցող վայրերի նշանակությունը արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման համար ծայրահեղ սահմանափակ է: Հազվադեպ հնարավոր է պտղաբուծություն, կամ մանր եղջերավոր անասնապահության համար կարող են լինել արոտավայրեր: Ընդ որում, այդ թեքությամբ տարածքի զգալի մասը լերկ ժայռեր են: Կազմում են ՀՀ տարածքի մոտ 5%-ը¹³⁵:

ՀՀ ռելիեֆի տնտեսական յուրացման նպաստավորության աստիճանի առավել ճշգրիտ գնահատման համար առաջանում է ռելիեֆի բարձրության և թեքության քարտեզների համադրման անհրաժեշտություն: Դրանց համադրմամբ, ԱՏՀ կիրառման արդյունքում ստացել ենք ՀՀ ռելիեֆի տնտեսական յուրացման նպաստավորության գնահատման քարտեզը (քարտեզ 4):

¹³⁵ Մելքումյան Ս., ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, էջ 8-10:

Քարտեզ 4.* Հայաստանի ռելիեֆի տնտեսական յուրացման որակական գնահատում

Քարտեզում տարբերակվել է ռելիեֆի տնտեսական յուրացման նպաստավորության հինգ աստիճան, որոնց գնահատման ցուցանիշների սանդղակն տրված է ստորև ներկայացվող աղյուսակում (աղյուսակ 5):

Քարտեզի ու աղյուսակի հաշվարկային տվյալների վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ հանրապետության տնտեսական յուրացման համար նպաստավոր (շատ լավ, լավ և միջին) տարածքները կազմում են ՀՀ տարածքի շուրջ 60 %-ը: Ըստ էության, ՀՀ նպաստավոր տարածքները սահմանափակ են, տարա-

ծականորեն ցրված ու մասնատված և հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման համար ներկայացնում են բարդ ու բազմազան անիզոտրոպ միջավայր:

Աղյուսակ 5.

ՀՀ տարածքի բաշխումն ըստ տնտեսական յուրացման նպաստավորության*

	Մակերեսը (կմ ²)	Տոկոսը	Գնահատա- կան
մինչև 1000 մ բարձրություն և մինչև 6 ⁰ թեքություն	1976	7	շատ լավ
մինչև 1500 մ բարձրություն և մինչև 16 ⁰ թեքություն	4416	15	լավ
մինչև 2000 մ բարձրություն և մինչև 30 ⁰ թեքություն	11180	38	միջին
մինչև 2500 մ բարձրություն և 30 ⁰ -ից բարձր թեքություն	7599	25	վատ
2500 մ-ից բարձր բարձրություն և 30 ⁰ -ից բարձր թեքություն	4569	15	շատ վատ

ՀՀ հողային ֆոնդի բաշխումն ըստ նպատակային նշանակու-
թյան (ըստ հողօգտագործման) ունի հետևյալ տեսքը (աղյուսակ 6):

Աղյուսակ 6.

ՀՀ հողային ֆոնդի բաշխումն ըստ նպատակային նշանակության¹³⁶, առ
01.07.2018թ.

Նպատակային նշանակություն	Հեկտար	Տոկոս
Գյուղատնտեսական	2044464,8	68,7
Բնակավայրերի	151866,7	5,1
Արդյունաբերության, ընդերքաօգտագործման և այլ արտադրական նշանակության օբյեկտների	38428,5	1,3
Էներգետիկայի, տրանսպորտի, կապի, կոմու- նալ ենթակառուցվածքների օբյեկտների	12953,5	0,4
Հատուկ պահպանվող տարածքների	335578,2	11,3
Հատուկ նշանակության	30524,1	1,0

¹³⁶ Տե՛ս https://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_4062968307_22.pdf:

Անտառային	334025	11,2
Զրային	25798,9	0,9
Պահուստային	620,4	0,02
Ընդամենը հողեր	2974260,1	100,0

ՀՀ հողային ֆոնդում մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում գյուղատնտեսական նշանակության հողերը, ընդ որում, որից միայն 29,4 %-ն են կազմում վարելահողերը (21,8 %), բազմամյա տնկարկները (1,7 %), խոտհարքները (5,9 %), իսկ մնացած 70,6 %-ը կազմում են արոտներն ու այլ հողերը:

ՀՀ տարածքը, ըստ քաղաքաշինական-տնտեսական յուրացվածության աստիճանի, ստորաբաժանում է հետևյալ գոտիներին¹³⁷.

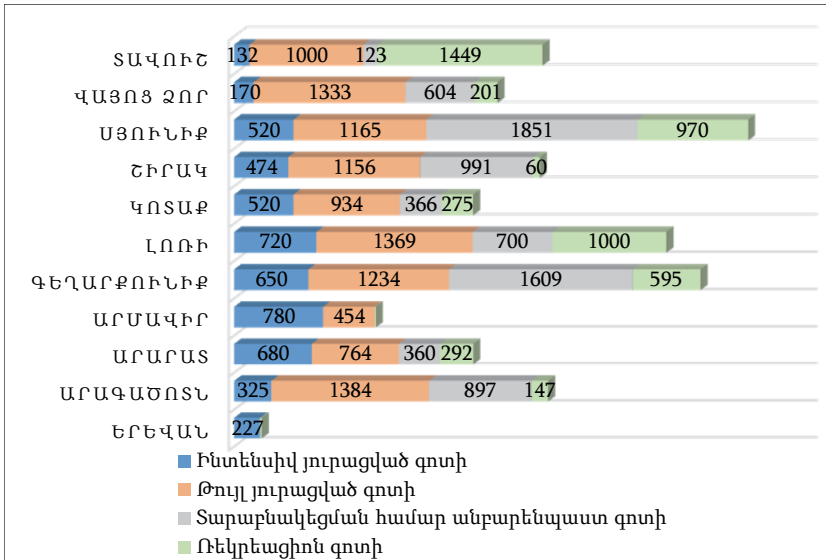
- ինտենսիվ յուրացված,
- թույլ ուրացված,
- ռեկրեացիոն և բնապահպանական,
- տարաբնակեցման համար անբարենպաստ:

Ինտենսիվ յուրացված գոտիները կազմում են ՀՀ տարածքի 18,2 %-ը, որտեղ կենտրոնացված են բնակչության 87,7 %-ը և քաղաքային բնակչության՝ 98,6 %-ը: Թույլ յուրացված գոտիները կազմում են ՀՀ տարածքի 38,0 %-ը, որտեղ բնակվում է բնակչության ընդամենը 12,3 %-ը:

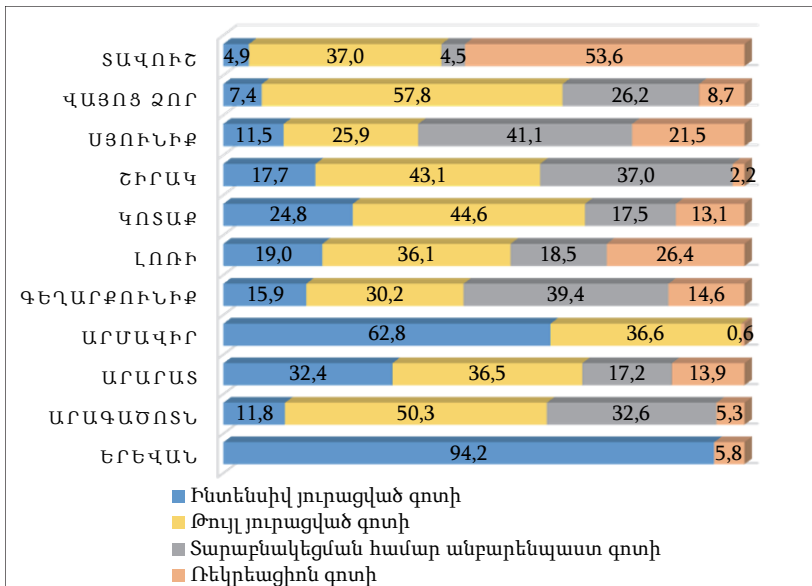
ՀՀ տարածքի քաղաքաշինական-տնտեսական յուրացվածության մակարդակը, ըստ մարզերի, խիստ անհամամասնական է: Տարածքի յուրացվածության բարձր մակարդակ ունի, բացի Երևանից, Արմավիրի (99,3 %), ամենափոքրը՝ Սյունիքի (37,3 %) մարզը (զծ. 1, 2, 3)¹³⁸:

¹³⁷ Տե՛ս ՀՀ տարաբնակեցման գլխավոր նախագիծ, <http://www.mud.am/maps/tarebnak.pdf>:

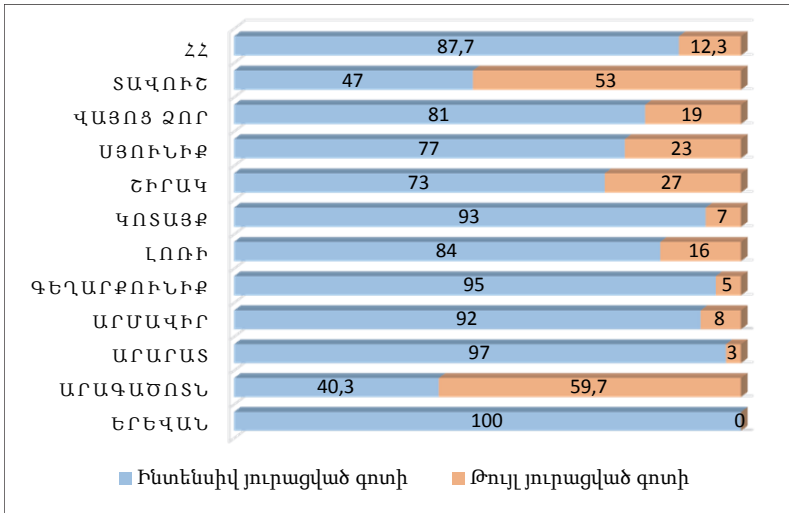
¹³⁸ Տե՛ս <http://www.mud.am/maps/tarebnak.pdf>, էջ 65-69:

Գծ. 1. ՀՀ տարածքի ֆունկցիոնալ գոտիներում (կմ²)

Գծ. 2. ՀՀ տարածքի ֆունկցիոնալ գոտիներում
(գոտիների տարածքների տեսակարար կշիռը մարզում, %)

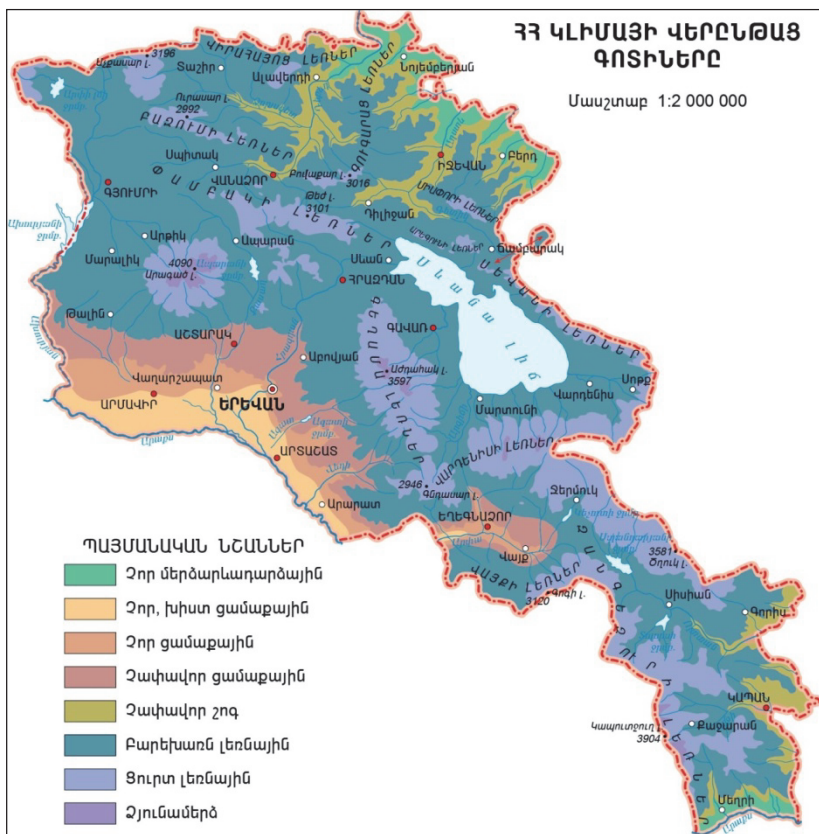

ՊՃ.3. *Բնակչության բաշխումը ՀՀ տարածքում՝ ըստ գոտիների (տեսակարար կշիռը մարզում, %)*

Կլիմայական պայմաններ: ՀՀ կլիման խիստ ցամաքային է, բնութագրվում է ամռան և ձմռան ջերմաստիճանների մեծ տատանումներով, մթնոլորտային տեղումների սակավությամբ, արևափայլի երկար տևողությամբ, զարնանային ցրտահարություններով, լեռնային շրջաններում ուժեղ քամիներով: Լեռնային ռելիեֆի հետևանքով կլիմայական բազմազանությունը զգալի է: Կլիմայական գոտիները արտահայտված են ուղղաձիգ գոտիականությամբ (քարտեզ 5):

- ՀՀ-ում առանձնացվում է կլիմայի վերընթաց 8 գոտի¹³⁹՝
- 1 - Չոր մերձարևադարձային, 2 - Չոր, խիստ ցամաքային,
 - 3 - Չոր ցամաքային, 4 - Չափավոր ցամաքային,
 - 5 - Չափավոր շոգ, 6 - Բարեխառն լեռնային,
 - 7 - Ցուրտ լեռնային, 8 - Չյունամերձ լեռնային:

¹³⁹ Տե՛ս <http://ostarmenia.com/hy/climatezone-arm/>:

Քարտեզ 5. Կլիմայի վերընթաց գոտիները

Չոր մերձարևադարձային կլիմա: Բնորոշ է հանրապետության հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան շրջաններին: Ձևավորվում է մինչև 800 մ բարձրություններում: Ձմեռը կարճատև է, մեղմ: Հաստատուն ձնածածկույթ լինում է ոչ ամեն տարի: Հունվարին օդի միջին ջերմաստիճանը տատանվում է 1°C-ից մինչև -1°C, նվազագույնը՝ -27°C: Ամառը տևական է, չոր, շոգ եղանակների գերակշռությամբ: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին օդի ամսական միջին ջերմաստիճանը 24-26°C է, առավելագույնը՝ 41°C: Աշունը մեղմ է, արևոտ, տաք, չոր եղանակների գերակշռությամբ: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի տևողությունը 230-250 օր է,

0°C-ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը 4500-5000° է, 10°C-ից բարձր՝ 3800-4900°: Մթնոլորտային տարեկան տեղումները 300-400 մմ են:

Շափավոր շոգ կլիմա: Ձևավորվում է հանրապետության հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան շրջաններում: Ըստ էության, չոր մերձարևադարձայինի տարբերակն է և տարածվում է մինչև 1300 մ բարձրությունները: Ձմեռը չափավոր ցուրտ է, հաստատուն ձնածածկույթով: Հունվարին օդի միջին ջերմաստիճանը -3°C-ից մինչև -5°C է, բացարձակ նվազագույնը՝ -30°C: Գարունը մեղմ է, տևական և խոնավ, ամառը չափավոր շոգ է, համեմատաբար խոնավ: Հուլիս-օգոստոս ամիսների օդի միջին ջերմաստիճանը հասնում է մինչև 22°C, առավելագույնը՝ 37°C-ի: Աշունը հաճելի է, արևոտ, անհողմ եղանակների գերակշռությամբ: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը մինչև 220 օր է, 0°C-ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը՝ մինչև 3800°, իսկ 10°C-ից բարձրը՝ 3200°, միջին տարեկան տեղումները՝ մինչև 600 մմ:

Չոր, խիստ ցամաքային կլիմա: Ձևավորվում է Արարատյան գոգավորության մինչև 900 մ բարձրություններում: Հունվարի միջին ջերմաստիճանը -4°C է, նվազագույնը՝ -33°C: Հաստատուն ձնածածկույթ առաջանում է ոչ ամեն տարի: Գարունը կարճատև է, մեղմ, ամառը՝ տևական, շոգ, չոր, արևոտ եղանակների գերակշռությամբ: Հուլիս-օգոստոս ամիսների օդի միջին ջերմաստիճանը հասնում է մոտ 25°C-ի, առավելագույնը՝ 42°C -ի: Աշունը մեղմ է ու տևական, արևոտ, տաք, անհողմ եղանակների գերակշռությամբ: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը 230 օր է, 0°C -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը՝ 4600°, իսկ 10°C-ից բարձրը՝ 3800°, տարեկան տեղումների գումարը՝ մինչև 300 մմ:

Չոր ցամաքային կլիմա: Ձևավորվում է Արարատյան գոգավորությունում և Վայքում՝ 900-1300 մ բարձրություններում: Չոր, խիստ ցամաքային կլիմայի տարատեսակ է: Ձմեռը չափավոր ցուրտ է, անկայուն ձնածածկույթով: Հունվարին օդի միջին ջերմաստիճանը մինչև -4°C է, նվազագույնը՝ -35°C: Գարունը մեղմ է,

համեմատաբար խոնավ: Ամառը չոր է, արևոտ, շոգ եղանակների գերակշռությամբ: Օդի միջին ջերմաստիճանը հուլիս-օգոստոսին հասնում է մինչև -23°C , առավելագույնը՝ 40°C : Աշունը մեղմ է, արևոտ, անհողմ եղանակների գերակշռությամբ: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի տևողությունը շուրջ 200 օր է, 0°C -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը՝ մինչև 4500° , 10°C -ից բարձրը՝ 3700° : Տարեկան տեղումների քանակը 350-530 մմ է:

Շափավոր ցամաքային կլիմա: Ձևավորվում է Արարատյան գոգավորությունում և Վայքում՝ մինչև 1500-1700 մ բարձրություններում: Կլիմայական սեզոնները համընկնում են տարվա սեզոններին: Ձմեռը չափավոր ցուրտ է, հաստատուն ձնածածկույթով: Հունվարին օդի միջին ջերմաստիճանը մինչև -7°C է, բացարձակ նվազագույնը՝ -34°C : Գարունը համեմատաբար տևական է, բարեխառն: Ամառը չափավոր շոգ է, արևոտ, չոր եղանակների գերակշռությամբ: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին օդի միջին ջերմաստիճանը մինչև 22°C է, առավելագույնը՝ 38°C : Աշնանը գերակշռում են տաք, արևոտ եղանակները: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը մոտ 130 օր է, 0°C -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը՝ 3500° , 10°C ից բարձրը՝ շուրջ 3000° , մթնոլորտային տարեկան տեղումների գումարը 500 մմ է:

Կլիմայի հաջորդ երեք տիպերն իրենց բնույթով լեռնային են:

Բարեխառն լեռնային կլիմա: Ձևավորվում է հանրապետության լեռնալանջերի և սարահարթերի մինչև 2400 մ բարձրություններում: Կլիմայական սեզոնները համընկնում են տարվա օրացուցայինին: Ձմեռը ցուրտ է, համեմատաբար խոնավ, հաստատուն ձնածածկույթով, հունվարին օդի միջին ջերմաստիճանը 0° -ից մինչև -8°C է, բացարձակ նվազագույնը՝ -35°C : Գարունը մեղմ է, տևական: Ամառը տաք է, չափավոր խոնավ, պարզ եղանակների գերակշռությամբ: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին օդի միջին ջերմաստիճանը 15°C է, առավելագույնը՝ 36°C : Աշունը տաք է: Գերակշռում է անհողմ եղանակը: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի տևողությունը շուրջ 200 օր է, 0°C -ից բարձր ջերմաստի-

ճանների գումարը՝ մինչև 3000°, 10°C-ից բարձրը՝ մինչև 2200°: Տարեկան տեղումները 600-700 մմ են:

Ցուրտ լեռնային կլիմա: Ձևավորվում է լեռների բարձրադիր գոտում՝ մինչև 3500 մ բարձրություններում: Այստեղ արեգակնային ճառագայթման ինտենսիվությունը բարձր է: Օդի տարեկան միջին ջերմաստիճանը իջնում է մինչև -2°C: Ձմռանը առաջանում է հաստատուն, տևական և խորը ձնածածկույթ: Հունվարի միջին ջերմաստիճանը -10°C ցածր է, նվազագույնը՝ մինչև -46°C: Ամառը կարճատև է. զով, հուլիս-օգոստոս ամիսների միջին ջերմաստիճանը հասնում է մինչև 10°C, առավելագույնը՝ 30°C: Աշունը կարճատև է, ցուրտ: Շատ են ձնաբքերը և մառախուղները: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը մինչև 70 օր է, 0°C -ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը՝ մինչև 800, տարեկան տեղումները՝ մինչև 700 մմ:

Չյունամերձ (խիստ ցուրտ) լեռնային կլիմա: Ձևավորվում է 3500 մ-ից բարձր լեռնագագաթներին: Ձմեռը տևական է (ավելի քան 6 ամիս), հաստատուն, խորը ձնածածկույթով (2 մ և ավելի): Քամիների տարեկան միջին արագությունը հասնում է ավելի քան 5 մ/վ-ի: Ռելիեֆի որոշ ձևերում ամբողջ տարի մնում են ձնաբժեր, իսկ Արագածի խառնարանում և Կապուտջուղի գագաթին կան մշտական ձյան և սառցադաշտերի հետքեր: Օդի միջին ջերմաստիճանը ձմռանը -10°C-ից ցածր է, նվազագույնը՝ -46°C: Գարունը կարճատև է, ցուրտ, աշունը՝ նույնպես: Ամառը ցուրտ է և կարճատև: Ամենատաք ամսվա միջին ջերմաստիճանը 5°C-ից չի բարձրանում, առավելագույնը հասնում է 20°C-ի: Անսառնամանիք ժամանակամիջոցի միջին տևողությունը 40 օրից պակաս է: 0°C-ից բարձր ջերմաստիճանների գումարը 800°-ից ցածր է: Մթնոլորտային տարեկան տեղումների քանակը՝ մինչև 900 մմ և ավելի:

Ջրային ռեսուրսներ: Հայաստանը, ընդհանուր առմամբ, աշխարհի սակավաջուր երկրների թվին է պատկանում, չնայած ներկա դրությամբ բնակչությունն ապահովված է ջրով:

ՀՀ ջրային հաշվեկշռում մուտքը ձևավորվում է հանրապետության սահմաններում թափվող մթնոլորտային տեղումների (18.0 մլրդ մ³) և հարևան տարածքներից՝ սահմանային գետերի պաշարների (1.4 մլրդ մ³) հաշվին: Ջրային հաշվեկշռում ելքը կազմում են գոլորշիացումը՝ մթնոլորտային տեղումների 55 %-ը (մոտ 10.0 մլրդ մ³), մակերևութային հոսքը՝ տեղումների 39 %-ը (մոտ 7.0 մլրդ մ³), ներծծումը հողի մեջ՝ տեղումների 6 %-ը (մոտ 1.0 մլրդ մ³), որոնք, առաջացնելով ստորերկրյա հոսք, սնում են աղբյուրները և գետակները: Այս հաշվեկշռի պայմաններում ՀՀ ջրային պաշարները կազմում են 8.5 մլրդ մ³:

ՀՀ ջրառը կազմում է ջրային պաշարների 32 %-ը: 2018 թվականին ջրառը կազմել է 2 714.4 մլն մ³, ջրօգտագործումը՝ 1 926.5 մլն մ³, որի 83 %-ը ծախսվել է գյուղատնտեսության, ձկնաբուծության և անտառտնտեսության, 7 %-ը՝ արդյունաբերության, կոմունալ տնտեսության և շինարարության ոլորտներում, 10 %-ը՝ խմելու նպատակներով: Ջրի տրանզիտային կորուստները կազմել են 787.9 մլն մ³ կամ ջրառի 29%-ը: Ընդ որում, օգտագործված ջրի մոտ կեսը բաժին է ընկնում Արարատի և Արմավիրի մարզերին (աղյուսակ 7):

Աղյուսակ 7

ՀՀ ջրօգտագործման և կորուստների ծավալները, 2018 թ., մլն մ³¹⁴⁰

	ջրօգտագործում	աղ թվում՝ ըստ նշանակության			կորուստները տրանզիտային տեղափոխման ժամանակ
		խմելու	արդյունաբերություն, կոմունալ տնտեսություն և շինարարություն	գյուղատնտեսություն, ձկնաբուծություն և անտառտնտեսություն	
Երևան	201.7	29.1	14.9	157.7	235.3
Արագածոտն	61.5	5.7	11.8	44.0	20.9
Արարատ	520.4	3.5	4.9	512.0	68.8
Արմավիր	703.1	89.6	17.8	595.7	132.6
Գեղարքունիք	30.2	11.1	1.6	17.5	23.6
Լոռի	18.3	8.9	8.9	0.5	46.2
Կոտայք	188.1	12.3	7.6	168.2	141.7

¹⁴⁰ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/eco_book_2018_9.pdf:

Շիրակ	63.1	12.1	4.8	46.2	63.9
Սյունիք	110.8	8.5	67.5	34.8	33.7
Վայոց ձոր	16.6	2.8	0.9	12.9	13.6
Տավուշ	12.7	1.5	0.7	10.5	7.6
ՀՀ	1 926.5	185.1	141.4	1 600.0	787.9

Ջրային ռեսուրսներն ու ջրային պաշարներն անհավասարաչափ են բաշխված ՀՀ տարածքում: Դրա հետ մեկտեղ ՀՀ տարածքը, ունենալով յուրացման, մասնագիտացման ներքին տարբերություններ ու զարգացման տարբեր մակարդակներ, առանձնանում է նաև ջրի պահանջարկի ու սպառման տարբեր ծավալներով:

ՀՀ ջրային ռեսուրսների համակարգում առանձնահատուկ կարևոր դեր ունեն գետերը: ՀՀ տարածքում կան 1700 գետ ու գետակ, որոնց մեծ մասը, սակայն, փոքր ու սակավաջուր են: Մինչև 100 կմ երկարություն ունեցող գետերի թիվը հասնում է 380-ի, իսկ 100 կմ-ից ավելի երկարություն ունեցող գետերն ընդամենը 6 են¹⁴¹: Ամենաերկար գետն Արաքսն է՝ 158 կմ:

ՀՀ տարածքում ջրագրական ցանցն ունի անհավասար տեղաբաշխում: Գետային ցանցն առավել զարգացած է Կուրի ավազանի և Սյունիքի ծալքաբեկորավոր լեռների շրջանում, որտեղ համեմատաբար խոնավ կլիմայական պայմաններ են, մինչդեռ Արաքսի ավազանի մեծ մասը հրաբխային ապարների ճեղքովածության, մթնոլորտային տեղումների պակասի, ուժեղ գոլորշիացման պատճառով ունի համեմատաբար թույլ զարգացած գետային ցանց: Սյունիքում և ՀՀ հյուսիս-արևելքում գետային ցանցի խտությունը հասնում է 1,5-2կմ/կմ², հրաբխային սարավանդներում՝ 0,5-0,6կմ/կմ², իսկ Արարատյան դաշտում՝ ընդամենը 0,2կմ/կմ²: ՀՀ-ում գետային ցանցի ամենամեծ խտությունը դիտվում է Զանգեզուրում (քարտեզ 6):

¹⁴¹ Տե՛ս Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության բնական պայմանների ու ռեսուրսների տնտեսաաշխարհագրական գնահատումը և շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրները, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2009, էջ 89:

Քարտեզ 6. ՀՀ ջրագրությունը

ՀՀ ջրային ռեսուրսների համակարգում պատկառելի տեղ են գրադեցնում նաև քաղցրահամ լճերն ու ջրամբարները՝ մոտ 38.52 մլրդ մ³ ընդհանուր ծավալով: ՀՀ-ում հաշվվում է 120 լիճ, սակայն մի մասն ամռան ամիսներին, հատկապես չորային տարիներին, ցամաքում է:

Առանձնահատուկ նշանակություն ունի Սևանա լիճը: Այն Հայաստանի տարածքում ամենամեծ լիճն է. մակերեսը 1265,5 կմ² է, ջրային պաշարները՝ մոտ 36,5 մլրդ մ³, ծովի մակերևույթից բարձրությունը՝ 1900 մ (2018 թ.):

Ջրամբարները 80-ն են, որոնց ընդհանուր ծավալը կազմում է ավելի քան 1 մլրդ մ³: Ամենամեծ ջրամբարը Ախուրյանի ջրամբարն է՝ 525.0 մլն մ³ ծավալով: Ընդ որում, ըստ ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության 2015 թվականին հրապարակած ուսումնասիրության տվյալների¹⁴²՝ սեյսմիկ ազդեցության նկատմամբ բարձր խոցելիություն ունեն ՀՀ ջրամբարներից 8-ի՝ Ագատի, Տոլորսի, Մանթաշի, Սևաբերդի, Դավիթ Բեկի, Կառնուտի, Վարդաքարի ու Սառնաղբյուրի, միջին խոցելիություն՝ 9-ի՝ Կեչուտի, Ախուրյանի, Արփի լճի, Սպանդարյանի, Հերհերի, Տավուշի, Երևանյան լճի, Գեղիի ու Մարմարիկի պատվարները: Եվ միայն 7-ի՝ Ապարանի, Ջողազի, Հախումի, Հալավարի, Այգեձորի, Թավշուտի ու Զանգակատան ջրամբարների պատվարներն են ճանաչվել ցածր խոցելիություն ունեցող:

Հանրապետության տարածքում կան նաև ստորերկրյա և հանքային ջրերի զգալի պաշարներ: Ստորերկրյա ջրերով հարուստ է Արարատյան դաշտը, Շիրակի, Լոռու սարահարթերի, Սևանի ավազանի, Սիսիանի տարածաշրջանի ընդերքը:

Մեր երկրում կա հանքային ջրերի շուրջ 700 աղբյուր՝ 1000լ/վրկ ընդհանուր ծախսով: Դրանց ջրերի ջերմաստիճանը տատանվում է 4,0-64,5⁰-ի սահմաններում, բայց մեծ մասն ունի 20⁰-ից ցածր ջերմաստիճան:

Ճահիճները ՀՀ-ում լայն տարածում չունեն: Դրանք ոչ մեծ մակերեսներով հանդիպում են Սևանի ավազանում (Մասրիկ և Արգիճի գետերի ափերին), Լոռվա հրաբխային բարձրավանդակում (Տաշիր), Վերին Ախուրյանի գոգավորությունում: Դրանց մեծ մասը ճահճացած հողեր են, որոնք ամռան երկրորդ կեսին վերածվում են մարգագետինների: Տորֆային ճահիճների փոքր տարածք կա Վարդենիսի շրջանում և օգտագործվում է որպես տեղական վառելիքի հանքավայր:

¹⁴² Տե՛ս <https://armeniasputnik.am/economy/20190630/19402406/jrambarnerum-misht-che-vor-jur-ka-hakarak-pashtonyaneri-pndman-vorogman-sezony-sksvel-e.html>:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսներ: ՀՀ ունի բնական և մարդածին ռեկրեացիոն բազմատեսակ ռեսուրսներ (աղյուսակ 8): Բնական ռեկրեացիոն ռեսուրսներից գործնական նշանակություն ունեն հանքային բուժիչ ջրի բազմազան աղբյուրները (Ջերմուկի, Արզնու, Հանքավանի, Դիլիջանի, Իջևանի, Բջնու, Արարատի և այլն), տորֆի որոշ պաշարները (Լոռու մարզում, Սևանի ավազանում), ջրավազանները, անտառները, ալպյան մարգագետինները, ձնածածկ լանջերը, հրաբխային կոները, որոնցից շատերի խառնարաններում կան գուլալ ջուր ունեցող լճեր, գետերի անդնդախոր կիրճերն ու գեղատեսիլ հովիտները, բնական հուշարձանները, քարանձավները, հատուկ պահպանվող տարածքները և այլն:

Մարդածին ռեկրեացիոն ռեսուրսներից ուշագրավ են պատմաճարտարապետական կոթողները, բերդավանները, եկեղեցական համալիրները, նորոթյա հուշարձանները, թանգարանները, բնակավայրերը և այլն:

Աղյուսակ 8

ՀՀ ռեկրեացիոն ռեսուրսները¹⁴³

Մարզի անվանումը	Հանքային ջրերի պաշարները հազ. մ³/օր Օգտագործվող մասը, հազ. մ³/օր	Կլիմայաբուժական ռեսուրսներ			Մահմանափակող գործոններ ստորագրամային բուժման կազմակերպման համար	Պատմամշակութային հուշարձանների առկայությունը			
		Անտառ-տնտեսության հողեր, կմ²	Ջրային մակերեսներ	Օդաբուժության, արևաբուժության կոմֆորտային պայմաններ (էէՋ 16-23°C)		այդ թվում			
						բոլորը	բարձր արժեք	արժեքավոր	ցածր արժեք
Արագածոտն	- -	126.3 52.1	Քասաղ գետը իր վտակներով	Բարենպաստ	Մահմանափակ տարածքային ռեսուրսներ	472	95	93	284
Արարատ	0.725 -	291.9 41.1	Ազատ գետը իր վտակներով	Մահմանափակ բարենպաստ, ամռանը	Շոգ կլիմա	131	8	29	94
Արմավիր	- -	8 1.1	-	Մահմանափակ բարենպաստ	-	167	9	19	139
Գեղարքունիք	6.747 -	336.7 197.5	Սևանա լիճը	Բարենպաստ	Ազգային պարկի պահ-	406	11	121	257

¹⁴³ Տե՛ս <http://www.mud.am/maps/tarebnak.pdf>, էջ 41:

					պանման սահմ. գործ., շրջակա միջ. (1Հի) պահպ. խնդիր				
Լոռի	$\frac{3.202}{0.423}$	$\frac{983.2}{813.0}$	Հորազետ, Փամբակ, Դեբեդ գետերը և նրանց վտակները	Բարե- նպաստ	Բարդ ռելիեֆ և օդային ավազանի պոտենցիալ աղտոտվա- ծության վտանգ	355	72	94	189
Կոտայք	$\frac{7.901}{6.308}$	$\frac{234.8}{145.7}$	Հրազդան գետը իր աջափի- նյա վտակ- ներով	Բարե- նպաստ	Օդային ավազանի պոտենցիալ աղտոտվա- ծության վտանգ և տարածքի դեֆիցիտ	450	32	62	356
Շիրակ	$\frac{1.615}{-}$	$\frac{51.8}{20}$	Արփա լիճը, Ախուրյան գետը	Բարե- նպաստ	Ցուրտ կլիմա	513	77	105	331
Սյունիք	$\frac{-}{-}$	$\frac{957.7}{666.9}$	Որոտան, Ողջի, Մեղրի գետերը	Բարե- նպաստ	Օդային ավազանի պոտենցիալ աղտոտ- վածության վտանգ, թույլ տր. կապեր, բարդ ռելիեֆ	449	120	117	212
Վայոց ձոր	$\frac{2.419}{0.817}$	$\frac{179.1}{85.7}$	Արփա գետը իր վտակ- ներով	Բարե- նպաստ	Թույլ տր. կապեր, բարդ ռելիեֆ	191	35	51	105
Տավուշ	$\frac{1.102}{0.225}$	$\frac{1449.7}{1311.2}$	Աղստև գետը իր վտակ- ներով	Սահմանա- փակ բարե- նպաստ ամոռներ	Թույլ տրանս. Կապեր	405	18	101	296
Երևան	$\frac{-}{-}$	$\frac{13.3}{8.5}$	Հրազդան գետը և Երևանյան լիճը	Սահմա- նափակ բարե- նպաստ	-	46	15	9	22
Ընդամենը	$\frac{23.712}{7.773}$	$\frac{4632.9}{3343.2}$	-	-	-	3645	542	891	2302

Օգտակար հանածոներ: ՀՀ տարածքում կան օգտակար հանածոների զգալի պաշարներ, որոնց ռացիոնալ օգտագործումը խոշոր դեր կարող է խաղալ երկրի տնտեսության վերականգնման և հետագա զարգացման համար:

Օգտակար հանածոների պաշարների պետական հաշվեկշռում ներկայումս հաշվառված են հաստատված պաշարներով օգտակար հանածոների շուրջ 871 հանքավայրեր (43 մետաղական, 760 ոչ մետաղական, 44 ստորերկրյա քաղցրահամ և 24 հան-

ՀՀ ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆՈՑՈՒՆԵՐԸ

Մասշտաբ 1:2 000 000

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- ▲ Երկաթաքաղաք
- ☒ Զորամիտի հանքաքաղաք
- ◈ Պղնձամոլիբդենային հանքաքաղաք
- Ալյումինի հանքաքաղաք
- ▬ Պղնձի հանքաքաղաք
- ⊕ Բազմամետաղային հանքաքաղաք
- Ոսկի
- Կերակրի աղ
- ◇ Մարմար
- ◆ Պենզա
- ◆ Տուֆ
- ☒ Կրաքար
- Բենթոնիտային կավեր
- ◇ Գրանիտ
- ▨ Զրակայուն կավեր
- ◆ Բազալտներ, անդեզիտա-բազալտներ
- ▨ Պեռլիտ
- ⊗ Ագատ
- Հանքային աղբյուրներ

ՀՀ ընդերքը հարուստ է հետևյալ մետաղական օգտակար հանածոների տեսակներով՝ երկաթ, պղինձ, մոլիբդեն, կապար,

145

ցինկ, ոսկի, արծաթ, ծարիր, ալյումին, ինչպես նաև դրանցում պարփակված հազվագյուտ ու ցրված մետաղներով:

Մետաղական օգտակար հանածոների թվում առկա են 7 պղնձամոլիբդենային, 4 պղնձի, 24 ոսկու և ոսկի-բազմամետաղային, 2 բազմամետաղային, 1 մոլիբդենային, 1 ալյումինահանքային, 1 մագնեզիումասիլիկատային ապարների և քրոմիտի, 3 երկաթահանքային հանքավայրեր: Հանքավայրերի հանքաքարերում, բացի հիմնական մետաղներից, բացահայտված է հազվադեպ և ցրված տարրերի առկայություն՝ ռենիում, սելեն, թելուր, կադմիում, ինդիում, թալիում, բիսմութ և այլն:

Հանրապետության տարածքում առկա են օգտակար հանածոների հանքավայրերի շահագործման ընթացքում առաջացող թափոնների կուտակման 21 պոչամբարներ, որոնց ծավալներն անցնում են մի քանի մլն խմ-ից՝ զբաղեցնելով մոտ 700 հա ընդհանուր մակերես: Ներկայումս պոչամբարներում կուտակված օգտակար հանածոների արդյունահանման և վերամշակման արդյունքում առաջացած արտադրական թափոնները չեն օգտագործվում, չնայած դրանք պարունակում են մեծ քանակությամբ բազմամետաղներ:

Ոչ մետաղական հանքային պաշարների հարստությամբ ու բազմազանությամբ Հայաստանի Հանրապետությունն աշխարհում առաջատար տեղ է գրավում: Հանրապետության փոքրիկ տարածքում հանդիպում են աշխարհում հայտնի գրեթե բոլոր տեսակի հանքանյութային ապարները: Հատուկ արժեք ու նշանակություն ունեն Հայաստանի տարածքում հրաբխային պրոցեսների արդյունքում առաջացած լեռնային ապարները՝ տուֆ, պեռլիտ, պեմզա, ցեոլիտ, հրաբխային խարամներ և այլն: Մեծածավալ են բազալտի, գրանիտի, նեֆելինային սիենիտի, մարմարի տարբեր տեսակների պաշարները¹⁴⁵:

Ոչ մետաղային հանքային ռեսուրսներից ՀՀ-ում առավել լայնորեն տարածված են շինանյութերը: Այստեղ հայտնաբերված են գիտությանը հայտնի համարյա բոլոր քարատեսակները: Շինա-

¹⁴⁵ Տե՛ս <http://www.minenergy.am/page/472>:

նյութերից առավել մեծ ժողովրդատնտեսական նշանակություն ունի 14 տեսակը, որոնցից հաշվվում է 451 հանքավայր: Շինանյութերի ռեսուրսների 28-32 %-ը պատկանում է հրաբխային տուֆերին: Ռեսուրսների մեծությամբ երկրորդ և երրորդ տեղերը կիսում են բազալտային խմբի ապարները և պեմզաները, չորրորդ տեղում կրաքարերն են, հինգերորդ տեղում՝ մարմարը¹⁴⁶:

Սոցիալ-տնտեսական ներուժ

Վարչատարածքային կառուցվածք: 1995 թվականի «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքի համաձայն՝ նախկին վարչական 37 շրջանների փոխարեն հանրապետության տարածքը բաժանվում է 10 մարզի և մարզի կարգավիճակ ունեցող Երևան քաղաքի: Ավելի ուշ՝ 2009 թվականին, Երևան քաղաքը ձեռք է բերում համայնքի կարգավիճակ: Նախկին 21 հանրապետական, 6 շրջանային և 31 քաղաքատիպ ավանների փոխարեն ՀՀ-ում ձևավորվում են 49 քաղաքային համայնքներ, 942 գյուղական բնակավայրերի փոխարեն՝ 866 գյուղական համայնքներ (953 գյուղական բնակավայրերով):

Ներկայումս՝ համայնքների խոշորացման ծրագրի իրականացումից հետո, ՀՀ-ում չեն տարբերակվում քաղաքային և գյուղական համայնքներ, և հաշվվում են 502 համայնք ու 1004 բնակավայր (աղյուսակ 9, քարտեզ 8):

Աղյուսակ 9.

Մարզերը և Երևան քաղաքը¹⁴⁷

Մարզի անվանումը	Տարածքը, կմ ²	Մարզ-կենտրոնը	Բնակչության խտությունը, մարդ/կմ ²	Համայնքների քանակը	Բնակավայրերի քանակը
ք. Երևան	223	-	4 851	1	1
Արագածոտն	2 756	ք. Աշտարակ	46	72	120
Արարատ	2 090	ք. Արտաշատ	123	95	99
Արմավիր	1 242	ք. Արմավիր	212	97	98
Գեղարքունիք	5 349 ¹⁴⁸	ք Գավառ	43	57	98

¹⁴⁶ Տե՛ս Ավագյան Ա. Ռ., Հայաստանի Հանրապետության ընդերքի ռեսուրսների աշխարհագրական գնահատականը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, էջ 54:

¹⁴⁷ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/marzer_2019_9_.pdf:

¹⁴⁸ Ներառյալ Սևանա լիճը:

Լոռի	3 799	ք. Վանաձոր	57	56	130
Կոտայք	2 086	ք. Հրազդան	121	42	69
Շիրակ	2 680	ք. Գյումրի	87	42	130
Սյունիք	4 506	ք. Կապան	31	8	138
Վայոց ձոր	2 308	ք. Եղեգնաձոր	21	8	55
Տավուշ	2 704	ք. Իջևան	45	24	66
ՀՀ ընդամենը	29 743	-	100	502	1 004

Քարտեզ 8. ՀՀ վարչատարածքային բաժանումը

Վարչական նոր բաժանումից անցել է կարճ ժամանակահատված՝ տարաբնակեցման համակարգում էական տեղաշար-

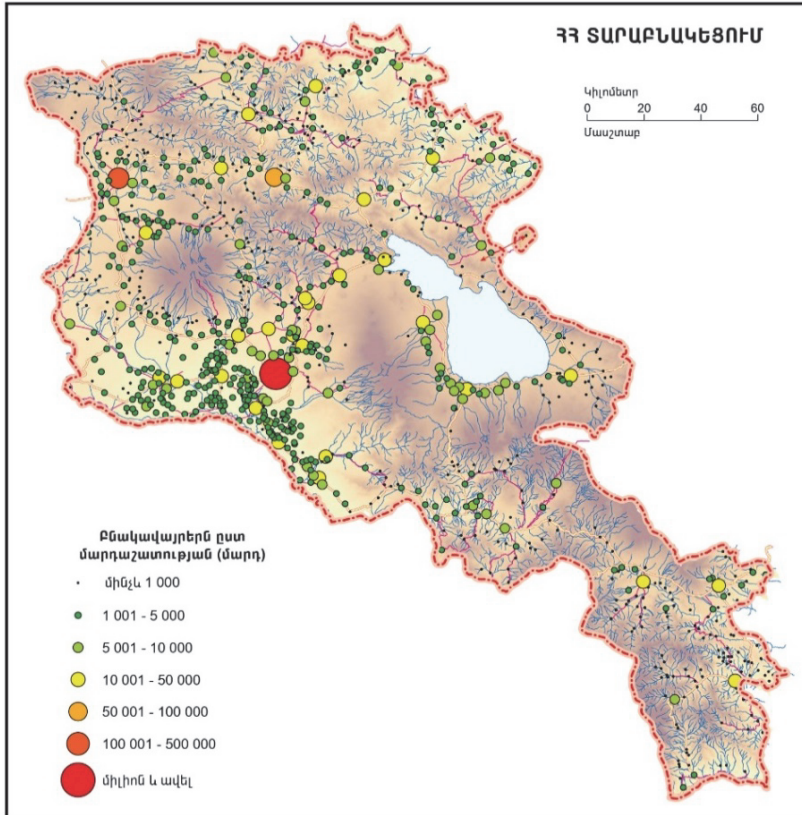
Ժեր տեղի ունենալու համար: Սակայն վարչական նոր բաժանմամբ սկիզբ է դրվել «աճի կենտրոնների» նոր համակարգի ձևավորմանը: Ընթացող փոփոխությունների արդյունքում ձեռք բերված նոր մրցակցային առավելությունների շնորհիվ առաջիկայում կձևավորվեն նոր «աճի կենտրոններ», իսկ նախկին շատ «աճի կենտրոններ» մրցակցային առավելությունները կորցնելու հետևանքով կդադարեն այդպիսին լինելուց, թեև վերջիններից շատերը դեռևս իներցիոն ձևով շարունակում են պահպանել իրենց կենտրոնական դիրքերը:

Տարաբնակեցում և բնակչության տեղաբաշխում: Մինչև 1920-ական թվականները ՀՀ այժմյան տարածքում կար 4 քաղաք՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), Գավառ և Գորիս: Այժմ քաղաքները 49-ն են: ՀՀ խոշորագույն քաղաքը մայրաքաղաք Երևանն է՝ 1077.6 հազ. բնակչությամբ (2018 թ.), ուր կենտրոնացած է հանրապետության ամբողջ բնակչության 36.2 %-ը, քաղաքային բնակչության 56.8 %-ը (քարտեզ 9): Հայաստանի քաղաքային բնակչության թվաքանակը, եթե մինչև անկախացումը եղել է 2230 հազ. մարդ և կազմել է բնակչության 68 %-ը (1989), ապա ներկայումս կազմում է համապատասխանաբար 1895.8 հազ. մարդ, 63.8 % (2018)¹⁴⁹:

ՀՀ տարաբնակեցման զարգացման մակարդակը համապատասխանում է Ջիբսի տարաբնակեցման զարգացման 3-րդ փուլին, ըստ որի՝ տարաբնակեցման համակարգում ձևավորվում են ագլոմերացիոն գործընթացներ, և դիտվում է մի քանի քաղաքների, սովորաբար մայրաքաղաքի անհամեմատ գերակայություն մյուս բնակավայրերի նկատմամբ:

ՀՀ-ն, լինելով լեռնային երկիր, առանձնանում է բնակավայրերի ու բնակչության տարածքային տեղաբաշխման հորիզոնական ու ուղղաձիգ գոտիական զգալի տարբերություններով:

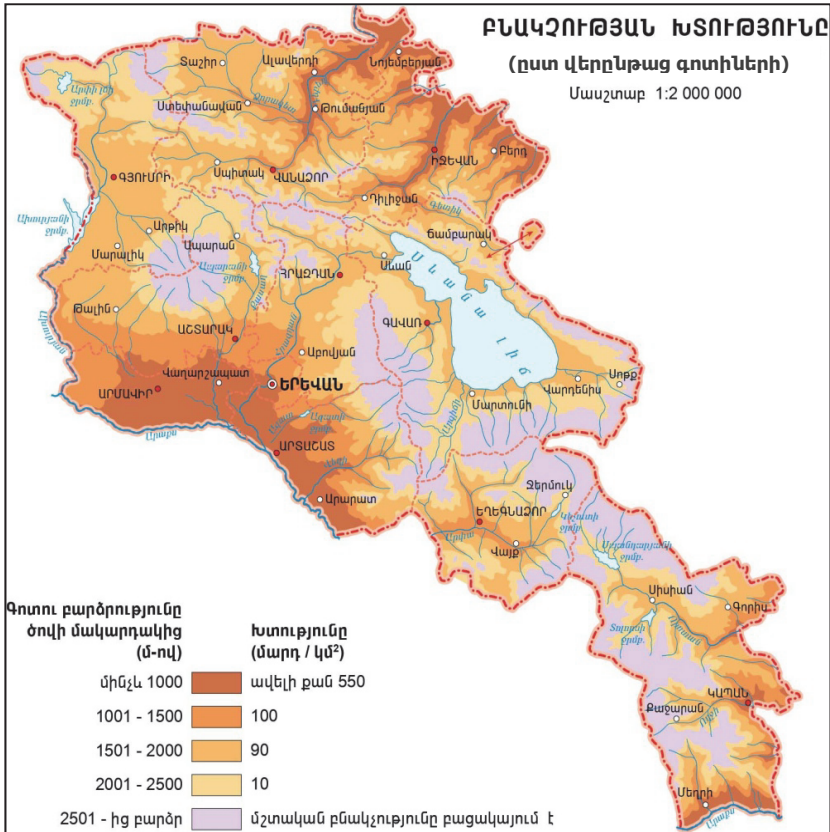
¹⁴⁹ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/marzer_2018_9.pdf, էջ 23:

Քարտեզ 9* ՀՀ տարաբնակեցումը

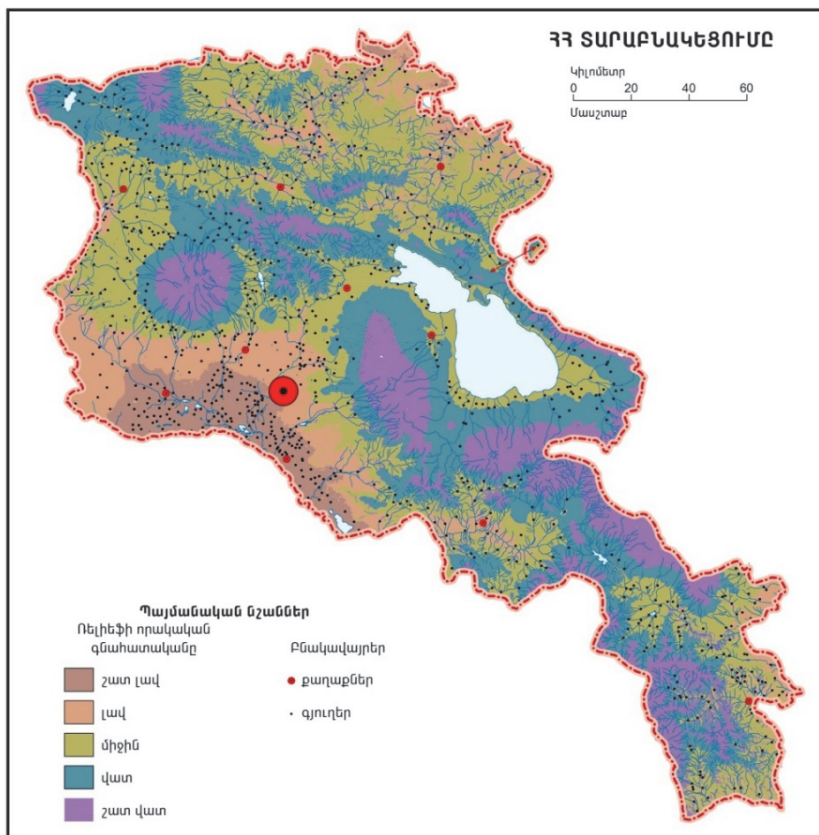
ՀՀ բնակչության ու բնակավայրերի զգալի մասը կենտրոնացած է նախալեռնային հարթություններում, գետահովիտներում, լեռնային գոգավորությունների ցածրադիր հատվածներում, սարահարթերում:

ՀՀ բնակչության միջին խտությունը 2018 թվականին կազմել է շուրջ 100 մարդ կմ²: Սակայն բնական պայմանների, պատմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ բնակչության խտության բաշխումը խիստ անհամաչափ է (քարտեզ 10):

Քարտեզ 10. ՀՀ բնակչության տեղաբաշխումը՝ ըստ վերընթաց գոտիների

ՀՀ բնակչության կեսից ավելին (մոտ 55 %) տեղաբաշխված է ծովի մակերևույթից մինչև 1000 մ բարձրության համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ունեցող վայրերում, որոնք կազմում են հանրապետության տարածքի ընդամենը 10.5 %-ը: Առավել խիտ է բնակեցված Արարատյան դաշտը, որտեղ բնակչության խտությունը ավելի քան 3.5 անգամ գերազանցում է հանրապետության միջին ցուցանիշը՝ կազմելով 450 մարդ/կմ² (ներառյալ Երևան քաղաքը): Համեմատաբար բարձր խտություններ ունեն Արմավիրի, Կոտայքի, Արարատի, Շիրակի, միջինից շատ ցածր խտություններ՝ Վայոց ձորի, Սյունիքի, Տավուշի մարզերը:

Քարտեզ 11*. ՀՀ տարաբնակեցումը

ՀՀ-ում բնակեցված են 400-ից մինչև 2300 մ բարձրությունները: Լեռնային երկրներում, որպես օրինաչափություն, բնակչության խտությունը, բնակավայրերի թիվն ու մարդաշատությունը, ըստ բարձրության գոտիների, աստիճանաբար նվազում են: ՀՀ-ում, սակայն, հատկապես ռելիեֆային առանձնահատկություններով պայմանավորված, այս օրինաչափությունը խախտվում է. համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ և խիտ բնակություն ունեցող շատ շրջաններ գտնվում են նաև բարձր բարձրություններում, և, ընդհակառակը, աննպաստ ու համեմատաբար նոսր բնակություն ունեցող շատ շրջաններ էլ գտնվում են ոչ բարձր

բարձրություններում: Դրա հիմնական պատճառը ՀՀ լեռնային ռելիեֆի խիստ մասնատվածությունն ու մեծ թեքություններն են:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ առանձնահատկությունները՝ մեր կողմից կազմվել է նաև ՀՀ տարաբնակեցումն ըստ ռելիեֆի տնտեսական յուրացման բարենպաստության գոտիների քարտեզը: Ռելիեֆի որակական գնահատումն իրականացվել է բարձրության և թեքության ցուցանիշների հիման վրա (քարտեզ 11): Քարտեզում ակնհայտորեն երևում է, որ ՀՀ բնակավայրերի մի գերակշիռ մասը գտնվում է տնտեսական յուրացման միջին բարենպաստության գոտում: Քիչ չեն նաև աննպաստ գոտում գտնվող լեռնային ու բարձր լեռնային բնակավայրերը, որոնք պետական լուրջ հոգածության անհրաժեշտություն ունեն:

Տրանսպորտ: ՀՀ տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի առանձնահատկությունների բացահայտման գործընթացում կարևոր է տարաբնակեցման հիմնականախթի գծային տարրերի՝ ճանապարհային ցանցի (երկաթուղային և ավտոմոբիլային) վերլուծությունը:

ՀՀ երկաթուղու շահագործվող երկարությունը 793.5 կմ է, այդ թվում՝ ընդհանուր օգտագործմանը՝ 703.2 կմ (2018 թ.)¹⁵⁰: Ցանցի խտությունը նոսր է՝ 26.6 կմ/1000 կմ², ունի պարզ կառուցվածք: ՀՀ զգալի տարածքներ դուրս են մնում երկաթուղային հաղորդակցությունից: Այս առումով չնչին է երկաթուղային հաղորդակցության դերը տարաբնակեցման համակարգի ձևավորման գործում:

ՀՀ լեռնային մակերևույթի պայմաններում առանձնահատուկ կարևորություն ունեն ավտոճանապարհները: Ավտոմոբիլային ճանապարհների շահագործվող երկարությունը 10742.9 կմ է, այդ թվում՝ ընդհանուր օգտագործմանը՝ 7575 կմ, որից միջպետական նշանակության՝ 1803 կմ, հանրապետական՝ 1966 կմ, տեղական՝ 3806 կմ: Ավտոմոբիլային ճանապարհների միջին խտությունը՝ 361.2 կմ/ 1000 կմ² է (2018 թ.): Հանրապետության տարածքում ավտոմոբիլային ճանապարհային ցանցի խտությունն ունի անհամամասնային բաշխում: Վերջինիս ապահովվածության աս-

¹⁵⁰ <https://www.armstat.am/file/doc/99516803.pdf>, էջ 363:

տիճանը բարձր է Երևանում, ցածր՝ Կապանի, Գավառի, Իջևանի, Եղեգնաձորի լեռնային տարածաշրջաններում (քարտեզ 12):

Քարտեզ 12. ՀՀ տրանսպորտը

Փոխադրվող բեռների ծավալը մեր երկրում 2018 թվականին կազմել է մոտ 29,2 մլն տոննա, որի գերակշիռ մասը՝ 84 %-ը, բաժին է ընկել ավտոմոբիլային, 9,9 %-ը՝ երկաթուղային, 6 %-ը՝ խողովակաշարային, 0,1 %-ը՝ օդային տրանսպորտին: Թեև ավտո-

մոբիլային տրանսպորտը բեռնափոխադրումների ծավալով առաջինն է, սակայն ունի փոխադրման փոքր և միջին հեռավորություն:

Ավտոմոբիլային տրանսպորտը առաջինն է նաև ուղևորափոխադրումների թվով: 2018 թվականին ուղևորափոխադրումների ծավալը կազմել է 186,5 մլն ուղևոր, որի կրկին գերակշիռ մասը՝ 85%-ը, բաժին է ընկել ավտոմոբիլային, 0,2 %-ը՝ երկաթուղային, 1,6 %-ը՝ օդային տրանսպորտին, 2,9 %-ը՝ տրոլեյբուսին, 10 %-ը՝ մետրոպոլիտենին, 0,3 %-ը՝ ճոպանուղուն:

Դեպի ծով ելք չունեցող երկրի համար, ինչպիսին ՀՀ-ն է, արտաքին, հատկապես հեռավոր փոխադրումներում կարևորվում է երկաթուղային տրանսպորտի դերը: Մակայն, ինչպես փաստում են վիճակագրական ուսումնասիրությունները, մեր երկրում ընդհանուր օգտագործման նոր երկաթուղային գծերի կառուցում ու շարժակազմի արդիականացում պատշաճ մակարդակով տեղի չեն ունեցել անկախացումից ի վեր: Տարիներ ի վեր նվազել են երկաթուղային տրանսպորտով իրականացվող բեռնափոխադրումների ծավալը և տեսակարար կշիռը: Այսօր ՀՀ երկաթուղին և ողջ երկաթուղային շարժակազմը պատկանում է «Հարավկովկասյան երկաթուղիներ» ընկերությանը, որն «Ռուսական երկաթուղիներ» ընկերության դուստր ընկերությունն է: 2008 թվականին ՀՀ կառավարությունը «Հայկական երկաթուղին» փոխանցել է «Հարավկովկասյան երկաթուղիների» կառավարմանը: Ըստ պայմանագրի՝ ռուսական պետական ընկերությունը կարող է հայկական ուղիները տնօրինել 30 տարի՝ 20 տարի և ևս 10 տարի պտղոնգացիայի (երկարաձգման) իրավունքով՝ կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ:

ՀՀ-ն հայ-ադրբեջանական, թուրք-հայկական և վրաց-ռուսական հակամարտությունների պատճառով հայտնվել է երկաթուղային մեկուսացման մեջ: Չեն գործում Երևան-Նախիջևան-Ջուֆա-Բաքու, դրանից դեպի Կապան ճյուղավորվող, Երևան-Իջևան-Աղստաֆա (Ադրբեջան), Գյումրի-Կարս, ինչպես նաև Սև ծովի ափով Վրաստանը (դրա միջոցով և Հայաստանը) Ռուսաս-

տանին կապող երկաթգծերը¹⁵¹:

Վերջին երկու տասնամյակներին փոքրացել է երկաթուղային տրանսպորտի դերը մեր երկրի թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին տնտեսական-արտադրական կապերի զարգացման գործում:

Տրանսպորտային շրջափակումը մեղմելու նպատակով տնտեսական ու ռազմավարական փոխշահավետ համագործակցության շրջանակում նախատեսվում է կառուցել Հայաստան-Իրան երկաթգիծ: Ենթադրվում է, որ նոր երկաթուղու ընդհանուր երկարությունը կկազմի 540 կմ, որից մոտ 480 կմ-ը կանցնի Հայաստանի, իսկ մնացած 60 կմ-ը՝ Իրանի տարածքով: Ավելի հավանական է, որ երկաթուղին կանցնի Գազարին-Գավառ-Մարտունի-Ջերմուկ-Վայք-Սիսիան-Կապան-Մեղրի երթուղով, իսկ իրանական մասը կհասնի մինչև Մերանո:

Այժմ մեկնարկվել է տարածաշրջանային միջպետական նշանակության 556 կմ երկարությամբ «Հյուսիս-հարավ» ավտոմոբիլային ճանապարհային միջանցքի շինարարությունը, որն ընդգրկելու է Ագարակ-Կապան-Երևան-Գյումրի-Բավրա մայրուղիները: Ճանապարհային այս միջանցքը հնարավորություն կտա բարելավելու ցամաքային կապը Հայաստանի երկու հարևանների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ՝ ապահովելով ելք դեպի Փոթի և Բաթումի նավահանգիստներ ու միջազգային առևտրային շուկաներ:

Խողովակաշարային տրանսպորտը հանրապետությունում ամենաերիտասարդն է: Սկսել է գործել 1960 թվականից: Ներկայումս տրանսպորտի այս տեսակով հանրապետություն գազ է ներմուծվում Ռուսաստանից և հարևան Իրանից:

Հայաստանի գազատրանսպորտային համակարգի կառավարումը 1997 թվականից ստանձնել է «ՀայՌուսգազարդ» ՓԲԸ-ն: ՀՀ մասնաբաժինը ի սկզբանե կազմում էր 45 %: Սակայն հետագա տարիներին, սահմանին գազի գնաճը զսպելու և կուտակված պարտքերը մարելու նկատառումներից ելնելով, հայկական կող-

¹⁵¹ Տե՛ս Մանասյան Մ, Սայադյան Հ., Հայաստանի աշխարհագրություն, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2017, էջ 394:

մը առանձին փուլերով իր բաժնետոմսերը վաճառեց «Գազպրոմին»: Վերջին 20 % բաժնեմասը վաճառվել է 2013 թվականին, ինչի արդյունքում «ՀայՌուսգազարդ» ՓԲԸ-ն վերածվեց ռուսական «Գազպրոմ» ԲԲԸ 100 %-ոց դուստր ձեռնարկության և վերանվանվեց «Գազպրոմ-Արմենիա»: Համաձայնագիրը գործելու է մինչև 2043 թվականի դեկտեմբերի 31-ը¹⁵²:

Գազափոխադրման համակարգում ընկերության կողմից սպասարկվող մայրուղային գազատարերի և գազատար-ճյուղավորումների ընդհանուր երկարությունը կազմում է 1841,2 կմ:

«Գազպրոմ-Արմենիա» ընկերության հաշվեկշռում է նաև 2007 թվականին շահագործման հանձնված հայ-իրանական Մեդրի-Քաջարան 40 կմ-ոց գազատարը: Թեպետ այդ գազատարն ունի 700 միլիմետրանոց տրամագիծ (ի սկզբանե նախատեսված 1200 միլիմետր տրամագծի փոխարեն), սակայն, այդքանով հանդերձ, այն ունի Հայաստանի ներքին շուկայի պահանջարկը լրիվ ապահովելու թողունակություն (տարեկան մոտ 2,3 մլրդ մ³): Բայց քանի որ ողջ համակարգը պատկանում է ռուսական ընկերությանը, և հայկական կողմն ունի պարտավորություններ օգտագործելու միայն ռուսական գազը, Իրան-Հայաստան գազամուղը ռազմավարական ու աշխարհաքաղաքական համատեքստում չունի Հայաստանի էներգետիկ տարատեսականացումն ապահովելու հնարավորություն:

Հայաստանի և Իրանի միջև գործում է «գազ՝ էլեկտրաէներգիայի դիմաց» ծրագիրը: Իրանից ստացվող 1 մ³ գազի դիմաց Երևանի ջեկում արտադրվում և Իրան է մատակարարվում 3 կՎտժ էլեկտրաէներգիա: Հայաստանից Իրան տարեկան առաքվում է մոտ 1,2 մլրդ կՎտժ էլեկտրաէներգիա: Հայաստանը Իրանից ներկրում է տարեկան 370-380 մլն մ³ գազ:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ «Գազպրոմ-Արմենիա» ՓԲԸ գործունեության արդյունքում զգալիորեն բարձրացել է Հա-

¹⁵² Տե՛ս Դավթյան Վ., Թևոսյան Հ., Հայաստանի էներգետիկ քաղաքականության զարգացման միտումները, «Կոնրադ Ադենաուեր» հիմնադրամ, Երևան, 2019, էջ 21, 143 էջ:

յաստանի գազատրանսպորտային անվտանգության մակարդակը, իսկ երկրի գազաֆիկացումը հասել 95-99 %, որը խոսում է երկրի ձեռքբերումների մասին: Սակայն դեռևս Հայաստանում բնական գազի փոխադրման ու բաշխման ընթացքում տարեկան կորուստը մոտավորապես 7 % է կազմում, ինչը բավականին բարձր ու խնդրահարույց ցուցանիշ է:

ՀՀ-ում գործում են Երևանի և Գյումրու օդանավակայանները: Օդանավակայաններ կառուցվել են նաև մի շարք փոքր քաղաքներում՝ Կապանում, Գորիսում, Ջերմուկում, Վարդենիսում, Սիսիանում, Ստեփանավանում, որոնք ներկայումս գրեթե չեն գործում:

Մեր երկրի ամենախոշոր օդանավակայանը Երևանի «Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանն է: Այն սկսել է գործել դեռևս 1960 թվականից:

2001 թվականի դեկտեմբերին, ՀՀ կառավարության և արգենտինյան «Կորպորասիոն Ամերիկա» ընկերության միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, «Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանը 30 տարի ժամկետով կոնցեսիոն կառավարման է հանձնվել «Արմենիա» միջազգային օդանավակայաններ» փակ բաժնետիրական ընկերությանը¹⁵³: Ընկերության կողմից ծավալուն աշխատանքներ են իրականացվել օդանավակայանի արդիականացման և ընդլայնման ուղղությամբ:

Արտասահմանյան թռիչքներ կատարվում են նաև «Էրեբունի» (Երևան) և «Շիրակ» (Գյումրի) օդանավակայաններից: Օդային տրանսպորտն առաջատար դեր է կատարում արտաքին ուղևորափոխադրումներում:

Տնտեսություն: «Աճի կենտրոնների» և «գարգացման բևեռների» ձևավորման գործընթացում կարևոր դեր ունեն տնտեսության զարգացման և տարածագործառության լատուցվածքի առանձնահատկությունները: Հայաստանը իր տնտեսական զարգացմամբ զբաղեցնում է միջին-ցածր հորիզոնականներ: Ներկայումս տնտեսական կառուցվածքում առաջատար դիրքում է ծառայու-

¹⁵³ Տե՛ս <http://www.zvartnots.aero/HY/Content/AboutUs>:

թյունների ոլորտը, որին բաժին է ընկնում ՀՆԱ 50,7 %-ը, ապա՝ գյուղատնտեսությունը՝ 13,7 %, արդյունաբերությունը՝ 18,4 %, շինարարությունը՝ 6,6 %, ավելացված արժեքի հարկերը՝ 10.6 % (2018 թ.):

Քարտեզ 13. ՀՀ արդյունաբերության տեղաբաշխումը

ՀՀ-ն հանդես է գալ որպես բազմաճյուղ արդյունաբերական ներուժ ունեցող երկիր: Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում առավել մեծ մասնաբաժին ունի մշակող արդյունաբերությունը՝ 69,8 %, որին հաջորդում է հան-

քաղործական արդյունաբերությունը՝ 15,5 %, ապա էլեկտրականության և գազի մատակարարումը՝ 13,4 %, (2018 թ.):

Մշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում բացարձակ գերակայություն ունեն սննդամթերքի, խմիչքի, ծխախոտային, հիմնային մետաղների և մետաղական հանքային արտադրատեսակների արտադրությունները: Մնացած արտադրությունները չեն գերազանցում 4 %-ի սահմանագիծը կամ մոտ են դրան (քարտեզ 13):

Գյուղատնտեսությունում առաջատար դերը մինչև վերջին տարիները պատկանում էր բուսաբուծությանը, որը տալիս էր գյուղատնտեսական համախառն ներքին արտադրանքի շուրջ 60 և ավելի տոկոսը: 2018 թվականին իրավիճակը փոխվել է: Բուսաբուծությանը բաժին է ընկնում գյուղատնտեսական համախառն ներքին արտադրանքի 46,6 %-ը, անասնաբուծությանը՝ 53,4 %-ը:

Հանրապետության տիպիկ լեռնային, բարդ, խիստ մասնատված մակերևույթի պատճառով ողջ հողային ֆոնդի միայն 68,7 %-ն է օգտագործվում գյուղատնտեսական նպատակներով: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի շուրջ կեսը՝ 51,4 %-ը, արոտավայրեր են, 21,8 %-ը՝ վարելահողեր, 5,9 %-ը՝ խոտհարքներ, 1,7 %-ը՝ բազմամյա տնկարկներ, 19,1 %-ը՝ այլ հողատեսքեր (2018 թ.)¹⁵⁴: Գյուղատնտեսության համար պիտանի հողատարածքների օգտագործումը կապված է զգալի դժվարությունների՝ մակերևույթի թեքությունների, մասնատվածության, քարքարոտության, ուղղաձիգ գոտիականության, ռոտզման անհրաժեշտության և այլ պատճառների հետ: Տնտեսավարման նոր պայմաններում մշակովի հողատարածությունները մասնատվել են ավելի քան 1.2 մլն հողակտորների:

¹⁵⁴ Տե՛ս https://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_4062968307_22.pdf:

Քարտեզ 14. ՀՀ գյուղատնտեսությունը

ՀՀ բնակլիմայական պայմանների բազմազանությունը նույնիսկ հողի սակավության պայմաններում հնարավորություն է տալիս զարգացնելու բուսաբուծության շատ ենթաճյուղեր: Բուսաբուծության ենթաճյուղերն են այգեգործությունը, հացահատիկային, տեխնիկական մշակաբույսերի, կարտոֆիլի ու բանջարաբուստանային, նաև կերային մշակաբույսերի մշակությունը (քարտեզ 14):

Դաշտավարության վերին սահմանը ՀՀ-ում հասնում է մինչև 2200 մ բացարձակ բարձրությունները: ՀՀ վարելահողերի մակերեսը 445,6 հազ. հա է, սակայն ցանքատարածություններին՝

242,3 հազ. հա: Օգտագործվում է վարելահողերի 54,2 %-ը, որը մտահոգության խնդիր է առաջացնում և նաև վկայում մեր երկրում չօգտագործվող հնարավորությունների մասին: Ընդ որում, վերջին տարիներին դիտվում է ցանքատարածությունների մակերեսի շարունակական նվազում: Ցանքատարածությունների ամենամեծ բաժինն ունեն հացահատիկային և հատիկաընդեղենային մշակաբույսերը՝ 53,7 %, ապա՝ կերային մշակաբույսերը՝ 25,4 %, կարտոֆիլը՝ 9,1 %, բանջարեղենը՝ 9,0 %, բոստանային մշակաբույսերը՝ 1,9 %, տեխնիկական մշակաբույսերը՝ 0,9 % (2018 թ.)¹⁵⁵: Սակայն ըստ արտադրանքի ծավալի՝ առաջնային տեղ են զբաղեցնում հաջորդականորեն՝ բանջարեղենը, որին բաժին է ընկնում դաշտավարական արդադրանքի 37,2 %-ը, կարտոֆիլը՝ 24,6 %-ը, հացահատիկային մշակաբույսերը՝ 20 %-ը, բոստանային մշակաբույսերը՝ 7,5 %-ը, տեխնիկականը՝ 0,1%-ը:

Բազմամյա տնկարկները զբաղեցնում են 35,3 հազ. հա, իսկ արտադրանքը կազմում է 522,1 հազ. տոննա, որից խաղող՝ 343,4 հազ. տոննա, պտուղ և հատապտուղ՝ 178,7 հազ. տոննա:

ՀՀ-ում անասնապահության ենթաճյուղերն են խոշոր և մանր եղջերավոր անասնապահությունը, խոզաբուծությունը, ձիաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, շերմապահությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնաբուծությունը:

Մեր լեռնային երկրի համար բնորոշ է արոտային անասնապահության վերընթաց գոտիական համակարգը: Անասնաբուծության ճյուղային կառուցվածքը ձևավորվում է ոչ միայն բնական պայմանների, այլև բնակչության պահանջմունքների և տնտեսական պայմանների ազդեցությամբ: ՀՀ անասնաբուծության համախառն արտադրանքի մոտ 70 %-ը բաժին է ընկնում խոշոր եղջերավոր անասնաբուծությանը, երկրորդ տեղում է ոչ-խարաբուծությունը, որի բաժինը կազմում է մոտ 12 %:

Արտաքին տնտեսական կապեր: Ներկայումս արմատապես փոխվել են ՀՀ տնտեսական կապերի ծավալները, բնույթն ու ձևե-

¹⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2019, <https://www.armstat.am/-file/doc/99516793.pdf>, էջ 321:

րը: Ապրանքաշրջանառությունում այսօր ներմուծումը գերազանցում է արտահանմանը՝ 67,3 % և 32,7 % (2018 թ.) հարաբերակցությամբ: Վերջին տարիների համեմատությամբ այս հարաբերակցությունում նկատվում են դրական տեղաշարժեր հոգուտ արտահանման, թեն քիչ, սակայն կայուն միտումներով: Արտահանումը խիստ ռեսուրսափնտեսիվ է և մի քանի ոլորտներում կենտրոնացած: Արտահանման առաջատարներն են պատրաստի սննդի արտադրանքի և գյուղատնտեսական հումքի (28,4 %), ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքների (9,5 %), ծխախոտի (11,1 %), հանքահումքային մթերքի (27,4 %), թանկարժեք քարերի և մետաղների (12,7 %), մետաղների և դրանից իրերի (12,3 %), վերջին շրջանում նաև տեքստիլի և կոշիկեղենի (9,5 %) արտահանումը¹⁵⁶: Թեն արտահանումն իրականացվում է աշխարհի մոտ 90 երկրների, սակայն արտահանման շուրջ կեսը՝ ընդամենը 3 երկրի հետ՝ Ռուսաստան (27,2 %), Բուլղարիա (8,9 %), Շվեյցարիա (14,0 %), իսկ առաջատար 10 երկրների հետ՝ շուրջ 83 %-ը (2018 թ.)¹⁵⁷:

Հայաստանի ներմուծումը արտահանման համեմատ բավականին բազմազան է և ունի առավել լայն աշխարհագրություն: 2018 թվականին ներմուծումն իրականացվել է 160-ից ավելի երկրներից, սակայն առավել խոշոր գործընկեր երկիրը Ռուսաստանն է, որն ապահովում է Հայաստանի ընդհանուր ներմուծման մեկ չորրորդից ավելին (28.6 %): Առաջատար 2 երկրներին՝ Ռուսաստան, Չինաստան (12,5 %), բաժին է ընկնում ներմուծման 41,1 %-ը, առաջատար 10 երկրներին՝ շուրջ 73 %-ը¹⁵⁸: Ներմուծման առաջատար ապրանքատեսակներն են վառելանյութ, նավթ և նավթամթերք (13,7 %), հանքանյութեր (14,6 %), սննդամթերք, գյուղատնտեսական հումք (16,2 %), քիմիական նյութեր (12 %), մեքենաներ, սարքավորումներ, փոխադրամիջոցներ (26,2 %) (2018 թ.):

¹⁵⁶ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2019, էջ 492, <https://www.armstat.am/file/doc/99516823.pdf>:

¹⁵⁷ Տե՛ս <http://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIForeignTradeByCountries>:

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 480:

Տնտեսական կապերի համակարգում վճռական դեր ունեն ԱՊՀ, Եվրոպական միության և ասիական երկրները: «2003 թվականին Հայաստանն անդամակցում է Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը: Հայաստանը ԱՊՀ գրեթե բոլոր երկրների, այդ թվում Վրաստանի հետ ունի երկկողմ գործող ազատ առևտրի համաձայնագրեր: Հայաստանն օգտվում է նաև ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Ճապոնիայի, Շվեյցարիայի և ԵՄ-ի կողմից տրամադրված արտահանման արտոնյալ GSP ռեժիմից»¹⁵⁹: 2015 թվականի հունվարից՝ Հայաստանի՝ Եվրասիական տնտեսական միությանը անդամակցությունից հետո, ընթանում են տնտեսական կապերի էական փոփոխություններ. մեծանում են անդամ երկրների միջև առևտրային հոսքերը, ընդլայնվում արտադրական կոպերացիաների և համագործակցության հնարավորությունները, սակայն երրորդ երկրների հետ գործում են միջազգային երկկողմ և բազմակողմ համագործակցության որոշակի սահմանափակումներ:

ԵԱՏՄ և երրորդ երկրներ համագործակցության շրջանակներում 2016 թվականից գործում է ԵԱՏՄ անդամ պետությունների և Վիետնամի Սոցիալիստական Հանրապետության միջև ազատ առևտրի գոտու համաձայնագիրը: 2019 թվականից գործում է ԵԱՏՄ անդամ պետությունների և Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության միջև տնտեսական և առևտրային համագործակցության համաձայնագիրը: 2019 թվականից գործում է ԵԱՏՄ անդամ պետությունների և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև ազատ առևտրի գոտու ժամանակավոր համաձայնագիրը: Իրանական ծագման շատ ապրանքատեսակների համար սահմանված են արտոնյալ ներմուծման մաքսատուրքերի դրույքաչափեր:

Համաձայն «Եվրասիական տնտեսական միության մասին» պայմանագրի՝ զարգացող և (կամ) առավել թույլ զարգացած երկրների տնտեսական զարգացմանը նպաստելու նպատակով

¹⁵⁹ «Հայաստանի տնտեսական զեկույց», 2014, Եվրասիական ինտեգրացիան և Հայաստանի առևտուրը, ՏԶՀԿ, նոյեմբեր, 2014, էջ 55:

Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրները վերոնշյալ երկրների ծագում ունեցող ապրանքների նկատմամբ կարող են միակողմանի հիմքով տրամադրել սակագնային արտոնություններ¹⁶⁰:

Ձարգացող երկրների ծագում ունեցող արտոնյալ ապրանքների համար ԵԱՏՄ մաքսային տարածք ներմուծման ժամանակ կիրառվում է գործող Եվրասիական տնտեսական միության միասնական մաքսային սակագնի ներմուծման մաքսատուրքի 25%-ի չափով իջեցում, իսկ առավել թույլ զարգացած երկրների ծագում ունեցող արտոնյալ ապրանքների համար կիրառվում է 0 % մաքսատուրքի դրույքաչափ¹⁶¹:

2018 թվականին վավերացրել է նաև Հայաստանի և Եվրոպական Միության միջև «Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության մասին» համաձայնագիրը, որի արդյունքում մեր երկրի առջև բացվել են բազմավեկտոր տնտեսական համագործակցության նոր հնարավորություններ:

ՀՀ-ն օգտվում է ԵՄ երկրների կողմից տրամադրվող արտոնությունների ընդհանրացված և համալրված համակարգից (GSP+), որը թույլ է տալիս եվրոպական շուկա մի շարք ապրանքատեսակներ արտահանել զրոյական կամ ցածր մաքսատուրքի դրույքաչափերով¹⁶²:

ՀՀ բնաաշխարհագրական և սոցիալ-տնտեսական նախադրյալների տեղեկատվական բազայի, թեմատիկ քարտեզների ստեղծումը, առկա վիճակի որակական գնահատումներն անհրաժեշտ ելակետային այն նախահիմքերն են, որոնց հիման վրա կատարվել են մեր հաջորդիվ ուսումնասիրությունները:

¹⁶⁰ Տե՛ս <https://www.mineconomy.am/page/85>:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

6.2 ՀՀ «ԱՃԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ» ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

II փուլ. «ԱՃԻ կենտրոնների» տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունների բացահայտում: Ուսումնասիրություններն իրականացվում են ըստ մշակված մոդելի:

Մակրոմակարդակ - Տարբերակում ենք ՀՀ մրցակցային առավելություններով տարածքները (քարտեզ 15):

Քարտեզ 15* ՀՀ մրցակցային առավելություններով տարածքները

Մեզումակարգակ - Բացահայտում ենք ՀՀ առկա ձևավորված «աճի կենտրոնները», նրանց ազդեցության դաշտերը և այդ դաշտերից դուրս մնացած տարածքները: Խնդրի իրականացման համար ուսումնասիրությունները կատարվել են 3 կտրվածքով.

1. մայրաքաղաքի, 2. մարզկենտրոնների, 3. բոլոր քաղաքների և 2 ուղղությամբ.

1. որոշվել է դրանց մատչելիությունը՝

- ըստ ճանապարհային հեռավորության,
- ըստ ծախսած ժամանակի,

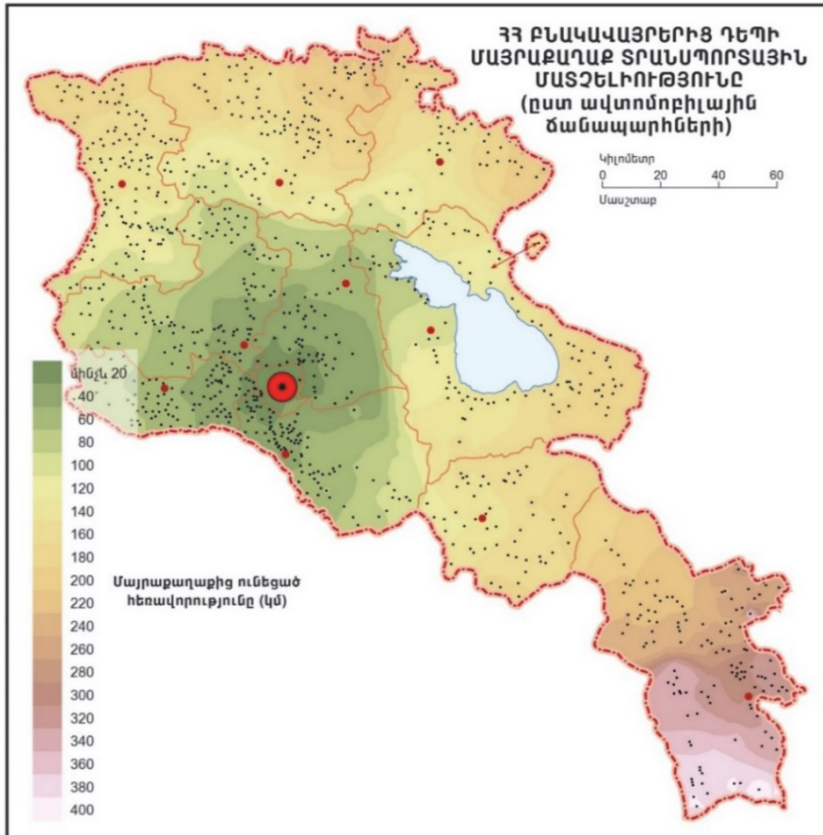
2. որոշվել են դրանց ազդեցության գոտիները:

Կենտրոնների ազդեցության չափանիշ ընդունվել է մարդաշատությունը, որն անուղղակիորեն արտացոլում է նաև մյուս գործոնները: Բնակավայրի ազդեցության գոտու որոշման համար հիմք է ընդունվել ՅՈՒ. Մեդվեդկովի և ՅՈՒ. Արխիպովի առաջարկած բանաձևը: Ուսումնասիրությունները քարտեզագրվել են ԱՏՀ կիրառմամբ (քարտեզներ 15.1 ա, բ, գ, 15.2 ա, բ, գ, 15.3 ա, բ, գ):

ՀՀ տարաբնակեցման ենթակարգության վերին աստիճանում **մայրաքաղաքն է:** Նրա ազդեցության դաշտն ընդգրկում է ողջ ՀՀ տարածքը (քարտեզներ 15.1 ա, բ, գ):

Թեպետ հանրապետության փոքր տարածքին և ուղիղ գծով մայրաքաղաքից ոչ այնքան մեծ հեռավորություններին, առավելագույնը՝ մոտ 200 կմ, մայրաքաղաքի իրական մատչելիության գոտին շուրջ 400 կմ և 6.5 ժամ հասանելիության գոտին է, ինչն այնքան էլ փոքր ցուցանիշ չէ, և արդյունք է երկրի մեծ ձգվածության, լեռնային բարդ ռելիեֆի, մասնատվածության, ճանապարհային ցանցի ոլորապտույտ, վտանգավոր և մասամբ անբարեկարգ վիճակի, արագընթաց այլ տրանսպորտային միջոցների բացակայության:

Ինչպես ակնհայտորեն երևում է 15.1 ա քարտեզից, մայրաքաղաքի մինչև 200 կմ իրական հեռավորության գոտին ընդգրկում է ՀՀ տարածքի մեծ մասը: Այդ գոտուց դուրս տարածքներն են Դեբեդ գետի հովիտը, Սյունիքը գրեթե ամբողջությամբ:

Քարտեզ 15.1 ա* Մայրաքաղաքի տրանսպորտային մատչելիությունը (ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների)

15.1 բ քարտեզից պարզ է դառնում, որ ՀՀ տարածքի մեծ մասն ընդգրկվում է մայրաքաղաքի 3 ժամ հասանելիության գոտում: Գոտուց դուրս է մնում առավելապես Սյունիքի տարածքը:

* նշանով տարբերակված քարտեզները ԱՏՀ-ի կիրառմամբ 1: 200 000 մասշտաբի վերլուծական քարտեզներ են: Ցուցադրված են փոքրամասշտաբ տարբերակները:

Քարտեզ 15.1բ* Մայրաքաղաքի տրանսպորտային մատչելիությունը (ըստ ծախսած ժամանակի)

15.1 գ մայրաքաղաքի ազդեցության ներուժի քարտեզից էլ երևում է, որ մայրաքաղաքի ազդեցության ներուժը դեպի ՀՀ ծայրամասային շրջաններ թուլանում է: Մայրաքաղաքի ազդեցությունը հատկապես թույլ է հասանելիության տեսանկյունից խնդրային Սյունիքում:

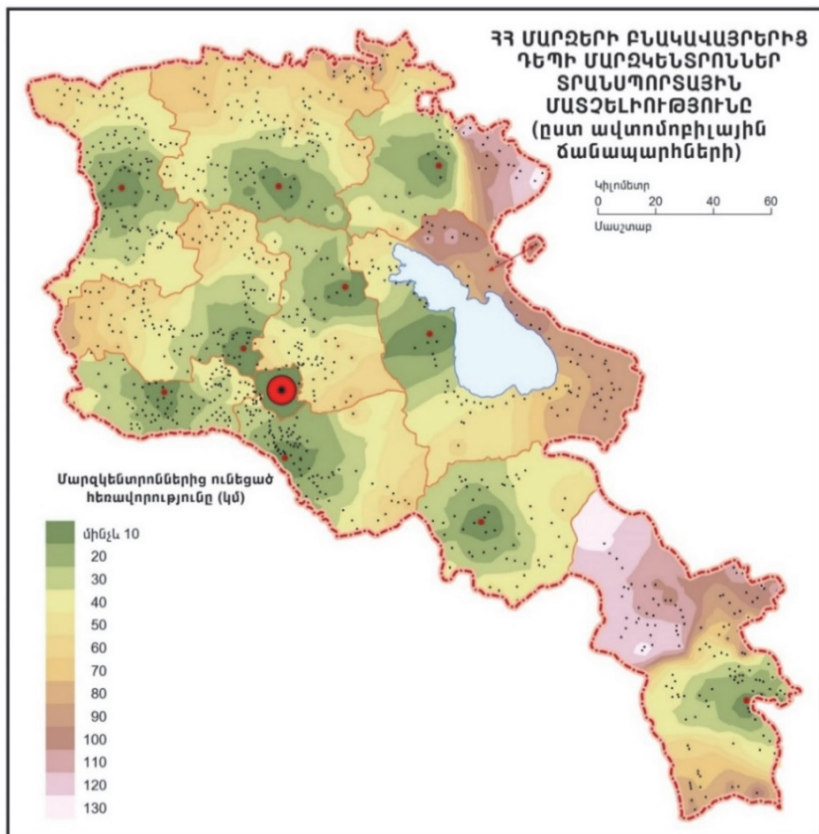

Քարտեզ 15.1 գ* Մայրաքաղաքի ազդեցության ներուժը

Եզրակացություն. ՀՀ տարածքի մատչելիության բարելավումը լուծում պահանջող հիմնախնդիր է, և այս ոլորտում ներդրումները խիստ առաջնային են:

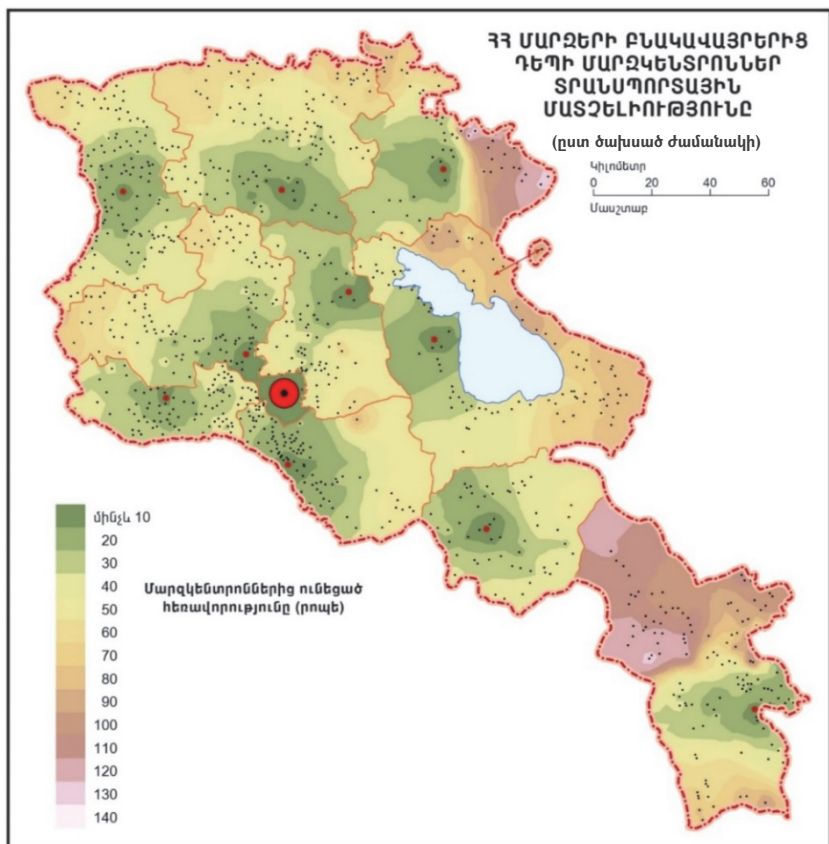
Տարաբնակեցման ենթակարգության հաջորդ աստիճանում **մարզկենտրոններն են** (քարտեզներ 15.2 ա, բ, գ):

Մարզկենտրոնները, լինելով վարչական և նաև տարաբնակեցման համակարգերի կենտրոններ, իրականացնում են տարածաշրջանային գործառույթներ և իրենց ազդեցության դաշտում ընդգրկում ողջ վարչական տարածքը՝ մարզերը:

**Քարտեզ 15.2 ա* ՀՀ մարզկենտրոնների տրանսպորտային մատչելիությունը
(ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների)**

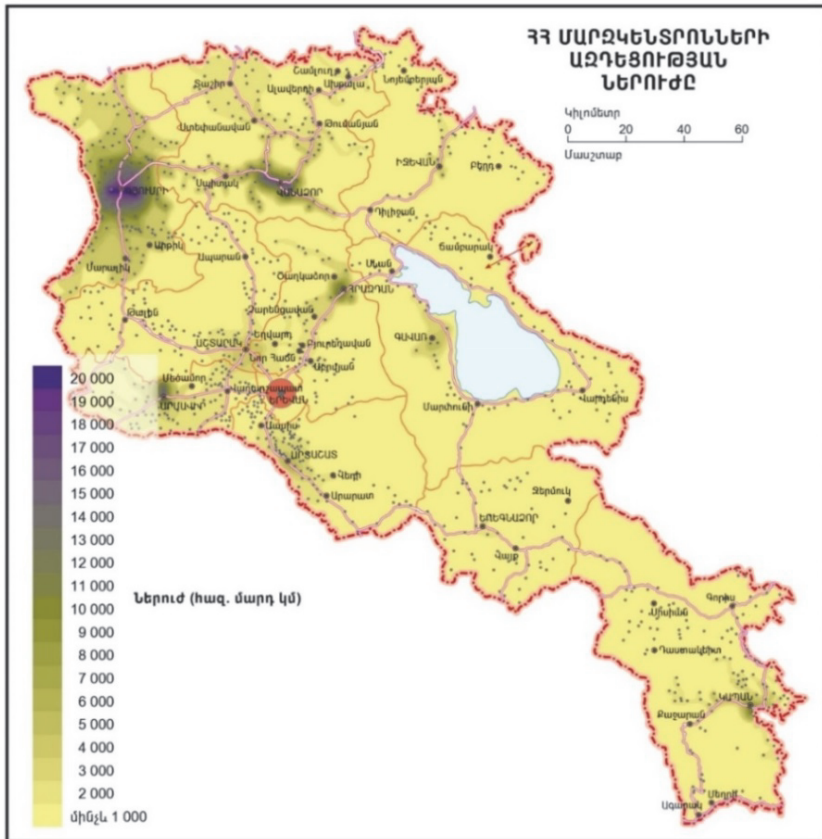
Ինչպես երևում է մարզկենտրոնների մատչելիությունը՝ ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների 15.2 ա քարտեզից, ՀՀ մարզերի մեծամասնությունը ամբողջությամբ ներառվում է մարզկենտրոններից մինչև 60-70 կմ հեռավորության գոտում՝ բացառությամբ Սյունիքի, Տավուշի և Գեղարքունիքի, շատ քիչ՝ Լոռու մարզերի:

Քարտեզ 15.2 Բ* ՀՀ մարզկենտրոնների տրանսպորտային մատչելիությունը
(ըստ ծախսած ժամանակի)

Մարզկենտրոնների տրանսպորտային մատչելիությունը՝ ըստ ծախսած ժամանակի 15.2 Բ քարտեզի վերլուծությունից էլ պարզ է դառնում, որ ՀՀ մարզերի մեծամասնությունում ձևավորվել է մարզկենտրոնների մինչև մեկժամյա տրանսպորտային մատչելիության գոտի՝ բացառությամբ Տավուշի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի մարզերի։ Ընդ որում, մարզկենտրոնների մատչելիության հիմնախնդրի լուծումը առավելապես պահանջում է ոչ թե մարզային սահմանների փոփոխություն, այլ ճանապարհային

ցանցի բարելավում, հատկապես Տավուշում՝ Իջևան-Նավուր, իսկ Գեղարքունիքում՝ Ծովագյուղ-Աղբերք-Ճամբարակ ուղղությամբ:

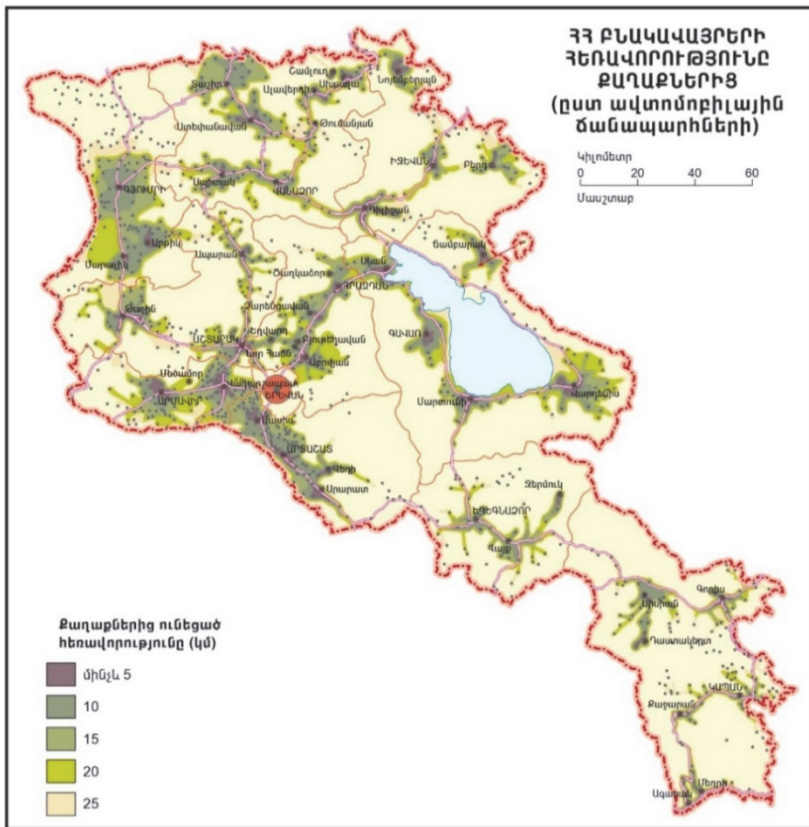

Քարտեզ 15.2 գ* ՀՀ մարզկենտրոնների ազդեցության ներուժը

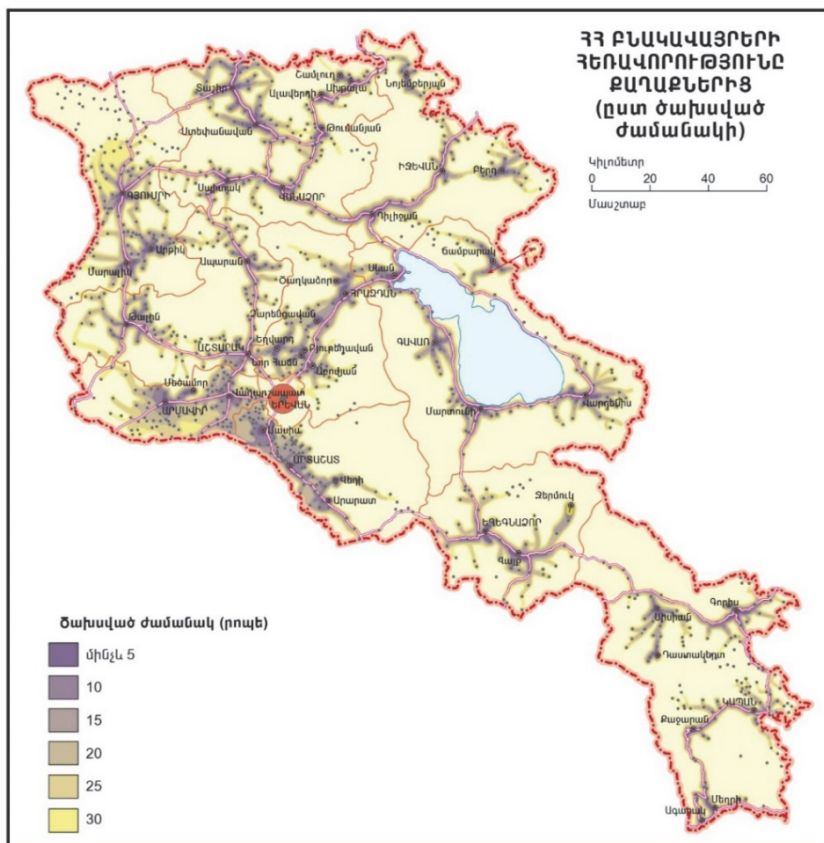
Մարզկենտրոնների ազդեցության ներուժի 15.2 գ քարտեզից երևում է, որ մարզկենտրոններից շատերի ազդեցության ներուժը բավականին թույլ է և չի ներառում ողջ մարզի տարածքը: Ազդեցության հարաբերական մեծ ներուժով առանձնանում են Շիրակի, մասնակիորեն՝ Լոռու, Կոտայքի և Արմավիրի մարզկենտրոնները: Մյուսների ներուժն այնքան թույլ է, որ ունեն գրեթե տեղա-

կան նշանակություն: Վերլուծության արդյունքում ակնառու է դառնում՝ առկա է մարզկենտրոնների ներածերի հզորացման հիմնախնդիր: Հիմնախնդրի լուծումը կնպաստի մարզերի հզորացմանը, դրանով իսկ՝ ՀՀ բնեռացված զարգացման մեղմացմանը:

Ենթակարգության հաջորդ աստիճանում **տեղական կենտրոններն են**, որոնք, ըստ էության, ՀՀ մյուս **քաղաքներն են**: Դրանք ունեն մինչև 50 հազ. բնակչություն և մինչև կեսժամյա ազդեցության գոտի (քարտեզներ 15.3 ա, բ, գ):

Քարտեզ 15.3 ա* ՀՀ քաղաքների տրանսպորտային մատչելիությունը (ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների)

Քարտեզ 15.3բ* ՀՀ քաղաքների տրանսպորտային մատչելիությունը (ըստ ծախսած ժամանակի)

Ըստ էության, ՀՀ քաղաքների ագլեցության ոլորտում են գտնվում գյուղերի շուրջ 65 %-ը: Մյուս 35 % գյուղական բնակավայրերը կա՛մ քաղաքների թույլ ագլեցության գոտում են, կա՛մ այդ գոտուց դուրս, որը խոսում է կա՛մ առկա կենտրոնների (մարզկենտրոնների ու տարածաշրջանային կենտրոնների) ներուժերի հզորացման, կա՛մ նոր կենտրոնների ձևավորման, կա՛մ էլ հաղորդակցության ուղիների ու միջոցների արդիականացման անհրաժեշտության մասին: Ստեղծված իրավիճակը ավելի մուրփույներ է ստանում, երբ ուշադրությունը սևեռում ենք նաև այն

հանգամանքի վրա, որ ՀՀ գյուղական բնակչության 60 %-ից ավելին ապրում է միայն երեք խոշոր քաղաքների՝ մայրաքաղաքի, Գյումրու և Վանաձորի մերձակա գյուղերում:

Քարտեզ 15.3 գ* ՀՀ Քաղաքների աղդեցության ներուժը

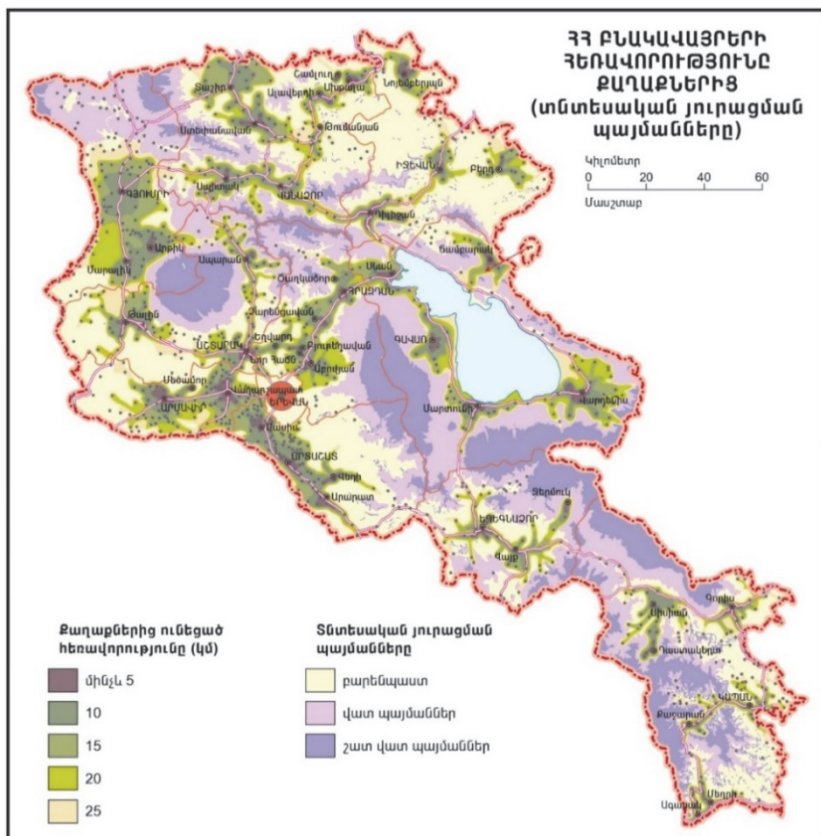
ՀՀ քաղաքների տրանսպորտային մատչելիությունն ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների 15.3 ա քարտեզում տեսանելի է, որ մինչև 25 կմ հեռավորության, իսկ ՀՀ քաղաքների տրանսպորտային մատչելիությունն ըստ ծախսած ժամանակի 15.3 բ քարտեզում մինչև կեսժամյա մատչելիության գոտուց դուրս մնացող բնակավայրեր դիտվում են բոլոր մարզերում: Սակայն դրանց թի-

վը զգալի է հատկապես Շիրակի մարզի հյուսիսում և Սյունիքի մարզում:

ՀՀ քաղաքների ազդեցության ներուժի 15.3 գ քարտեզում երևում է, որ շատ քաղաքների ազդեցության ներուժերն այնքան թույլ են, որ վերջիններս նույնիսկ տեղական կենտրոնի դեր չեն կատարում: Թույլ ներուժով առանձնանում են Վայոց ձորի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Տավուշի, Լոռու, Արագածոտնի մարզերի շատ քաղաքներ: Քարտեզում հստակորեն ուրվագծվում են կենտրոնների թույլ ազդեցության գոտիները և ազդեցության դաշտից դուրս մնացած տարածքները:

Քաղաքների ազդեցության ներուժերի և տրանսպորտային մատչելիության գոտիներից դուրս տարածքների իրական մասշտաբները և յուրացման հնարավորությունները առավել իրատեսական գնահատելու համար մեր ուսումնասիրությունում անհրաժեշտություն ենք համարել կատարելու վերոհիշյալ քարտեզների և ռելիեֆի որակական գնահատման քարտեզի համադրումներ: Այսօրինակ քարտեզների ստեղծման արդյունքում, որոնցից մեկը ցուցադրված է ստորև (քարտեզ 16), երբ մենք տարբերակում ենք նաև յուրացման համար դժվարամատչ տարածքները, հնարավորություն ենք ունենում հստակեցնելու քաղաք-կենտրոնների թույլ ազդեցության այն գոտիները, որոնք ունեն յուրացման ու նոր աճի կենտրոնների ձևավորման անհրաժեշտություն: Այդպիսի տարածքներ են *Շիրակի մարզի հյուսիսային և հարավային, Արագածոտնի և Արմավիրի արևմտյան, Արարատի հարավարևելյան, Գեղարքունիքի արևելյան, Տավուշի կենտրոնական և հարավային, Վայոց ձորի և Սյունիքի լեռնային շրջանները*:

Թույլ ազդեցության այս գոտիներում նոր կենտրոնները կարող են ընտրվել և հիմնավորվել տեղական մանրակրկիտ հետազոտությունների արդյունքում (միկրոմակարդակ): Այդպիսիք կարող են լինել, օրինակ, *Աշոցքը, Բավրան, Գառնին, Ելփինը* և այլն:

Քարտեզ 16* ՀՀ քաղաքների տրանսպորտային մատչելիությունը (ըստ ավտոմոբիլային ճանապարհների) և ՀՀ ռելիեֆի տնտեսական յուրացման պայմանները

Վերլուծությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ ՀՀ քաղաք-աճի կենտրոնների ցանցն իր 25 կմ հեռավորության, կես-ժամյա մատչելիության և ազդեցության ներուժերի գոտիներում ամբողջությամբ չի ներգրավում երկրի ողջ տարածքը: ՀՀ որոշ տարածքներում զգացվում է նոր աճի կենտրոնների ձևավորման, մեկ այլ տարածքներում՝ առկա կենտրոնների ներուժերի հզորացման կամ ճանապարհային ցանցի բարելավման ու արդիականացման անհրաժեշտություն:

Այսպիսով՝ մեզումակարդակում ՀՀ առկա ձևավորված աճի կենտրոնների ուսումնասիրությունից հանգում ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը ՀՀ տարաբնակեցման համակարգում հանրապետական նշանակության կենտրոններ են՝ ագլեցության հզոր դաշտերով:

2. Աշտարակը, Հրազդանը, Արմավիրը և Արտաշատը մարզային կենտրոններ են՝ ագլեցության ձևավորված դաշտերով, սակայն առանձնանում են կենտրոնական ավելի քիչ գործառույթներով, քանի որ գտնվում են Երևանի ագլեցության դաշտում:

3. Իջևանը, Կապանը, Եղեգնաձորը և Գավառը մարզային կենտրոններ են, սակայն լեռնային ռելիեֆի, իսկ Գեղարքունիքի մարզում նաև Սևանա լճի առկայության պայմաններում նրանց ագլեցության դաշտերը ունեն գծային ձգվածություն և հարակից տարածքի ոչ լիարժեք ընդգրկում: Այս 4 մարզերում համակարգաստեղծ գործընթացներն առավել ինտենսիվությամբ ընթանում են տարածաշրջանային և տեղական տարածքային մակարդակներում¹⁶³: Այդ իսկ պատճառով մարզային այս կենտրոնների ագլեցության դաշտերը համեմատաբար փոքր են, իսկ տարաբնակեցման համակարգում շոշափելի է վերոհիշյալ մարզերի նաև մյուս քաղաք-կենտրոնների նշանակությունը:

4. Նախկին շրջանային կենտրոնները այսօր տարածաշրջանային կենտրոններ են: Տասնյակ տարիներ շարունակ Հայաստանի վարչատարածքային նախկին՝ խորհրդային բաժանման հիմնական միավորները եղել են շրջանները: Իրենց գոյության երկարատև ժամանակահատվածում դրանցում ձևավորվել են սոցիալ-տնտեսական միասնական ընդհանրություն և արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների միասնական ցանց: Իսկ շրջկենտրոնները, կատարելով համակարգաստեղծ գործառույթներ, տեղակայվել են շրջանների նկատմամբ կենտրոնական և

¹⁶³ Տե՛ս Մանասյան Մ. Գ., ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 137:

տրանսպորտաաշխարհագրական բարենպաստ դիրք ունեցող վայրերում: 37 շրջկենտրոններից 15-ը եղել են հանրապետական ենթակայության քաղաքներ, 3-ը՝ շրջանային ենթակայության քաղաքներ, 12-ը՝ քաղաքատիպ ավաններ, 7-ը՝ գյուղեր: Ներկայումս բոլոր քաղաքներն ու քաղաքատիպ ավանները և 1 գյուղ՝ Եղվարդը (թվով 30+1), ունեն քաղաքի կարգավիճակ: Գյուղական շրջկենտրոններ ունեցող 6 շրջաններից երկուսի՝ Ախուրյանի և Գուգարքի համար այսօր կենտրոններ են Գյումրի ու Վանաձոր քաղաքները, իսկ մյուս 4 շրջանների գյուղական շրջկենտրոններին փոխարինող ոչ մի քաղաք չկա: Այս 4՝ Ամասիայի, Ղուկասյանի, Արագածի և Բաղրամյանի շրջաններում զգացվում է տարածաշրջանային կենտրոնների ձևավորման անհրաժեշտություն:

Ներկայումս նոր վարչատարածքային բաժանման պայմաններում նախկին շրջանային կենտրոններից շատերը, դադարելով լինել վարչական կենտրոններ, բացառությամբ մարզային կենտրոնների, այդուհանդերձ, դեռևս պահպանում են նախկինում ձևավորված համակարգաստեղծ կապերը և իներցիոն ձևով շարունակում մնալ տարածաշրջանային կենտրոններ:

5. Մյուս քաղաքները հանդես են գալիս առավելապես որպես տեղական կենտրոններ:

ՀՀ տարաբնակեցման և «աճի կենտրոնների» տեղաշարժերի և տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունների մասին կարելի է պատկերացում կազմել նաև քաղաքների մարդաշատության և կարգային փոփոխությունների ուսումնասիրությունների արդյունքում:

Երևան քաղաքը, ըստ բնակչության թվի, բացարձակորեն գերակայում է մյուս քաղաքներին: Նմանատիպ պատկեր սովորաբար բնորոշ է զարգացող երկրներին: ՀՀ երկրորդ և երրորդ քաղաքները՝ Գյումրին (114.5 հազ. մարդ, 2018 թ.) և Վանաձորը (79.3 հազ. մարդ), մեծ և միջին քաղաքներ են: Ըստ էության, հանրապետությունում բացակայում են խոշորագույն՝ 500 000-1 000 000 և խոշոր՝ 250 000-500 000 բնակչությամբ բնակավայրերը, ինչը խոսում է խիստ բնեռացման մասին (աղյուսակ 9):

ՀՀ քաղաքները՝ ըստ մարդաշատության, 2018 թ.¹⁶⁴

Բնակավայրի մեծությունը (մարդ)	Քանակը	Քաղաքային բնակչ. տեսակարար կշիռը, %	Բնակավայրի մեծությունը (մարդ)	Քանակը	Քաղաքային բնակչ. տեսակարար կշիռը, %
Մինչև 5 000	11	1.6	50 001- 100 000	1	4.2
5 001-20 000	25	15.3	100 001- 250 000	1	6.0
20 001-50 000	10	16.1	1 000 000-ից ավել	1	56.8

Քաղաքների կարգերի փոփոխության աղյուսակի (աղյուսակ 10) վերլուծությունից էլ ակնհայտ է դառնում, որ 1959-1996 թվականների ընթացքում Հայաստանի քաղաքների ենթակարգությունում առաջին երեք քաղաքների կարգերը անփոփոխ են մնացել, մինչդեռ ավելի ցածր կարգերում դիտվել են տեղաշարժեր:

Հայաստանի քաղաքների կարգային փոփոխությունները 1959-1996 թթ.¹⁶⁵

Քաղաքի անվանումը	Տարեթվեր					
	1959	1970	1979	1985	1988	1996
Երևան	1	1	1	1	1	1
Գյումրի	2	2	2	2	2	2
Վանաձոր	3	3	3	3	3	3
Վաղարշապատ	4	4	4	5	5	4
Հրազդան	15	6	5	4	4	5
Աբովյան	–	10	6	6	6	6
Կապան	5	5	7	7	7	7
Արմավիր	7	7	8	8	8	8
Գավառ	13	9	10	10	10	10
Արտաշատ	18	14	15	14	11	11
Զաքեղեցական	31	11	9	9	9	9
Գորիս	10	13	14	15	16	12

¹⁶⁴ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/marzer_2018_9.pdf, էջ 28:

¹⁶⁵ Տե՛ս Մանասյան Մ. Գ., ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 146-148:

Մասիս	-	-	22	22	18	15
Սևան	19	18	13	12	14	13
Արարատ	23	22	20	20	19	20
Աշտարակ	17	19	18	18	17	14
Իջևան	16	15	19	19	20	22
Արթիկ	12	17	16	16	12	19
Սիսիան	26	25	24	24	21	23
Ալավերդի	6	8	11	11	13	16
Ստեփանավան	11	16	17	17	23	17
Դիլիջան	8	12	12	13	15	18
Սպիտակ	14	20	21	21	22	21
Վեդի	28	28	30	27	32	27
Վարդենիս	20	23	23	23	24	24
Եղվարդ	25	29	31	30	26	28
Մարտունի	22	24	26	26	25	25
Մեծամոր	-	-	29	32	28	30
Նոր Հաճն	35	35	32	29	27	29
Տաշիր	24	26	25	25	31	26
Բյուրեղավան	-	-	37	33	33	31
Բերդ	21	27	28	28	29	32
Եղեգնաձոր	27	30	33	34	30	33
Քաջարան	9	21	27	31	34	37
Ապարան	29	31	36	37	37	34
Մարալիկ	32	38	42	42	39	38
Վայք	36	42	41	38	40	39
Թալին	30	39	43	43	41	40
Ջերմուկ	33	34	38	38	36	36

ՀՀ տարաբնակեցման ենթակարգությունում դիտարկվող ժամանակաշրջանում իրենց դիրքը զգալի բարձրացրել են *Հրազդանը, Չարենցավանը, Արտաշատը, Գավառը, Արուսյանը, Մասիսը*: Սրանց մեծ մասն երևանյան տարաբնակեցման համակարգում գտնվող քաղաքներ են, որոնք զարգացել են Երևանի ազդեցությամբ՝ վերամշակող արդյունաբերության բազայի վրա: Մինչև նույն ժամանակ քաղաքների ենթակարգությունում իրենց դիրքերը զիջել են *Քաջարանը, Ալավերդին, Դիլիջանը, Արթիկը, Ստեփանավանը, Սպիտակը*: Սրանք կա՛մ լեռնահանքային ար-

դյունաբերության, կա՛մ առողջարանային, կամ էլ շրջանային կենտրոններ են:

Արժեքավոր են ՀՀ անկախացումից հետո նոր վարչատարածքային բաժանման պայմաններում քաղաք-կենտրոնների կարգերի փոփոխությունների ուսումնասիրությունները (աղյուսակ 11):

Աղյուսակ 11.

Հայաստանի քաղաքների կարգային փոփոխությունները
2005-2018 թթ.¹⁶⁶

Քաղաքի անվանումը	Տարեթվեր								
	2005	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Երևան	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Գյումրի	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Վանաձոր	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Վաղարշապատ	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Արմավիր	7	5	5	5	5	5	5	5	5
Կապան	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Հրազդան	5	7	7	7	7	7	7	7	7
Արմավիր	8	8	8	8	8	8	8	8	8
Իջևան	17	10	10	10	10	10	10	9	9
Մասիս	13	14	14	14	13	12	12	10	10
Զարենցավան	11	13	13	13	12	11	11	11	11
Արարատ	16	15	15	15	15	14	14	12	12
Գորիս	12	12	12	12	11	13	13	13	13
Արտաշատ	10	9	9	9	9	9	9	14	14
Սևան	14	17	17	17	16	16	16	16	15
Գավառ	9	11	11	11	14	15	15	15	16
Արթիկ	18	16	16	16	17	17	17	17	17
Դիլիջան	22	19	19	19	19	19	19	19	18
Աշտարակ	15	18	18	18	18	18	18	18	19
Սիսիան	19	20	20	20	20	20	20	20	20
Ալավերդի	20	21	21	21	21	21	21	21	21
Սպիտակ	23	23	23	23	23	22	22	22	22
Ստեփանավան	21	22	22	22	22	23	23	23	23
Վարդենիս	25	25	25	25	25	24	24	24	24

¹⁶⁶ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը՝ թվերով, 2005-2018 թթ.:

Եղվարդ	26	26	26	26	26	26	26	26	25
Մարտունի	27	24	24	24	24	25	25	25	26
Վեդի	24	27	27	27	27	27	27	27	27
Նոր Հաճն	28	29	29	29	29	29	28	28	28
Բյուրեղավան	33	28	28	28	28	28	29	29	29
Մեծամոր	29	30	30	30	30	30	30	30	30
Բերդ	31	31	31	31	31	31	31	31	31
Եղեգնաձոր	34	32	32	32	32	32	32	32	32
Տաշիր	30	33	33	33	33	33	33	33	33
Քաջարան	32	34	34	34	34	34	34	34	34
Ապարան	36	35	35	35	35	35	35	35	35
Ճամբարակ	35	37	37	37	37	37	37	36	36
Վայք	37	36	36	36	36	36	36	37	37
Մարալիկ	38	38	38	38	38	38	38	38	38
Նոյեմբերյան	40	40	40	40	40	39	39	39	39
Մեղրի	42	42	42	42	42	42	41	41	40
Ագարակ	43	43	43	43	43	43	43	42	41
Թալին	39	39	39	39	39	40	40	40	42
Ջերմուկ	41	41	41	41	41	41	42	43	43
Ախթալա	44	45	45	45	45	45	45	44	44
Այրում	—	44	44	44	44	44	44	45	45
Թումանյան	45	46	46	46	46	46	46	46	46
Ծաղկաձոր	46	47	47	47	47	47	47	47	47
Շամլուղ	47	48	48	48	48	48	48	48	48
Դաստակերտ	48	49	49	49	49	49	49	49	49

Չնայած ՀՀ-ում բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի նվազման կամ շատ դանդաղ աճի ընդհանուր միտումներին՝ 2005-2018 թվականների ընթացքում ՀՀ քաղաքների ենթակարգության շարքում առաջատար դիրքերը շարունակում են պահպանել *մայրաքաղաքը, Գյումրին, Վանաձորը և Վաղարշապատը*: Մյուս քաղաքների ենթակարգությունն ընդհանուր գծերով պահպանվել է՝ *բացառությամբ Իջևան, Դիլիջան, Մասիս, Արուսյան, Բյուրեղավան, Արարատ, Եղեգնաձոր* քաղաքների, որոնք կարգային առաջընթաց, և *Հրազդան, Գավառ, Սևան, Ճամբարակ, Աշտարակ, Ստեփանավան, Վեդի, Քաջարան, Տաշիր քաղաքների*, որոնք կարգային անկում են գրանցել: *Թումանյան, Ծաղկաձոր,*

Շանլուղ, Դաստակերտ քաղաքային բնակավայրերում կարգային անկում տեղի է ունեցել Այրումի բնակավայրի քաղաքի կարգավիճակ ստանալու պատճառով:

Տարաբնակեցման համակարգերի և «աճի կենտրոնների» տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններից նշենք, որ հարթավայրային տարածքներում գտնվող կենտրոնների, օրինակ՝ Երևանի և Գյումրու տարաբնակեցման համակարգերին բնորոշ է տարածքային կառուցվածքի հանգուցաշառավղային տիպը, երբ կենտրոնի ազդեցության դաշտում գտնվող բնակավայրերի զգալի մասը կենտրոնացած է կենտրոնի շուրջը՝ տարածվելով նրանից դուրս եկող ճառագայթաձև ձգվող ճանապարհային առանցքների երկայնքով: Սակայն ՀՀ լեռնային բարդ ռելիեֆի պայմաններում «աճի կենտրոնների» մեծամասնությանը բնորոշ է տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի առանցքային (գծային) տիպը, երբ ազդեցության դաշտում գտնվող բնակավայրերը ձգվում են գլխավոր մայրուղու երկայնքով:

ՀՀ տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի առանձնահատկությունները բացահայտում են նաև ճանապարհների նկատմամբ տարաբնակեցման ցանցի բաշխվածության ուսումնասիրությունները: ՀՀ բոլոր բնակավայրերը միացած են հանրապետության ճանապարհային միասնական ցանցին: Հայաստանը համեմատաբար լավ զարգացած ճանապարհային ցանց ունի: Ասֆալտապատ ճանապարհները կազմում են 84 %, ինչը բարձր ցուցանիշ է այլ զարգացող երկրների համեմատ և համապատասխանում է եվրոպական երկրների մեծ մասի համանուն ցուցանիշին: Այլ են ճանապարհների բարեկարգության հիմնախնդիրներն ու մեծ հեռավորությունները կենտրոններից և գլխավոր մայրուղիներից: Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ գյուղական բնակավայրերի 24.6 %-ը մայրուղուն և այլ բնակավայրերին միացնող ճանապարհների որակական տեսանկյունից ունի շատ վատ, 31.7 %-ը՝ վատ, 35.1 %-ը՝ միջին, 8.2 %-ը՝

լավ, 0 %-ը՝ գերազանց վիճակ¹⁶⁷: Ճանապարհային ապահովվածության լավ և միջին վիճակի առավել բարձր ցուցանիշ ունեն 3501-5000 մարդ ունեցող գյուղական բնակավայրերը (76.3 %): ՀՀ 116 գյուղական բնակավայրերում ճանապարհներն անանցանելի են ձմռան ամիսներին, որոնք առավել մեծ թիվ են կազմում Արագածոտնի (26 գյուղ), Գեղարքունիքի (23 գյուղ), Սյունիքի (19 գյուղ) և Շիրակի (19 գյուղ) մարզերում:

Հանրապետության ներհամայնքային ճանապարհների վիճակը նույնպես չի կարելի բավարար գնահատել: Գյուղական 279 բնակավայրերի ներքին ճանապարհներն ընդհանրապես պինդ ծածկույթ չունեն, 421 բնակավայրերում ճանապարհները հիմնականում ծածկույթ չունեն, և միայն 12 բնակավայրերում բոլոր ճանապարհներն ասֆալտապատ են: ՀՀ գյուղական բնակավայրերի մոտ 30 %-ի տարածքով չեն անցնում միջհամայնքային կամ ներհանրապետական հասարակական տրանսպորտի միջոցներ¹⁶⁸:

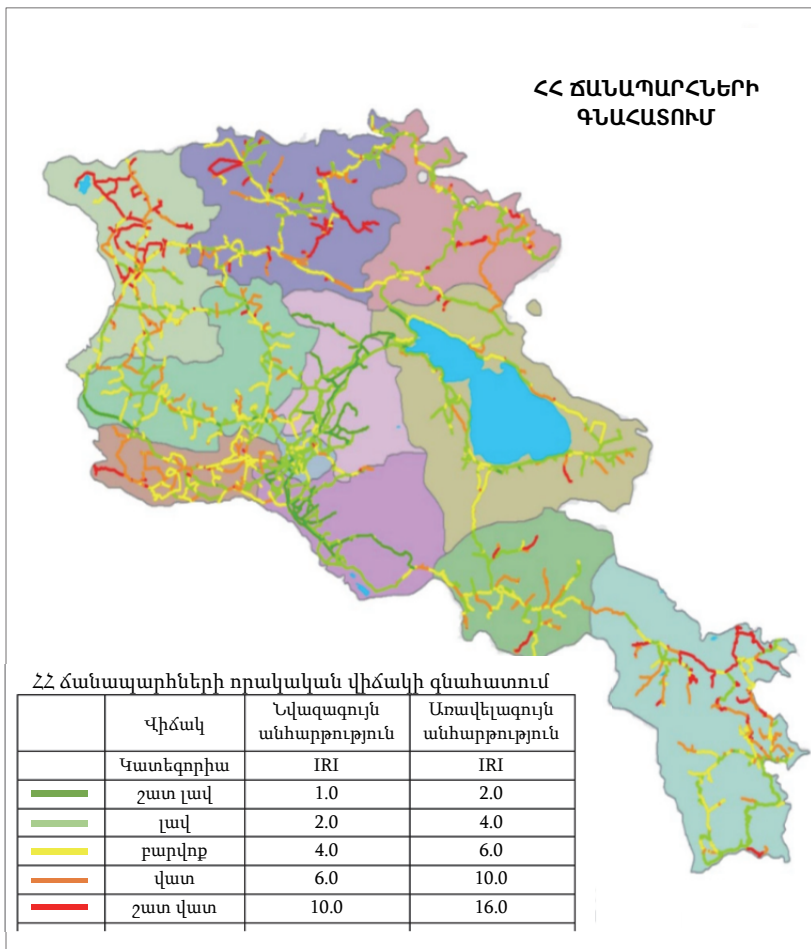
ՀՀ ճանապարհների որակական գնահատման վերլուծական ուսումնասիրություններ կատարվել են Վերակառուցման և զարգացման միջազգային և Համաշխարհային բանկերի կողմից¹⁶⁹: Ըստ այդ հետազոտության՝ RoadLabPro հավելվածի կիրառումը որոշվել են ՀՀ ճանապարհների ծածկի որակական վիճակը բնութագրող IRI¹⁷⁰-ինդեքսի արժեքները, կատարվել է դասակարգում, և կազմվել քարտեզ (քարտեզ 17):

¹⁶⁷ Տե՛ս Դարբինյան Ա., Եղիազարյան Բ. և ուրիշներ, ՀՀ գյուղական համայնքները, տեղեկատվական ապահովում, վերլուծություններ և տիպաբանություն, Երևան, «Օր-Դար» հրատ., 2007, 79 էջ:

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

¹⁶⁹ Տե՛ս Ուղիների միակցում. Տրանսպորտ, աղբատվություն և սոցիալական ներառում. Փաստեր Հայաստանից, դեկտեմբեր, 2017 թ., Տրանսպորտի և ՏՀՏ վարչություն, ԵՎՐՈՊԱ, Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկ/ Համաշխարհային բանկ, 105 էջ, http://documents.worldbank.org/curated/en/766101523858-189286/pdf/125193-WP-Armenian-13-4-2018-10-51-57-FinalReportArmenia_nApril.pdf:

¹⁷⁰ *Ճանապարհների անհարթության ինդեքսը* (IRI) ցույց է տալիս ճանապարհային ծածկի որակը: ՀՀ ճանապարհների հետազոտությունն իրականացվել է 2017 թ. ապրիլ-մարտ ամիսներին: Կիրառվել է RoadLabPro հավելվածը: Road-

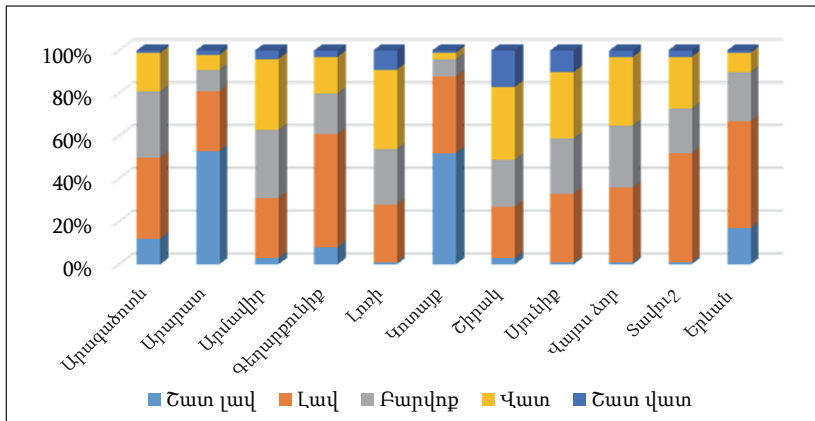
Քարտեզ 17. Հայաստանի ճանապարհների որակական վիճակի գնահատում, 2017 թ.¹⁷¹

LabPro բջջային հավելվածը ստեղծվել է Համաշխարհային բանկի կողմից 2016 թ. և նախատեսված է որպես տվյալների հավաքման գործիք, որն ունի արագացման տվիչներ, որոնք գնահատում են ճանապարհի վիճակը, քարտեզագրում ճանապարհային ցանցը, ցույց տալիս ճանապարհի խորդուբորդ հատվածները և հայտնում են ճանապարհի անվտանգությանը սպառնացող վտանգների մասին:

¹⁷¹ Տե՛ս http://documents.worldbank.org/curated/en/766101523858189286/pdf/125193-WP-Armenian-13-4-2018-10-51-57-FinalReportArmenia_nApril.pdf, էջ 88:

Հետազոտության արդյունքում հաշվարկվել է, որ ՀՀ ճանապարհների մոտավորապես 41 %-ը լավ կամ շատ լավ, 19 %-ը բարվոք, 40 %-ը վատ կամ անմխիթար վիճակում են: Միջպետական ճանապարհների 83 %-ը և երկրորդային ու երրորդային ճանապարհների միայն 36 %-ն են լավ կամ շատ լավ վիճակում:

ՀՀ մարզերում ճանապարհների որակական վիճակի բաշխվածությունը խիստ տարբեր է (գծ. 4):

Գծ. 4. *Ճանապարհային ցանցի բաշխվածությունը՝ ըստ վիճակի*

Լավ և շատ լավ վիճակում գտնվող ճանապարհների տեսակարար կշիռը մեծ է Կոտայքում և Արարատում, համապատասխանաբար՝ 92 % և 87 %: Եվ ընդհակառակը, վատ և շատ վատ վիճակում գտնվող ճանապարհների տեսակարար կշիռը մեծ է Շիրակում, Լոռիում և Սյունիքում¹⁷²:

Վերոհիշյալ վերլուծությունից ակնհայտորեն երևում է, որ առկա է ճանապարհային ցանցի բարելավման հիմնախնդիր: Լուրջ աշխատանքներ են պահանջվում ճանապարհային ավելի խիտ ցանցի ստեղծման, լեռնային ոլորապտույտ ճանապարհների փոխարեն լեռնաշղթաները հատող թունելների կառուցման, ճանապարհների որակի բարելավման ու արդիականացման գործընթացներում:

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

Այսպիսով՝ այս ենթագլխում տարաբնակեցման և «աճի կենտրոնների» բազմակողմանի վերլուծությունների հիման վրա բացահայտվել են ՀՀ տարաբնակեցման համակարգի առկա կենտրոնները, հստակեցվել վերջիններիս ազդեցության դաշտերը և դրանցից դուրս գտնվող տարածքները: Եզրակացվել է, որ ՀՀ տարաբնակեցման համակարգում անհրաժեշտ են աճի կենտրոնների, ինչպես նաև ենթակառուցվածքների զարգացման և բարելավման միջոցառումներ:

6.3 ՀՀ «ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԵՎԵՌՆԵՐԻ» ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

III. փուլ. «Զարգացման բևեռների» գործառույթատարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունների բացահայտում

Խորհրդային Միության փլուզումից և անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի տնտեսությունը, ի թիվս նախկին ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող մյուս հանրապետությունների, հայտնվեց նոր մարտահրավերների առջև: Երկրում առաջնային կարևորություն ստացավ միջազգային տնտեսական ինտեգրման և գլոբալացման գործընթացներում արդյունավետ ներառվելու հիմնախնդիրը:

Օգտվելով Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի (ՀՏՖ) ու Վերակառուցման և զարգացման համաշխարհային բանկի (ՎԶՀԲ) աշխարհին և Հայաստանին նվիրված զեկույցներից՝ լուսաբանենք ՀՀ տնտեսական մրցունակության գնահատման վարկանիշային մի շարք ցուցանիշներ և որոշենք ՀՀ տեղը համաշխարհային տնտեսության մեջ:

- ՀՀ ՀՆԱ-ն 2011 թվականին կազմել է 10.1 մլրդ դոլար՝ համաշխարհային ամբողջ համախառն արտադրանքի 0.02 %-ը, 2014

թվականին՝ 11.6 մլրդ դոլար, 0.015 %, 2018 թվականին՝ 12.4 մլրդ դոլար, 0.014%¹⁷³:

- ՀՀ մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն 2011 թվականին կազմել է 3 527.0 դոլար, 2014 թվականին՝ 3 994.7 դոլար, 2018 թվականին՝ 4 212.1 դոլար¹⁷⁴:

- ՀՀ-ն համաշխարհային մրցունակության ինդեքսի ցուցանիշով 2011-2012 թվականներին 142 երկրների շարքում զբաղեցրել է 92-րդ հորիզոնականը, 2014-2015 թվականներին՝ 144 երկրների շարքում 85-րդ, 2018 թվականին՝ 141 երկրների շարքում 69-րդ հորիզոնականները ¹⁷⁵:

- Բիզնեսի իրականացման դյուրինության ինդեքսով Հայաստանը 2012 թվականին 185 երկրների շարքում զբաղեցրել է 32-րդ հորիզոնականը, 2015 թվականին՝ 189 երկրների շարքում 35-րդ, 2018 թվականին՝ 190 երկրների շարքում 47-րդ հորիզոնականը¹⁷⁶:

Ընդհանուր առմամբ, երկրների, այդ թվում Հայաստանի մրցունակության համաշխարհային ցուցանիշի փոփոխություններն ուղիղ համեմատական կապի մեջ չեն տնտեսական աճի ցուցանիշի հետ: Այն պարզապես արտահայտում է դիտարկվող երկրի մրցունակության վարկանիշն աշխարհի բոլոր երկրների շարքում: Ցուցանիշի փոփոխության պատճառները բազմաթիվ են, ինչպիսիք են, օրինակ, մրցակից երկրների թվի փոփոխությունը, մրցակից երկրների տնտեսական աճի տարբերությունները և այլն:

ՀՀ տնտեսական աճի շարժընթացի ուսումնասիրությունից երևում է (զժ. 5), որ անցումային փուլի առաջին դժվարին տա-

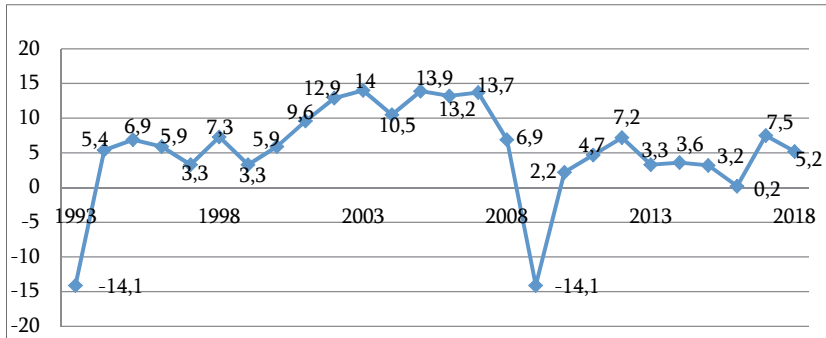
¹⁷³ Տե՛ս <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2018&start=2018&view=chart>:

¹⁷⁴ Տե՛ս <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2017&start=2017&view=chart>:

¹⁷⁵ Տե՛ս http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf:

¹⁷⁶ Տե՛ս <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>:

նամյակից հետո՝ 2001-2008 թվականներին ընկած ժամանակահատվածում, Հայաստանի տնտեսությունն անընդմեջ աճել է: Ըստ էության, այդ ժամանակահատվածում Հայաստանն ունեցել է տնտեսական զարգացման կայուն բարձր ցուցանիշներ՝ միջինը 12.6 %: 2008 թվականին իրավիճակը փոխվել է: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցության արդյունքում Հայաստանում տնտեսական աճի տեմպերը նվազել են՝ կազմելով 6.9 %: 2009 թվականին արձանագրվել է երկրի նվազագույն տնտեսական աճը՝ -14,1 %: Արդեն 2010 թվականին տնտեսությունն սկսել է վերականգնվել, սակայն ճգնաժամին հաջորդող տասնամյակում տնտեսական աճի բարձր ցուցանիշներ, ինչպիսին մինչ ճգնաժամն էր, այլևս չեն գրանցվել:

ՊՃ. 5. *Տնտեսական աճի դինամիկան ՀՀ-ում (%)*

Մինչճգնաժամային փուլում տնտեսության աննախադեպ աճը բացատրվում է արտերկրից մասնավոր դրամական փոխանցումների և օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալների շարունակական աճով: 2008 թվականին միջազգային ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով կտրուկ կրճատվում են արտաքին ֆինանսական այդ հոսքերի ծավալները, և Հայաստանի տնտեսությունն անկում է ապրում: Փաստորեն, Հայաստանի տնտեսությունը արտաքին ազդակների և շոկերի նկատմամբ ամենազգայուններից մեկն է, ինչը մեծապես պայմանավորված է երկրի արտաքին ֆինանսական մեծ կախվածությամբ և տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի առանձնահատկություններով:

Ըստ ՎԶՀԲ տվյալների՝ ՀՀ տնտեսական աճին խոչընդոտող գործոններից են կոռուպցիան, կառավարական բյուրոկրատիան, տնտեսության ստվերայնությունը, մենաշնորհությունը, հարկային օրենքները, ենթակառուցվածքների ոչ պատշաճ վիճակը և այլն:

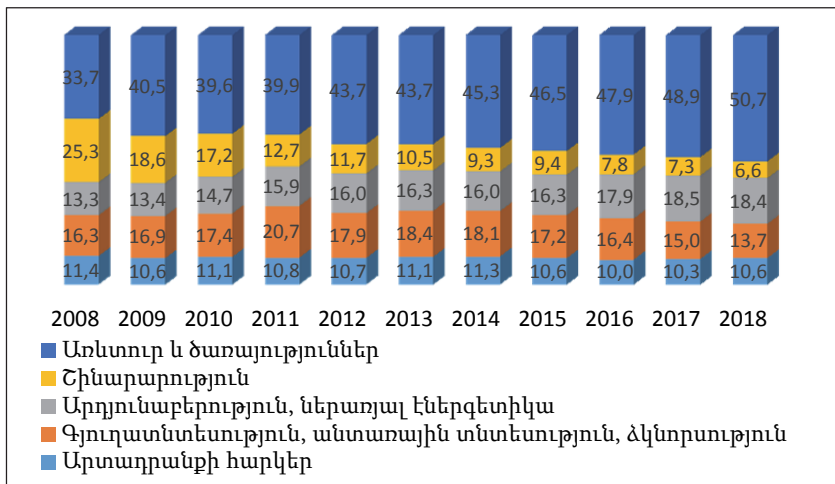
Վերոհիշյալ գործոնների բարելավման միջոցառումները, անկասկած, կարևոր են Հայաստանի տնտեսական մրցակցային միջավայրի բարելավման համար, սակայն այսօր ոչ պակաս առաջնային խնդիրներ են նաև *տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումը*, ռազմավարական ուղղությունների գիտական հիմնավորված ընտրությունը, դրանց գործունեության համար բարենպաստ դաշտի ստեղծումը: Ռազմավարական գերակա ճյուղերը կլինեն այն հենասյուները, որոնց վրա կկառուցվի Հայաստանի ազգային տնտեսությունն ու բազմապատկիչի արդյունքի հիման վրա կապահովվի տնտեսության ամբողջականություն և համալիրություն, դրանով իսկ՝ կայուն և քիչ խոցելի տնտեսության ստեղծում: Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի տարբեր հանգամանքներով պայմանավորված՝ Հայաստանը դեռևս չի ստեղծել նոր իրավիճակին համապատասխան տնտեսական կառուցվածք, թեև կան ՀՀ արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարության ծրագրեր¹⁷⁷, ըստ որոնց՝ ՀՀ կառավարությունը հայտարարել է գիտելիքահենք տնտեսություն կառուցելու իր երկարաժամկետ ռազմավարական նպատակի մասին:

Խորհրդային Հայաստանը արդյունաբերական (ինդուստրիալ) երկիր էր: Արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում 1970-1990 թվականներին կազմել է 56-68 %: 1988 թ. տվյալներով ՀՀ-ում գործում էր ԽՍՀՄ-ում լայն ճանաչում ունեցող արդյունաբերական 713 ձեռնարկություն: Կազմելով ԽՍՀՄ միաս-

¹⁷⁷ Տե՛ս Հավելված ՀՀ կառավարության 2011թ. դեկտեմբերի 15-ի նիստի N49 արձանագրային որոշման, Հայաստանի Հանրապետության արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարություն, http://www.edrc.am/images/National_Strategies/Comprehensive/strategy_industrial_policy.pdf:

նական տնտեսական օրգանիզմի բաղկացուցիչ օղակը՝ «տեղի և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից ներմուծվող հումքատեսակների բազայի վրա ստեղծվել էին ծանր արդյունաբերության շատ ճյուղեր՝ էլեկտրաէներգետիկա, լեռնահանքային արդյունաբերություն, գունավոր մետաղաձուլություն, քիմիական արդյունաբերություն, բազմաճյուղ մեքենաշինություն, շինանյութերի և փայտամշակման արդյունաբերություն: Այդ տարիներին բարձր զարգացման էր հասել նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերությունը: Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքն արտահանվում էր աշխարհի 80 երկրներ»¹⁷⁸:

Ազատ տնտեսական շուկայի ստեղծմամբ հետխորհրդային Հայաստանում տնտեսության ձևավորված կառուցվածքը կազմալուծվում է (գծ. 6):

Գծ. 6. ՀՀ ՀՆԱ կառուցվածքը և շարժընթացը, (%)

Անցումային փուլում ՀՀ-ն ապաարդյունականացվում է և գերակայող դիրքում հայտնվում գյուղատնտեսությունը: Գյուղատնտեսությունն իր առավելագույն տեսակարար կշիռն ունեցել է

¹⁷⁸ Տե՛ս Մելքումյան Ս., ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, էջ 111-112:

1993 թվականին՝ կազմելով 51.4 %, որից հետո շարունակաբար նվազել է մինչ 2008 թվականը, ապա՝ կրկին որոշակիորեն ավելացել, 2013 թվականից հետո վերստին գրանցել կայուն նվազման շարժընթաց՝ 2018 թվականին կազմելով 13.7 %: ՀՀ տնտեսության կառուցվածքում շարունակական աճ է գրանցվում առևտրի ու ծառայությունների ոլորտի մասնաբաժնում: Ներկայումս տնտեսական կառուցվածքում առաջատար դիրքում է ծառայությունների ոլորտը՝ 50.7 % (2018 թ.), ապա՝ արդյունաբերությունը (ներառյալ էներգետիկան)՝ 18.4 %, գյուղատնտեսությունը՝ 13.7 %, շինարարությունը՝ 6.6 %:

Ակնհայտ է, և դա միանշանակորեն ընդունում են բոլորը, որ Հայաստանի առկա տնտեսության կառուցվածքը ներկայացնում է «ոչ հաջողված»¹⁷⁹ սցենար: Տնտեսական կառուցվածքում ցածր արտադրողականությամբ ոլորտների գերակայության պատճառով երկիրը հայտնվել է մրցունակության ոչ նպաստավոր պայմաններում: Նկատի ունենալով Հայաստանի տեղը կենտրոն-ծայրամաս համակարգում, նրա գործառույթներն աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման մեջ՝ կարող ենք հիմնավորել, որ մեր երկրի համար մրցունակություն ապահովող ոլորտը պետք է լինի արդյունաբերությունը (գերազանցապես մշակող արդյունաբերությունը, որի զարգացման նախադրյալներն առկա են ՀՀ-ում, և մասնակիորեն լեռնահանքային արդյունաբերությունը, որում մեծ շահագրգռվածություն ունեն կենտրոնական զարգացած երկրները՝ ծայրամասն ու կիսածայրամասը դիտելով որպես հումքի մատակարարներ):

Հայաստանում համախառն կապիտալի կուտակման և տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի ձևավորման վրա էական ազդեցություն ունեն օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները (ՕՈՒՆ): Թեպետ օտարերկրյա ներդրումների մեծ մասնաբաժինը կապիտալի կուտակման մեջ նպաստավոր հանգամանք է, սա-

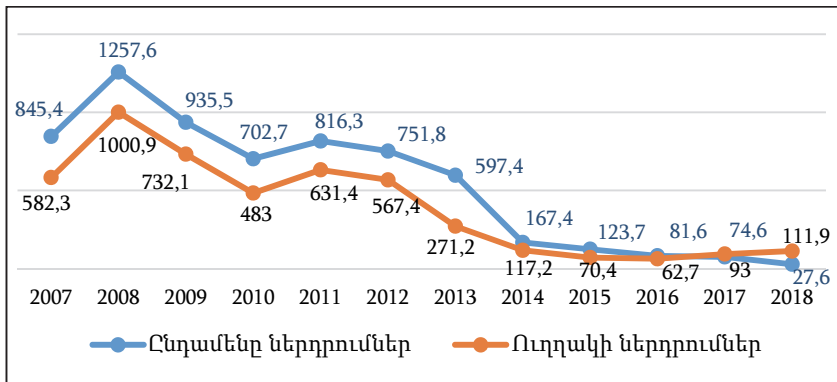
¹⁷⁹ Տե՛ս Սարգսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների կոնցեպտուալ մոտեցումները, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2008, 212 էջ:

կայն միևնույն ժամանակ այն կարող է մեծացնել տնտեսության կախվածությունը արտաքին աղբյուրներից՝ չնպաստելով կապիտալի կուտակման սեփական աղբյուրների զարգացմանը:

Ներդրումների տեսանկյունից սփյուռք ունեցող երկրները ունեն որոշակի առավելություններ, քանի որ սփյուռքը ներդրումների կարևորագույն աղբյուր է հայրենի երկրների համար: Համաձայն փորձագետների գնահատականների՝ Հայաստանում օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր ծավալի մեջ սփյուռքահայերի կողմից կատարված ներդրումները կազմում են շուրջ 50 %:

Վերջին տարիներին Հայաստանն ունեցել է ներդրումների միջին կատարողական և մեծ հաջողությամբ մրցակցել ենթակառուցվածքներում և ռեսուրսափնտեսիվ ոլորտներում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ ներգրավելու հարցում:

Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալների մասին պատկերացում է տալիս ստորև ներկայացվող գծապատկերը (գծ. 7):

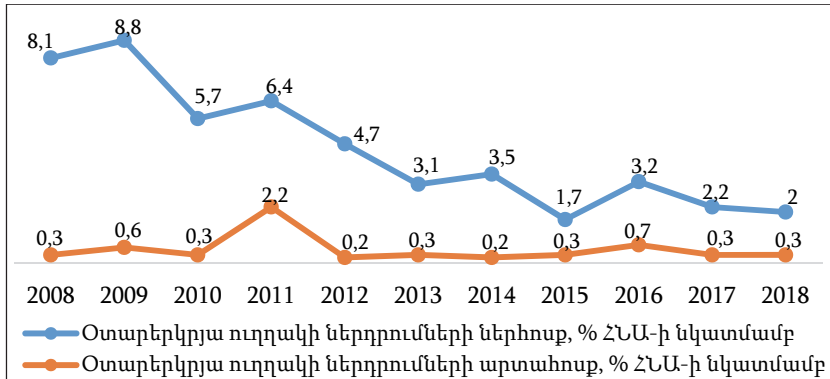

Գծ. 7. ՀՀ Իրական հատվածում կատարված օտարերկրյա ընդհանուր և ուղղակի ներդրումների զուտ հոսքերի շարժընթացը, մլն դրամ¹⁸⁰

Ինչպես երևում է գծապատկերից, մեր երկրում գրանցվել է ներդրումների տպավորիչ շարունակական անկում: ՕՈՒՆ-ների զուտ ներհոսքերը 2018 թվականին կազմել են 111.9 մլն դրամ:

¹⁸⁰ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2008-2019 թթ.:

2008 թվականից ի վեր անընդմեջ նվազել է նաև ՕՌԻՆ-ների ներհոսքը ՀՆԱ-ի նկատմամբ տոկոսային արտահայտությամբ՝ 2018 թվականին կազմելով 2 % (գծ. 8):

Գծ. 8. Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գուտ հոսքերի շարժընթացը (տոկոս ՀՆԱ-ի նկատմամբ)¹⁸¹

Տնտեսական զարգացման գործընթացում ոչ պակաս կարևոր խնդիր է նաև ներդրումների ոլորտների հիմնավորված ընտրությունը: Օտարերկրյա կապիտալի և ընկերությունների ներհոսքը, հատկապես անցումային երկրների ազգային տնտեսություններ, կարող է ունենալ ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ապակառուցողական դրսևորումներ: Կառուցողական միջավայր ապահովելու համար էական նշանակություն ունեն ներդրումների ուղղությունները, որոնք որոշում են ոչ միայն ազգային տնտեսության գործառության կառուցվածքի առանձնահատկությունները, այլ նաև նրա զարգացման հեռանկարներն ու միտումները:

Ըստ Շվեցովի¹⁸²՝ սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործընթացում առավել դրական ազդեցություն ունենում են այն ոլորտները (ձեռնարկությունները, ճյուղերը), որոնք, բացի հարկերի

¹⁸¹ Աղբյուրը՝ ՀՀ ԿԲ, ԱՎԾ, Համաշխարհային բանկի հաշվարկներ, <https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.WD.GD.ZS?end=2018&locations=AM&start=1993&view=chart>:

¹⁸² Տե՛ս Швецов И. В., Формирование территориальных «точек роста» как фактор развития региона, дисерт. работа, Москва, 2005, с. 44-45:

տեսքով ֆինանսական վճարումներից ու լրացուցիչ աշխատատեղերի ստեղծումից, օգտագործում են սպասարկող և մատակարարող տեղական ձեռնարկությունների և ֆիրմաների արտադրանքն ու ծառայությունները: Այսինքն՝ առավել դրական ազդեցություն ունենում են այն ոլորտները, որոնք ներգրավվում են տվյալ ազգային տնտեսության սոցիալ-տնտեսական միջավայրի մեջ և բազմապատկման կապերով նպաստում տարածքի և տնտեսության զարգացմանը: Ըստ Շվեյցոլի՝ այդ «զարգացման բևեռների» դրական ազդեցությունն էլ ավելի նշանակալի է, եթե վերջիններս ունեն նաև արտահանման ուղղվածություն: «Զարգացման բևեռները» իրենց զարգացմամբ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն նպաստում են նաև սիներգետիկ կապերով կապված տեղական բազմաթիվ այլ ձեռնարկությունների զարգացմանը և վերջիններիս արտահանման ծավալների մեծացմանը:

Մասնագետների կարծիքով բազմապատկիչի արդյունքով և զարգացման տարածման առավելագույն ներուժով օժտված են տնտեսության «առաջընթաց» ճյուղերը, ինչպիսին մեր երկրի համար կարող է հանդիսանալ մեքենաշինությունը, մասնավորապես ավտոմոբիլաշինությունը և էլեկտրոտեխնիկական սարքաշինությունը, որոնք կօգտագործեն նաև տեղական կիսաֆաբրիկատներ և հանդես կգան որպես հզոր «զարգացման բևեռներ»:

Առավել «հեշտ ներգրավվող», սակայն զարգացման տարածման նվազագույն ներուժով «զարգացման բևեռներ» են հանդիսանում օտարերկրյա արտադրատեսակների փաթեթավորման, լցավորման, արտաքին ձևավորման ձեռնարկությունները: Սրանց զարգացման տարածման ուղղակի արդյունքը աննշան է: Հիմնական խթանիչներն են զբաղվածության մեծացումը, հարկերը, ենթակառուցվածքի զարգացման ներդրումները:

Ազգային տնտեսություններ օտարերկրյա կապիտալի և ընկերությունների թափանցման բացասական ազդեցությամբ «զարգացման բևեռներ» են հանդիսանում երկրի հումքային ռեսուրսները կամ էկոլոգիապես խիստ վտանգավոր առաջնային վերա-

մշակված կամ հարստացված հումքը «արտահանող» ձեռնարկությունները, որոնք չեն ներգրավվում ազգային տնտեսության մեջ:

Ներդրման շահավետությունից ելնելով՝ ՄԱԿ արդյունաբերության զարգացման կազմակերպության մասնագետները վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերը բաժանում են երեք խմբի:

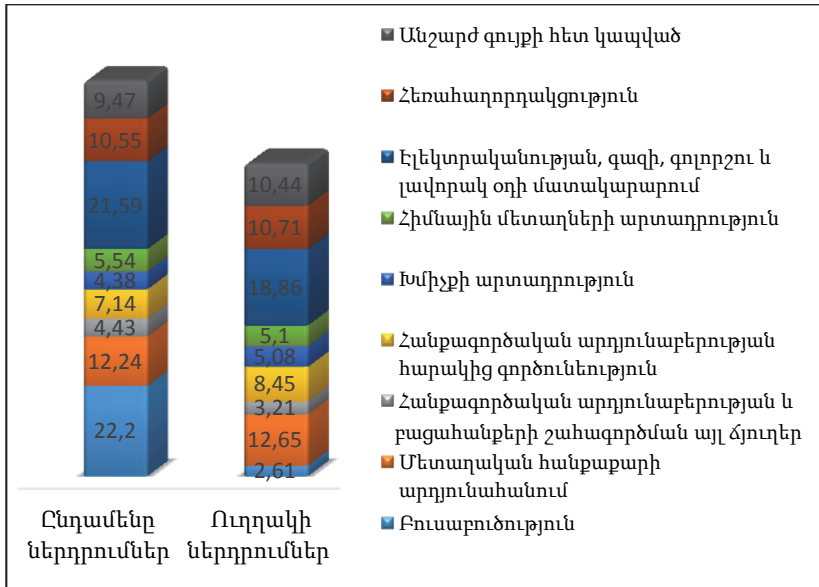
I -առավել արտոնյալ: Այս խումբը ընդգրկում է բարձր տեխնոլոգիաներ և բարձրորակ աշխատուժ պահանջող արտադրությունները, ինչպիսիք են մեքենաշինական ու էլեկտրոնիկական ճյուղերը:

II -չափավոր արտոնյալ: Ընդգրկում է թեթև արդյունաբերության ճյուղերը, որտեղ օգտագործվում է շատ աշխատուժ, իսկ ներդրումներն արագ փոխհատուցվում են:

III -նվազ արտոնյալ: Ընդգրկում է տեղական հումքի արդյունահանման և վերամշակման ճյուղերը: Օգտագործում է տեղական աշխատուժը:

ՀՀ օտարերկրյա ներդրումների մաքուր պաշարների՝ ըստ ոլորտների (2018 թ. դեկտեմբերի վերջի տվյալներով) կառուցվածքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունից (գծ. 9) ակնհայտ է դառնում, որ ՕՈՒՆ-ների ներհոսքերը հիմնականում ուղղվել են հանքարդյունաբերության, էլեկտրականության, գազամատակարարման, հեռահաղորդակցության, խմիչքի արտադրության ոլորտներ: Ներդրումներն աննշան են եղել վերամշակող արդյունաբերության մյուս ճյուղերում: Վիճակագրությունը փաստում է, որ մեր երկրի տնտեսական զարգացմանը նպաստող և միջազգային շուկաներում մրցակցելու հնարավորություն ընձեռող ոլորտներում ներդրումները շարունակաբար շրջանցել են Հայաստանը:

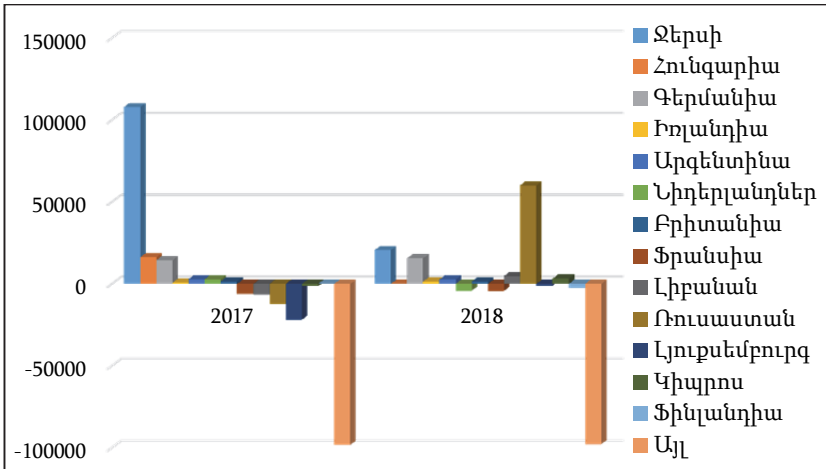
Եթե նկատի ունենանք նաև, որ լեռնահանքային արդյունաբերության և հիմնային մետաղների արտադրության հիմքի վրա չեն ստեղծվում արտադրության տնտեսապես առավել շահավետ վերին հարկերը, ապա պետությունը լուրջ մտահոգության խնդիր ունի այս ճյուղերի բացասական ազդեցության «զարգացման բևեռների» վերածվելու հարցում:

Գծ. 9. Օտարերկրյա ներդրումների կառուցվածքը՝ ըստ ոլորտների: Մաքուր պաշարները 2018 թ. դեկտեմբերի վերջին, %¹⁸³

2017-2018 թվականներին իրական հատվածում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գուտ հոսքերի ծավալները՝ ըստ երկրների գծապատկերից (գծ. 10) էլ երևում է, որ ՀՀ-ում ներդրումներ իրականացնող առաջատար երկրները շատ չեն: Առաջատար երկրներ են եղել Ռուսաստանը, Ջերսին, Գերմանիան:

¹⁸³ Մաքուր պաշարներն ընդգրկում են 1988 թվականից մինչև 2018 թվականի դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում ինչպես գործառնության արդյունքում իրականացված ներդրումների ծավալների հանրագումարը, այնպես էլ պարտավորությունների գծով մարումները, գների, փոխարժեքի և այլ փոփոխությունների՝ արտակարգ իրավիճակների, մեխանիկական սխալի և կազմակերպության ուղղակի լուծարման արդյունքում իրականացված փոփոխությունները:

ՊՃ. 10. Իրական հատվածում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գույք հոսքերի ծավալները՝ ըստ երկրների, մլն դրամ¹⁸⁴

Այսպիսով՝ ՀՀ-ում առկա է տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների անհրաժեշտություն։ Կարևորելով խնդրի լուծման հրատապությունը՝ կառավարությունը մշակել է արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարություն։ Արդյունաբերական քաղաքականության հիմքում ընկած է արտահանման ներուժ ունեցող ճյուղերի աջակցման միջոցով տնտեսության արտահանելի հատվածի ընդլայնումը։ Որոշակի աշխատանքներ արդեն արվել են։ Ներդրումների արդյունքում ընդլայնվել են մրցունակ որոշ արտադրություններ, ստեղծվել են ազատ տնտեսական գոտիներ, մշակվել ու իրականացվում են միջհանրապետական ճանապարհների կառուցման ծրագրեր և այլն, բայց և անպես տնտեսական բարեփոխումները կրում են իրավիճակային բնույթ և չունեն տեսական հիմնավորում։ Ռազմավարության տեսական հիմնավորումը տնտեսական զարգացման գործընթացը կդարձնի առավել արդյունավետ։

ՀՀ-ի համար առաջնային կարևորության խնդիր է նաև արդյունաբերության տեխնոլոգիական վերազինման հարցը, քանի

¹⁸⁴ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2019, <https://www.armstat.am/file/doc/99516823.pdf>, 535 էջ։

որ առաջավոր տեխնոլոգիաները մրցակցային առավելություններին ձեռքբերման կարևոր նախապայման են: Ըստ Ա. Սարգսյանի՝ «հիմնական ֆոնդերի մաշվածքը բնութագրող ցուցանիշները «անցել են ռուբիկոնը» և այն էլ՝ մի քանի անգամ...: Հայաստանի տեխնոլոգիական անկումը չպետք է վերագրել միայն հետխորհրդային ճգնաժամին: Իրականում տեխնոլոգիական անկումը սկսվել էր շատ ավելի շուտ՝ դեռ խորհրդային տարիներին»¹⁸⁵: Նման նյութատեխնիկական հիմք ունեցող արտադրություններում և ձեռնարկություններում պահանջվում են արմատական և գանգվածային ներդրումներ:

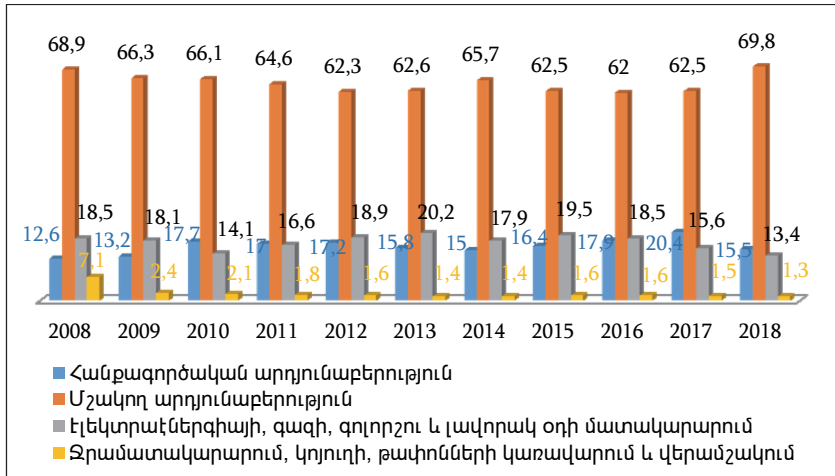
ԱՄՆՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ - Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի արդյունաբերությունը կազմալուծվում է բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների արդյունքում, ինչպիսիք էին ԽՍՀՄ միասնական տնտեսական համակարգի փլուզումը, ձեռնարկությունների միջև տնտեսական կապերի խզումը, տրանսպորտային շրջափակումները, էներգետիկ ճգնաժամը, պետական ձեռնարկությունների ոչ արդյունավետ մասնավորեցումը և այլն: Հետագա տարիներին նրա մասնաբաժինը տնտեսության կառուցվածքում կայուն կերպով նվազում է՝ մինչև 2009 թվականը, որից հետո արդյունաբերության արտադրանքի մասնաբաժինն որոշակիորեն ավելանում է՝ 2018 թվականին կազմելով 18.4 %:

Հայաստանի Հանրապետությունն այսօր շարունակում է հանդես գալ բազմաճյուղ արդյունաբերական ներուժ ունեցող երկիր, բայց ոչ նախկին բովանդակությամբ, ճյուղային կառուցվածքով ու ներքին արտադրական, տեխնոլոգիական կապերով: Էապես փոխվել են գործառության կառուցվածքը և դրանց հարաբերակցությունը: Նախկինում առաջինը մեքենաշինությունն էր (մետաղամշակման հետ միասին), որի ավելի քան 180 ձեռնարկություններ տալիս էին հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեկ երրորդը: Երկրորդ տեղում էր թեթև արդյունաբերությունը (135 ձեռնարկություն, հա-

¹⁸⁵ Սարգսյան Ա., ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների կոնցեպտուալ մոտեցումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2008, էջ 66:

մախառն արտադրանքի 24 %): Դրան հաջորդում էր սննդի արդյունաբերությունը (139 ձեռնարկություն, ՀՆԱ 18 %): Մեծ էր նաև քիմիական արդյունաբերության, գունավոր մետաղաձուլության, շինանյութերի արդյունաբերության և էլեկտրաէներգետիկայի բաժինը¹⁸⁶:

Այժմ հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում առավել մեծ մասնաբաժին ունի վերամշակող արդյունաբերությունը՝ 69,8 %, ապա՝ հանքագործական արդյունաբերությունը՝ 15,5 %, էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու, լավորակ օդի մատակարարումը՝ 13,4 %, ջրամատակարարումը, կոյուղու, թափոնների կառավարումն ու վերամշակումը՝ 1,3 % (2018 թ.) (գծ. 11):

Գծ. 11. Արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը՝ ըստ տնտեսական գործունեության բաժինների, %¹⁸⁷

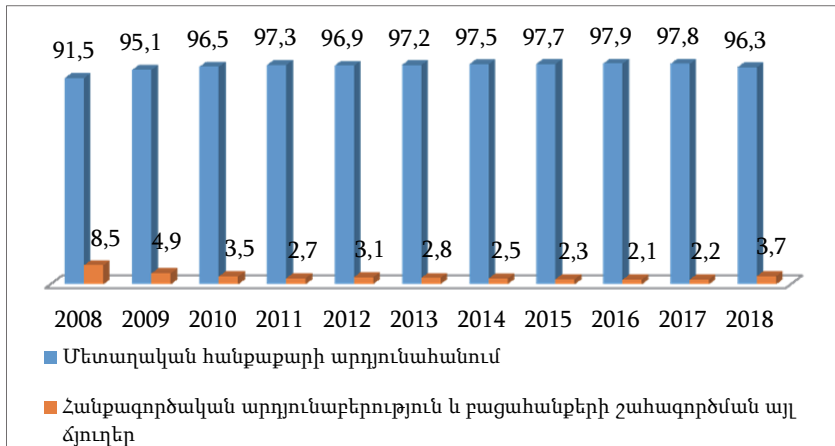
Մինչ 2018 թվականը դիտվում էին վերամշակող արդյունաբերության մասնաբաժնի նվազման և, ընդհակառակը, հանքագործական արդյունաբերության մասնաբաժնի ավելավման միտումներ: 2018 թվականին պատկերը փոխվել է: Գրանցվել են վե-

¹⁸⁶ Տե՛ս Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Ա, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2007, էջ 152:

¹⁸⁷ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2009-2019:

բամբակյա արդյունաբերության մասնաբաժնի կտրուկ աճ և հանքագործական արդյունաբերության մասնաբաժնի կտրուկ նվազում, ինչի պատճառը, էկոլոգիական հիմնախնդիրներով պայմանավորված, լեռնահանքային արդյունաբերության որոշ հանքերի շահագործման դադարեցումն է (2018 թ. Թեղուտի պղնձի հանքում աշխատանքների կասեցում և Ամուլսարի ոսկու հանքի շինարարության դադարեցում):

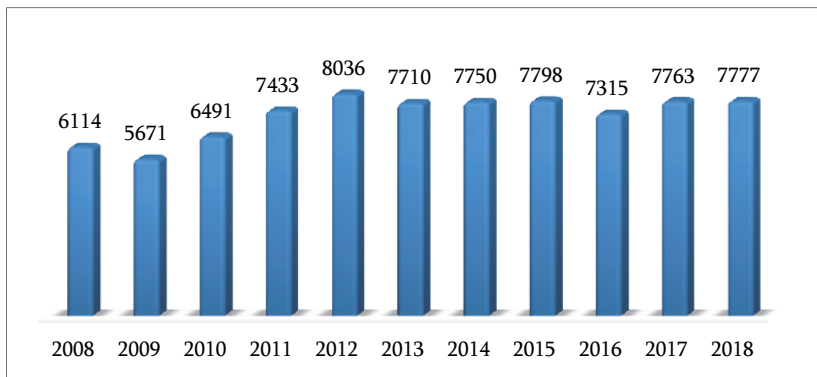
Հանքագործական արդյունաբերության կառուցվածքում բացարձակ գերակշռությամբ առանձնանում է մետաղական հանքաքարի արդյունահանումը՝ 96,3 % (զժ. 12):

Չժ. 12. Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում, (%)

Բացահանքերի շահագործումը և մետաղի հանքաքարի արդյունահանումն ու վերամշակումը բազում բնապահպանական խնդիրներ են առաջացնում: Այդ վնասների մեծ մասն արդեն ենթակա չէ փոխհատուցման, կամ դրա համար անհրաժեշտ են ֆինանսական հսկայական միջոցներ, որոնք շատ անգամ գերազանցում են հանքարդյունաբերության շահագործման օգուտները: Թեև ՀՀ-ում բնապահպանական և բնօգտագործման ամենախոշոր վճարները կատարում են հանքարդյունաբերության կազմակերպությունները, սակայն ինչպես վկայում են փորձագետները,

«ներկայումս կիրառվող բնօգտագործման և բնապահպանական վճարների փոխհատուցման գումարները զիջում են փաստացի պատճառվող վնասին ավելի քան 32-40 անգամ: Մասնավորապես տնտեսության զարգացման նպատակով որոշ ոլորտների համար բնապահպանական վճարների և ռեսուրսների օգտագործման դիմաց սահմանված 0-ական կամ ցածր դրույքաչափերի արտոնությունների հետագա կիրառումը խիստ ռիսկային է: Այս առումով բնապահպանական քաղաքականության տնտեսական մեխանիզմները պետք է վերանայվեն ...»¹⁸⁸: Էլեկտրաէներգետիկային բաժին է ընկնում ՀՆԱ 13,4 %-ը: ՀՀ-ում այսօր արտադրվում է շուրջ 7,8 մլրդ կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա, այնինչ 1990 թվականին արտադրվել է 15 մլրդ կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա (գծ. 13):

Գծ. 13. Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, մլն կՎտ/ժ

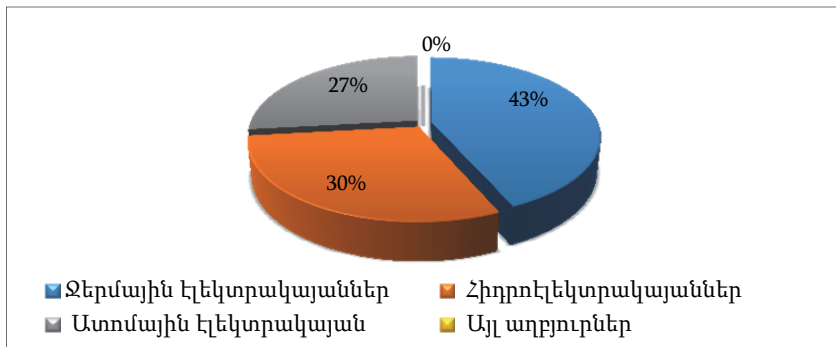
Արտադրվող էլեկտրաէներգիայի ներկայիս ծավալները բավարարում են հանրապետության ներքին պահանջները, որոշակի մաս նույնիսկ արտահանվում է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ նախկին հզոր արդյունաբերությունը, որն էլեկտրաէներգիայի ամենախոշոր սպառողն էր, ներկայումս զգալի անկում է ապրել: Արդյունաբերությունում շոշափելի դրական տեղաշար-

¹⁸⁸ ՀՀ կառավարության 2014 թ. մարտի 27-ի «Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր», էջ 56:

Ժեր չգրանցվելու արդյունքում պահանջարկի աճի բացակայության պայմաններում վերջին տասնամյակում էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալներում էական փոփոխություններ չեն դիտվում:

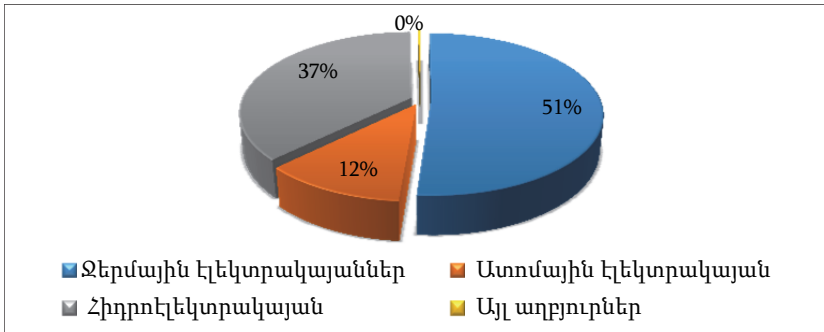
2018 թվականին արտադրված 7,8 մլրդ կՎտ/ժ (7777 մլն կՎտ/ժ) էլեկտրաէներգիայից բացի՝ ՀՀ է ներմուծվել 204 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա՝ երկրի էլեկտրաէներգիայի հաշվեկշռի մոտ քը կազմելով 7981 մլն կՎտ/ժ: Սպառման հաշվեկշռում արտահանումը կազմել է 1627 մլն կՎտ/ժ (ողջ էլեկտրաէներգիայի 20,4 %-ը), էլեկտրակայանների սեփական արտադրական կարիքների համար սպառումը՝ 354 մլն կՎտ/ժ (4,4 %), ընդհանուր օտագործման ցանցերում կորուստները՝ 612 մլն կՎտ/ժ (7,7 %), օգտակար սպառումը՝ 5388 մլն կՎտ/ժ (67,5 %):

Ի դեպ, արդյունաբերության մեջ օգտագործվել է 1,3 մլրդ, տրանսպորտում՝ 96 մլն, շինարարությունում՝ 33 մլն և գյուղատնտեսությունում՝ 170 մլն, կոմունալ տնտեսությունում՝ 62 մլն, բնակչության կողմից՝ 1,8 մլրդ կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա:

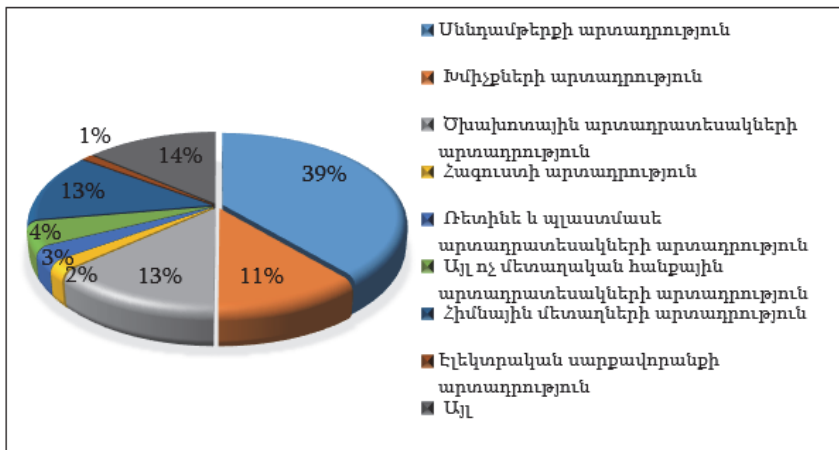
ՊՃ. 14. *Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, %, 2018 թ.*

Էլեկտրաէներգիայի արտադրության կառուցվածքում առաջատար դերը պատկանում է ջեկերին, որոնք տալիս են էլեկտրաէներգիայի 43,4 %-ը՝ 3,4 մլրդ կՎտ/ժ, աեկը՝ 26,7 %-ը՝ 2,1 մլրդ կՎտ/ժ, հեկերը՝ 29,8 %-ը՝ 2,3 մլրդ կՎտ/ժ, այլ աղբյուրները՝ 0.1%-ը՝ 7 մլն կՎտ/ժ (զճ. 14):

ՊՃ. 15. Էլեկտրակայանների հզորությունը, %, 2018 թ.

ՀՀ բոլոր էլեկտրակայանների հզորությունը 2018 թվականին կազմել է 3,6 մլն կՎտ, որից ջերմային էլեկտրակայաններինը՝ 1,8 մլն, ատոմայինը՝ 0,41 մլն, ջրայինը՝ 1,3 մլն, այլ աղբյուրներինը՝ 11,8 հազ. կՎտ (զՃ. 15):

ՊՃ.16. Վերամշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը

Մշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում առավել մեծ մասնաբաժին ունեն սննդամթերքի արտադրությունը՝ 38,8 %, ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրությունը՝ 13,2 %, խմիչքների արտադրությունը՝ 11,3 % հիմնային մետաղ-

ների արտադրությունը՝ 12,9 %: Սրանք միասին տալիս են մշակող արդյունաբերության 75 %-ը (2018 թ.), (գծ. 16):

Առաջնային կարևորություն է ներկայացնում ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության կառուցվածքում ձևավորված «գարգացման բևեռների» տարբերակումը: Խնդրի լուծման համար դիտարկվել են վերամշակող արդյունաբերության վիճակագրական մի շարք ցուցանիշներ.

- ճյուղային կառուցվածքը (2018 թ.),
- ճյուղային կառուցվածքի շարժընթացը (2008-2018 թթ.),
- արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսներն ըստ տնտեսական գործունեության ճյուղերի, նախորդ տարվա նկատմամբ (2018 թ.),
- արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսների շարժընթացը (2008-2018 թթ.),
- արդյունաբերական արտադրանքի ծավալներն ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների (2018 թ.),
- արդյունաբերական արտադրանքի ծավալների շարժընթացը (2008-2018 թթ.):

Մշակող արդյունաբերության 2018 թվականին ճյուղային կառուցվածքի (մասնաբաժինների) ուսումնասիրությունից ակնհայտորեն երևում է, որ բացարձակ գերակայություն ունեն սննդամթերքի, խմիչքի, ծխախոտի և հիմնային մետաղների արտադրությունները: Միջին տեղ են զբաղեցնում ռետինե և պլաստմասե նյութերի, թղթի, այլ ոչ մետաղական հանքային, պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների արտադրությունները և պոլիգրաֆիկական գործունեությունը: Մնացած արտադրությունները չեն գերազանցում 1 %-ի սահմանագիծը:

Ճյուղային կառուցվածքի 2008-2018 թվականների շարժընթացի ուսումնասիրությունից բացահայտվում է, որ 10 տարվա կտրվածքում, չնայած մասնաբաժինների կորի որոշակի խտտորումներին, իրենց գերակայող դիրքերը պահպանում են սննդամթերքի, խմիչքի և հիմնային մետաղների արտադրությունները: Վերջին տարիներին նկատվում է ծխախոտային, այլ ոչ հանքային

արտադրատեսակների արտադրության մասնաբաժնի թռիչքային աճ: Աճի դրական միտումներով առանձնացել են նաև հագուստի, թղթի և թղթե արտադրատեսակների, ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների արտադրությունները: Զարգացման տեմպերով աչքի են ընկել նաև համակարգիչների, օպտիկական, էլեկտրական սարքավորանքի և դեղագործական արտադրությունները: Մասնաբաժինների կտրուկ նվազում գրանցել են հիմնային մետաղների, ավելի մեղմ անկում՝ բնափայտի մշակման ու փայտե արտադրատեսակների արտադրությունները:

Մշակող արդյունաբերության արդյունաբերական արտադրանքի 2018 թվականի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսների (ըստ տնտեսական գործունեության ճյուղերի, նախորդ տարվա նկատմամբ, %) ուսումնասիրությունից պարզորոշ երևում է, որ 2018 թ. աճի առավել մեծ տեմպեր ցուցաբերել են հագուստի (140,2 %), կահույքի (146,3 %), այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների (140,1 %), մանածագործական արտադրատեսակների (148,4 %), քիմիական նյութերի (143,7 %), թղթի և թղթե արտադրատեսակների (133,0 %), համակարգիչների, էլեկտրոնային ու օպտիկական սարքավորանքի (113,7 %), պոլիգրաֆիական գործունեության (123,6 %, ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների (112,9 %), պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների (109,5 %), սննդամթերքի (108,4 %), ծխախոտի (108,9 %) արտադրությունները: Իր ֆիզիկական ծավալի ինդեքսով հատկապես ետ են մնացել հիմնային մետաղների (93,7 %), կաշվի և կաշվե արտադրատեսակների (97,2 %) արտադրությունները:

Մշակող արդյունաբերության արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսների 2008-2018 թվականներին շարժընթացի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այդ տարիներին արտադրություններից ոչ մեկը ինդեքսների կայուն աճի տեմպեր չի ապահովել: Մշտապես 100 %-ից բարձր ինդեքսներ ապահովել են միայն հագուստի, ծխախոտային, դեղագործական արտադրանքի արտադրատեսակների արտադրությունները:

Ոչ պակաս կարևոր է նաև 2018 թվականի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալների՝ ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների քննարկումը: Վիճակագրական այս տվյալների ուսումնասիրությունից էլ պարզվում է, որ առավելագույն արժեքներ ունեն սննդամթերքի, ծխախոտի, խմիչքի և հիմնային մետաղների, ապա՝ այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների արտադրությունները:

Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալների շարժընթացը 2008-2018 թվականներին ցույց է տալիս, որ ծավալի համեմատաբար կայուն աճ ապահովել են սննդամթերքի, ծխախոտի, խմիչքի, այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների, ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների, հագուստի արտադրությունները: Նվազման շատ աննշան միտում գրանցել է հիմնային մետաղների արտադրությունը:

Կարևոր հանգամանք է նաև ճգնաժամերի նկատմամբ արդյունաբերության ճյուղերի կայունության աստիճանի պարզումը: Դիտարկելով 2008 թվականի ճգնաժամի ժամանակ ճյուղերի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսի փոփոխությունները՝ բացահայտվել են առավել կայուն և առավել խոցելի ճյուղերը:

2008 թվականի ճգնաժամի ժամանակ արտաքին ազդակների հանդեպ առավել կայունություն են ցուցաբերել լեռնահանքային արդյունաբերությունը և գունավոր մետաղաձուլությունը:

Աղյուսակ 14.

2009 թ. ճգնաժամի ժամանակ առավել կայուն աճ գրանցած վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերը (%)

<i>մետաղական հանքաքարի արդյունահանում</i>	<i>110</i>
<i>ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրություն</i>	<i>117.6</i>
<i>ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների արտադրություն</i>	<i>116.7</i>
<i>հիմնային մետաղների արտադրություն</i>	<i>120.9</i>

Աղյուսակ 15.

2009 թ. ճգնաժամի ժամանակ առավել մեծ անկում գրանցած վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերը (%)

հանքագործական արդյունաբերության և բաց հանքերի շահագործման այլ ճյուղեր	85.7
մանածագործական արտադրատեսակների արտադրություն	49.3
հագուստի արտադրություն	89
համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորանքի արտադրություն	45.5
էլեկտրական սարքավորանքի արտադրություն	73.9
քիմիական նյութերի և քիմիական արտադրատեսակների արտադրություն	65.9
ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրություն	55.1
այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակ. արտադրություն	75.7

Այսպիսով՝ ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության կառուցվածքում «գարգացման բևեռների» տարբերակման ու բացահայտման համար կատարվել է արտադրությունների բալային գնահատում՝ հենվելով վիճակագրական տվյալների վերոհիշյալ 7 ցուցանիշների վրա: Ընտրվել է հինգբալանոց համակարգը: Բալային գնահատման սահմանային եզրույթների որոշման համար հիմք են ծառայել ցուցանիշների նվազագույն և առավելագույն տվյալները, դրանց տարբերության մեծությունը, ցուցանիշների դրսևորման առանձնահատկությունները (աղյուսակ 16):

Աղյուսակ 16.

ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության բալային գնահատման սանդղակ

Ցուցանիշներ	Որակական գնահատում՝ բալերով				
	1	2	3	4	5
1. Արտադրանքի արտադրության մասնաբաժինն ամբողջ արդյունաբերության մեջ (2018 թ., %)	10%-ից բարձր	5-10%	3-5%	1-3%	0-1%
2. Արտադրանքի արտադրության մասնաբաժնի շարժընթացը (2008-2018 թթ., միջինը, %)	10%-ից բարձր	5-10%	3-5%	1-3%	0-1%
3. Արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսները նախորդ տարվա նկատմամբ (2018թ., %)	125%-ից բարձր	100-125%	75-100%	50-75%	50-0%

4. Արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ինդեքսների շարժընթացը (2008-2018 թթ., միջինը, %)	125%-ից բարձր	100-125%	75-100%	50-75%	50-0%
5. Արտադրանքի ծավալները (ընթացիկ գներով, 2018 թ., մլն դրամ)	50 000-ից բարձր	25 000-50 000	10 000-25 000	5 000-10 000	0 - 5 000
6. Արտադրանքի ծավալների շարժընթացը (2008-2018 թթ., միջինը, մլն դրամ)	50 000-ից բարձր	25 000-50 000	10 000-25 000	5 000-10 000	0 - 5 000
7. Արտադրանքի ծավալների շարժընթացը (2009-2011 թթ., միջինը, մլն դրամ)	5 000-ից բարձր	3 000-5 000	1 000-3 000	0-1 000	0-ից ցածր

Հիմք ընդունելով մշակված բալային գնահատման սանդղակը՝ վերամշակող արդյունաբերության յուրաքանչյուր արտադրության համար հաշվարկվել են բալային գնահատումների հանրագումարային, ապա՝ միջինացված համաթվերը, ըստ որոնց էլ տարբերակվել են առաջատար արտադրությունները: Ստորև ներկայացված է հանրագումարային և միջինացված համաթվերի համակարգված տարբերակը, ուր հստակորեն երևում են առաջատար արտադրությունները (աղյուսակ 17):

Աղյուսակ 17.

Վերամշակող արդյունաբերության բալային գնահատման ինտեգրալ համաթվերը՝ ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների

Վերամշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը	Գումարային համաթիվ	Միջին համաթիվ
սննդամթերքի արտադրություն	9	1.3
հիմնային մետաղների արտադրություն	9	1.3
ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրություն	9	1.3
խմիչքների արտադրություն	10	1.4
այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների արտադրություն	13	1.9
ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների արտադրություն	18	2.6
թղթի և թղթե արտադրատեսակների արտադրություն	23	3.3
պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների արտադրություն	23	3.3
պոլիգրաֆիական գործունեություն	24	3.4

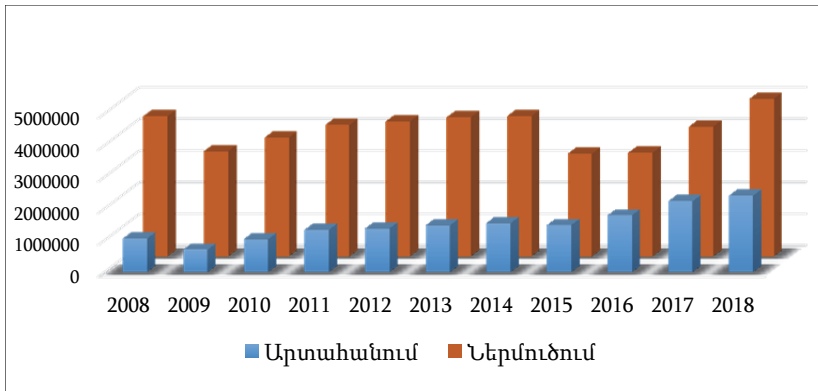
<i>ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրություն</i>	<i>24</i>	<i>3.4</i>
<i>քիմիական նյութերի և քիմիական արտադրատեսակների արտադրություն</i>	<i>25</i>	<i>3.6</i>
<i>հագուստի արտադրություն</i>	<i>26</i>	<i>3.7</i>
<i>բնափայտի մշակում և փայտե արտադրատեսակների արտադրություն</i>	<i>26</i>	<i>3.7</i>
<i>էլեկտրական սարքավորանքի արտադրություն</i>	<i>26</i>	<i>3.7</i>
<i>դեղագործական արտադրանքի արտադրություն</i>	<i>27</i>	<i>3.9</i>
<i>կաշվի, կաշվե արտադրատեսակների և կոշկեղենի արտադրություն</i>	<i>28</i>	<i>4.0</i>
<i>համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորանքի արտադրություն</i>	<i>28</i>	<i>4.0</i>
<i>մեքենաների և սարքավորանքի արտադրություն, չնե-րառված ուրիշ խմբավորումներում</i>	<i>29</i>	<i>4.1</i>
<i>կահույքի արտադրություն</i>	<i>29</i>	<i>4.1</i>
<i>մանածագործական արտադրատեսակների ար-տադրություն</i>	<i>30</i>	<i>4.3</i>

Ի դեպ, ներկայումս ՀՀ արդյունաբերության ռազմավարական ոլորտներ են ընտրված *սննդարդյունաբերությունը, թեթև արդյունաբերությունը, հանքահումքային և մետաղագործական, քիմիական, բիոտեխնոլոգիական և դեղագործական, մեքենաշինական, սարքաշինական և էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությունը, ոսկերչությունը և ակնագործությունը, շինանյութերի արտադրությունը*:

«Զարգացման բևեռների» տարբերակման գործում էապես կարևոր է նաև տնտեսական կապերի և արտաքին առևտրի առանձնահատկությունների բացահայտումը:

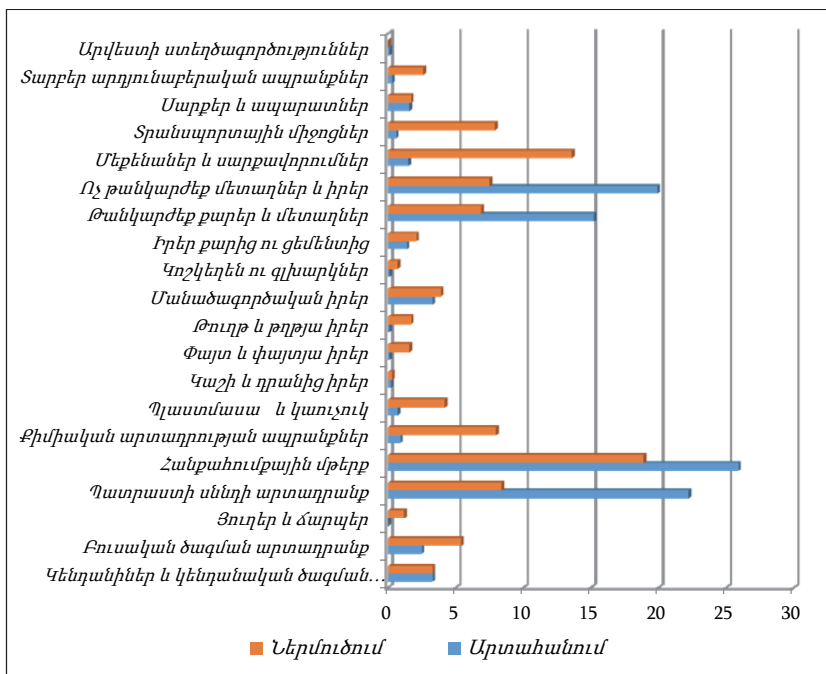
Եթե Խորհրդային Հայաստանը բարձր զարգացած արդյունաբերական և մեքենայացված գյուղատնտեսություն ունեցող հանրապետություն էր, և արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ արտահանումն արժեքային արտահայտմամբ մեծ չափով գերազանցում էր ներմուծմանը, ապա ներկայումս Հայաստանը թույլ զարգացած արդյունաբերական երկիր է, և ապրանքաշրջանառությունում ներմուծումը գերազանցում է արտահանմանը՝

67,3% և 32,7% հարաբերակցությամբ: Արմատապես փոխվել են ՀՀ արտաքին կապերի ծավալները, աշխարհագրությունը (գծ. 17):

Գծ. 17. ՀՀ արտահանումը և ներմուծումը, մլն դրաք

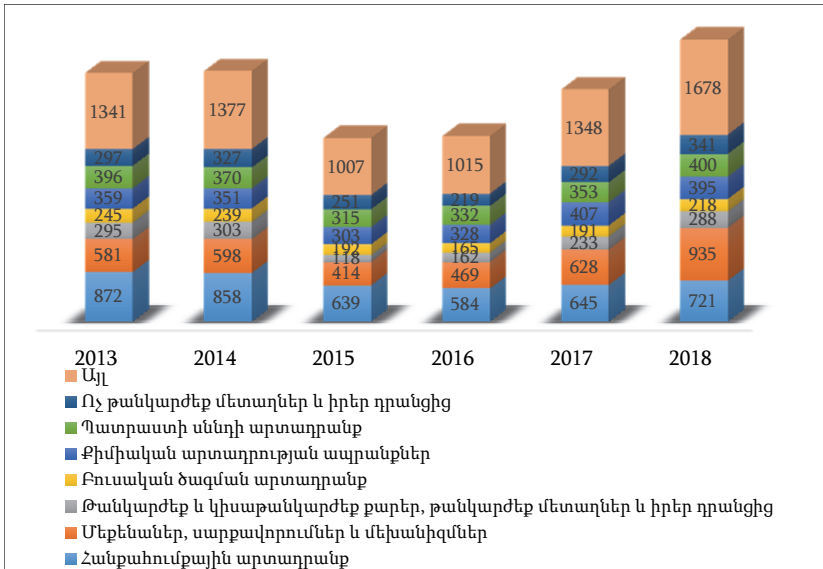
Փոփոխություններ են գրանցվել նաև արտահանման և ներմուծման ապրանքային կառուցվածքում և ծավալներում: Այսպես, եթե նախկինում արտահանման արտադրատեսակների մեջ հատկապես գերակշռում էին մեքենաշինության (շուրջ 25%), թեթև արդյունաբերության, սննդի, քիմիական արդյունաբերության, գունավոր մետաղաձուլության արտադրատեսակները, իսկ ներմուծման մեջ գերակշռում էին հումքատեսակները և կիսաֆաբրիկատները, ապա ներկայումս արտահանման առաջատարներն են լեռնահանքային արդյունաբերության հումքատեսակները, գունավոր մետաղաձուլության և սննդի արդյունաբերության արտադրատեսակները, իսկ ներմուծման կառուցվածքում՝ վառելիքային հումքատեսակները, բարձրարժեք մեքենաշինական արտադրատեսակները, քիմիական նյութերը, ինչպես նաև սննդամթերքը, գյուղատնտեսական հումքը (գծ. 18):

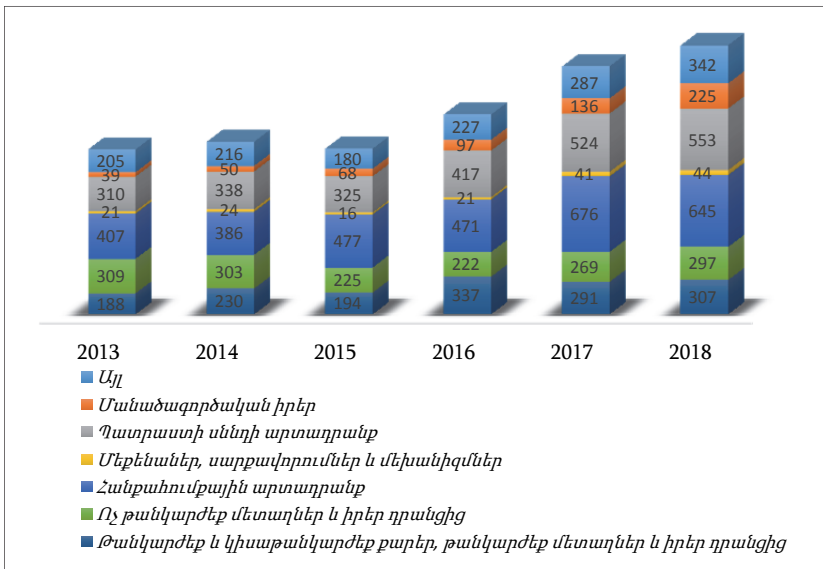
Գծ. 18. ՀՀ արտաքին առևտրի կառուցվածքը, 2018 թ. (%)

Ներմուծումը գրեթե բոլոր ապրանքատեսակների խմբերում գերազանցում է արտահանմանը՝ բացի հանքահումքային մթերքի, պատրաստի սննդի արտադրանքի, ոչ թանկարժեք մետաղների և իրերի, թանկարժեք քարերի և մետաղների ապրանքատեսակներից: Արտահանման այս առաջատարներին բաժին է ընկնում ողջ արտահանման ավելի քան 80 %-ը:

2013-2018 թվականներին ներմուծման կառուցվածքային փոփոխությունները փաստում են (գծ. 19), որ դիտարկվող տարիներին ներմուծման ծավալները ավելացել են հանքահումքային արտադրանքատեսակների և հատկապես մեքենաների, սարքավորումների ու մեխանիզմների ներմուծման ծավալների ավելացման հաշվին:

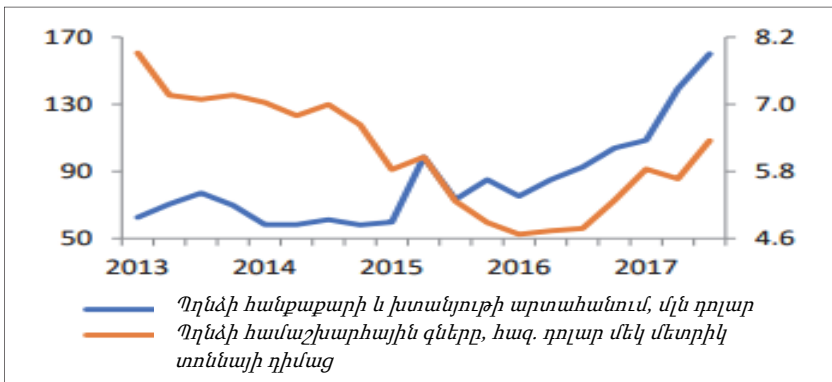
ՊՃ. 19. ՀՀ ներմուծման կառուցվածքը, 2013 -2018 թթ., մլն դոլար

ՊՃ. 20. ՀՀ արտահանման կառուցվածքը, 2013 -2018 թթ., մլն դոլար

2013-2018 թվականներին արտահանման կառուցվածքային փոփոխություններն էլ փաստում են (գծ. 20), որ դիտարկվող տարիներին արտահանման աննախադեպ աճ են գրանցել հատկապես հանքահումքային, մանածագործական ու պատրաստի սննդի արտադրատեսակները:

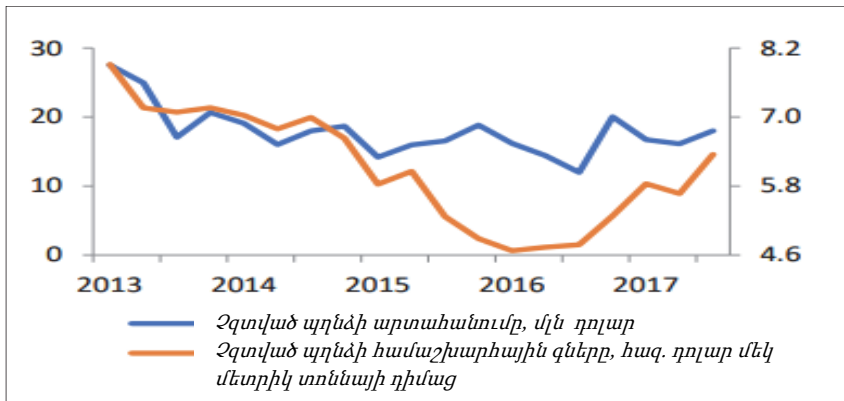
Մետաղների և հանքանյութերի արտահանման ծավալների հավաքական մասնաբաժինը արտահանման ընդհանուր ցուցանիշում անցնում է 40 %-ից: Ինչպես գիտենք, հումքային արտահանումն ու նրանից ստացվող եկամուտները մեծապես կախված են արտաքին շուկայի կողմից ներկայացվող համաշխարհային գներից, որոնք ենթակա են անկանխատեսելի ու շատ հաճախ անցանկալի տատանումների: Բնականաբար, միշտ չէ, որ հումքի արտահանման աճն ուղեկցվում է եկամուտների աճով, որի մասին վկայում են ստորև ներկայացվող գծապատկերները (գծ. 21, 22, 23):

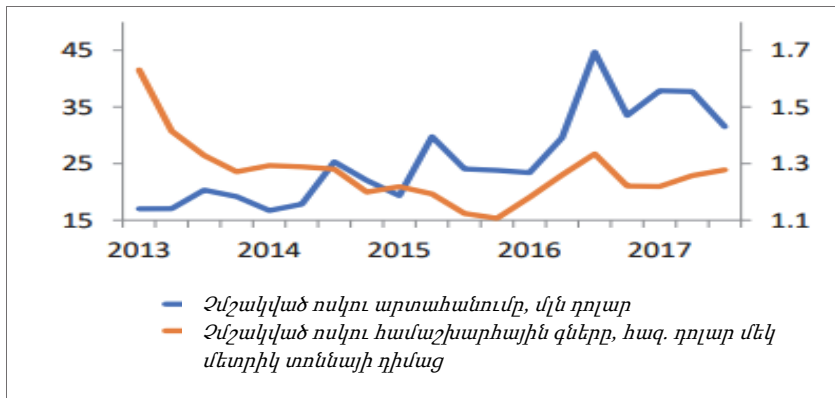
Գծ. 21. ՀՀ պղնձի հանքաքարի արտահանումը և համաշխարհային գները

2016 և 2017 թվականներին հանքային հումքի արտահանման աճն ուղեկցվել է պղնձի (որին բաժին է ընկնում ընդհանուր արտահանման շուրջ մեկ երրորդը), ոսկու և ալյումինի գների բարձրացմամբ և Ռուսաստանում դրանց պահանջարկի աճով, որի արդյունքում էլ 2017 թվականին արտահանումից ստացվող հասույթը ավելացել է շուրջ 25 %-ով, արտահանման ծավալային արտա-

հայտնությամբ 20 % աճի պայմաններում՝ կրելով ավելի բարձր պահանջարկի և աճող գների նպաստավոր ազդեցությունը¹⁸⁹:

ՊՃ. 22. ՀՀ պղնձի հանքաքարի արտահանումը և համաշխարհային գները¹⁹⁰

ՊՃ. 23 ՀՀ չմշակված ոսկու արտահանումը և համաշխարհային գները¹⁹¹

Այսպիսով՝ Հայաստանի արտահանումը շարունակում է մնալ խիստ ռեսուրսախնտենսիվ և մի քանի ոլորտներում կենտ-

¹⁸⁹ Արտաքին առևտրի տվյալներն ինքնաբերական, ապահովագրության և ֆրախտի (CIF) հիմունքով: <http://documents.worldbank.org/curated/en/7193615318335307-88/pdf/128500-ARMENIAN-WP-PUBLIC-add-series-CEUARMENIANWEB.pdf>:

¹⁹⁰ Տե՛ս <http://documents.worldbank.org/curated/en/581091517210462491/pdf/122979-WP-Armenian-PUBLIC-Armenia-report-add-series.pdf>:

¹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

րոնացած: Այժմ տնտեսական քաղաքականության համար կարևոր խնդիր է արտահանման դիվերսիֆիկացիայի խթանումը: Հայաստանի կողմից մշակված արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականությունը նպատակ ունի ուժեղացնելու մրցունակությունը և մեծացնելու արտահանման կարողությունները թիրախային ոլորտներում: Ակնկալվում է, որ նախատեսված միջոցառումների արդյունքում արտահանման կենտրոնացման աստիճանն էապես կնվազի¹⁹²:

Այժմ քննարկենք ՀՀ արդյունաբերության յուրաքանչյուր ենթաճյուղի՝ որպես «գարգացման բևեռի» գարգացման հնարավորությունները:

ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերությունը և գունավոր մետաղաձուլությունը, թերևս, ամենահին, ավանդական ճյուղերն են: «Ընդգրկում են պղնձի և մոլիբդենի հումքի արդյունահանումը, հարստացումն ու ձուլումը, բազմամետաղների հումքի (կապարի, ցինկի և այլն) արդյունահանումը և հարստացումը, ոսկու արդյունահանումն ու կորզումը հարստացուցիչ ֆաբրիկայում: Մինչև 1990-ական թվականների սկզբները հանրապետությունում արտադրվում էր նաև մետաղային ալյումին: Սակայն այդ արտադրությունը դադարեցված է, բայց ներմուծվող պատրաստի ալյումինից արտադրվում է գլանվածք»¹⁹³: Լեռնահանքային արդյունաբերությանը բաժին է ընկնում ողջ արդյունաբերական արտադրանքի 15,5 %-ը, մետաղաձուլությանը՝ 9 %-ը (վերամշակող արդյունաբերության՝ 12,9 %-ը)¹⁹⁴:

Լեռնահանքային արդյունաբերության և գունավոր մետաղաձուլության հեռանկարային գարգացման հնարավորությունները, թերևս, ամենախոստումնալիցն են նախ այն պատճառով, որ

¹⁹² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային մրցունակության զեկույց», կառավարման պրակտիկայի բարելավման օրակարգը, 2011-2012 թթ., Տնտեսություն և արժեքներ հետազոտական կենտրոն, Երևան, 2012, էջ 27:

¹⁹³ Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, էջ 125:

¹⁹⁴ Տե՛ս <https://www.armstat.am/file/doc/99516788.pdf>:

հանրապետությունը հարուստ է գունավոր մետաղային հանքաքարերի զգալի պաշարներով, և հնարավոր է նոր հանքավայրերի շահագործում, ապա այդ մետաղային հանքաքարերում առկա են բազմաթիվ այլ օգտակար տարրեր, որոնք թեն առկա տեխնոլոգիական զինվածության պայմաններում չեն կորզվում և վերածվում են թափոնների, բայց լրացուցիչ ուսումնասիրությունների և նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում հնարավոր է արդյունահանվող հումքի հնարավորինս առավելագույն յուրացում¹⁹⁵: Արդյունաբերության այս ենթաճյուղերը օժտված են բազմապատկիչի արդյունքի հզոր ներուժով և հիմք են դառնում արդյունաբերական հանգույցների, ՏԱՀ-ների ստեղծման համար:

Հանրապետությունում առկա են նաև սև մետաղաձուլության զարգացման նախապայմաններ՝ տեղի բարձրորակ երկաթի հանքաքարի (Սվարանցի, Կապուտանի, Հրազդանի) բազայի վրա: Այսօր սև մետաղաձուլությունը ներկայանում է, այսպես կոչված, «փոքր մետաղաձուլությամբ»: Մեքենաշինական խոշոր ձեռնարկություններում ստեղծվել են ձուլման արտադրամասեր, որտեղ ներմուծվող թուջից վերաձուլման եղանակով արտադրվում են մետաղե իրեր:

ՀՀ-ում հայտնի են հատկապես Չարենցավանի «*Չուլակենտրոն*» և «*Ասկե գրուպ*» ԲԲԸ-ները: Արտադրում են պողպատե, թուջե ձուլվածքներ: «*Ասկե գրուպ*» ԲԲԸ-ն ՀՀ-ում միակ ձեռնարկությունն է, որն արտադրում է շինանարական ամրաններ ոչ թե ներկրված նախապատրաստվածքից, այլ իր սեփական մետաղի ձուլվածքից: Ընկերություններն իրենց արտադրանքի գերակշիռ մասը դեռևս իրացնում են ներքին շուկայում:

Սև և գունավոր մետաղաձուլության զարգացումը լավ նախապայման կարող է հանդիսանալ ճշգրիտ և էլեկտրատեխնիկական մեքենաշինության զարգացման համար:

¹⁹⁵ Տե՛ս Ավագյան Հ. Ա., Հայաստանի հանքահումքային ռեսուրսները, օգտագործման արդի վիճակը և արդյունավետության բարձրացման ուղիները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2004, էջ 373-380:

Մետաղաձուլությունը, սակայն էներգատար, վառելիքատար և ջրատար արտադրություն է, իսկ Հայաստանը սեփական էներգառեսուրսներով հարուստ չէ: Վառելիքային ռեսուրսները բացակայում են, ջրաէներգետիկ պաշարները սահմանափակ են: Լեռնահանքային արդյունաբերությունը սպառում է արդյունաբերությունում սպառվող էլեկտրաէներգիայի (1266 մլն կՎտ/ժ, 2018 թ.) 34,2 %-ը¹⁹⁶: Այնուհանդերձ, կառուցված ջրային, ջերմային և ատոմային էլեկտրակայանների շնորհիվ Հայաստանը ապահովված է սեփական արտադրության էլեկտրաէներգիայով:

Ինչ վերաբերում է ոչ մետաղական օգտակար հանածոներին, ապա դրանցից շատերը նույնքան արժեքավոր են, որքան մետաղական օգտակար հանածոները: «Նկատենք, որ պղնձի հանքաքարի մեկ տոննայից կորզվում է առավելագույնը 7-10 կգ պղինձ, մոլիբդենի հանքաքարից՝ 0.5 կգ մոլիբդեն, ոսկու հանքաքարից՝ 4-6, բացառիկ դեպքերում 12-13 գ ոսկի, իսկ ոչ մետաղական օգտակար հանածոների հանքաքարերը օգտագործվում են ամբողջությամբ, առանց թափոնների և իրենց արժեքով բազմապատիկ անգամ գերազանցում են բոլոր տեսակի մետաղական օգտակար հանածոներից ստացած արժեքներին»¹⁹⁷:

Վերոհիշյալ ենթաձյուղերի առանցքային խնդիրներից է բնապահպանական անվտանգությունը: Առաջնային լուծման անհրաժեշտություն ունի հատկապես Ալավերդու պղնձաձուլարանի ծծմբական գազերի արտանետման հիմնախնդիրը:

Այսպիսով՝ Լեռնահանքային արդյունաբերությունը և մետաղաձուլությունը ՀՀ համար կարևոր «գարգացման բևեռներ» են:

Էներգետիկան ՀՀ-ում ևս զարգացած ենթաձյուղ է: Այն տալիս է արդյունաբերական արտադրանքի 13,4%-ը¹⁹⁸ (2018 թ.): 1988 թվականին հանրապետությունում արտադրվող 15 մլրդ կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիայի փոխարեն վերջին տարիներին դրա արտա-

¹⁹⁶ Տե՛ս <https://www.armstat.am/file/doc/99517348.pdf>, էջ 306:

¹⁹⁷ Ավագյան Հ. Ա., ՀՀ հանքահումքային ռեսուրսները, օգտագործման արդի վիճակը և արդյունավետության բարձրացման ուղիները, Երևան, 2004, էջ 380:

¹⁹⁸ Տե՛ս <https://www.armstat.am/file/doc/99516788.pdf>, էջ 281:

դրությունը տատանվում է 7.5 մլրդ կՎտ/ժ սահմաններում: 2018 թվականին արտադրվել է 7777 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա: Արտադրության այս չափերը լրիվ բավարարում են հանրապետության պահանջները, քանի որ նախկին հզոր արդյունաբերությունը, որն էլեկտրաէներգիայի ամենախոշոր սպառողն էր, այժմ գոյություն չունի կամ էլ գործում է ոչ լրիվ հզորությամբ: Արտահանում է նաև էլեկտրաէներգիա Վրաստան: Այժմ հայկական էներգացանցը Մեղրու կիրճով միացած է նաև Իրանի էլեկտրացանցին: Սա այն առաջնային ենթաճյուղերից է, որի հիմքի վրա կարելի է զարգացնել արդյունաբերության մյուս բոլոր ենթաճյուղերը: Այդ իսկ պատճառով այս ոլորտի վերականգնման և վերակառուցման ուղղությամբ մեծ ներդրումներ են արվում: Վերանորոգվել է ատոմային էլեկտրակայանը, կառուցվել Հրազդան ջէկի 5-րդ էներգաբլոկը: Կառուցվել են նաև նոր ջրէկներ (2019 թ. լիցենզավորված էր շուրջ 187 ջրէկ՝ 372 339,4 կՎտ ընդհանուր հզորությամբ, 968,2 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ), արեգակնային և քամու էլեկտրակայաններ (2019 թ. լիցենզավորված էր վերականգնվող էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործմամբ 15 էլեկտրակայան, որից արեգակնային՝ 10-ը՝ 13 080 կՎտ ընդհանուր հզորությամբ, 20,1 մլն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ):

Մեքենաշինությունը մինչ անկախացումը արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով և աշխատողների թվաքանակով զբաղեցնում էր առաջին տեղը՝ ավելի քան 32 %: Այսօր այս ենթաճյուղը «հատվածաբար դեռևս պահպանում է խորհրդային ժառանգությունից եկող ներուժը (ի դեմս ժամանակին մշակված առաջադեմ տեխնոլոգիաների և դրանց տիրապետող փորձառու մասնագետների), սակայն կարիք ունի էական արդիականացման»¹⁹⁹: Ներկայումս նրա մասնաբաժինն վերամշակող արդյունաբերության ողջ արտադրանքի ծավալում բավականին քիչ է՝ 3,3 % (ողջ արդյունաբերական արտադրանքի մոտ 2 %-ը) (2018

¹⁹⁹ ՀՀ արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարություն:

թ.)²⁰⁰:

Եթե նախկինում հանրապետությունը բնութագրվում էր զարգացած բազմաճյուղ, մասնավորապես ճշգրիտ մեքենաշինությամբ, ապա ներկայումս ներկայանում է մետաղահատ հաստոցաշինական, էլեկտրատեխնիկական, գործիքասարքաշինական, ռադիոտեխնիկական, տրանսպորտային ենթաճյուղերով: ՀՀ-ում արտադրվում են մալուխներ, ալմաստից գործիքներ, ավտոմոբիլային մարտկոցներ, հիմք է դրվել ժամանակակից համակարգիչների արտադրությանը: Այս ամենով հանդերձ, այնուամենայնիվ, մեքենաշինությունը իր զարգացման տեմպերով առանձնանում է մեծ «դանդաղկոտությամբ»:

Ելնելով հանրապետությունում մեքենաշինական արդյունաբերության ձևավորված առկա ներուժից, երկրում ճյուղի զարգացման հնարավորություններից և շուկայում առկա մեծ պահանջարկից՝ նպատակահարմար է հանրապետությունում նպաստել մեքենաշինության, մասնավորապես գիտատար, քիչ նյութատար, աշխատատար, էկոլոգիապես մաքուր արտադրությունների՝ որպես գերակա բևեռի ձևավորմանն ու զարգացմանը: Այդպիսիք են էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի, համակարգչային տեխնիկայի, հեռուստահեռարձակման, ռադիոտեխնիկայի, էլեկտրոնիկայի, միկրոէլեկտրոնիկայի, բժշկական սարքավորումների և այլ գիտատար, ոչ նյութատար արտադրատեսակների արտադրությունները: Այնինչ, ենթաճյուղի զարգացմանը խթանող ներդրումները (ՕՈՒՆ) անկախացումից հետո եղել են սահմանափակ՝ 0.01-0.1 % սահմաններում:

Քիմիական արդյունաբերությունը ժամանակակից համաշխարհային արդյունաբերության առավել արագ զարգացող և բարդ կառուցվածք ունեցող ճյուղերից մեկն է: Այս ճյուղի կարևոր առանձնահատկություններից է հումքային բազայի և արտադրանքի տեսականու բազմազանությունը: Էկոլոգիապես վտանգավոր արտադրություններ են, և մեծապես կարևոր է անթափոն արտադրության կազմակերպման հիմնախնդրի լուծումը:

²⁰⁰ Տե՛ս <https://www.armstat.am/file/doc/99516788.pdf> , էջ 281:

ՀՀ-ում այս ենթաճյուղի, հատկապես «մեծ քիմիայի» զարգացման համար լայն հնարավորություններ չկան, քանի որ անհրաժեշտ հումքային ռեսուրսները մեզ մոտ սահմանափակ են: Չունենք նաև համապատասխան վառելիքաէներգետիկ, քաղցրահամ ջրի զգալի ռեսուրսներ, որոնք նույնպես շատ կարևոր են այդ ճյուղի զարգացման համար²⁰¹: Այդուհանդերձ, դեռևս խորհրդային տարիներից ՀՀ-ում ստեղծվել է քիմիական բազմաճյուղ արդյունաբերություն: Այսօր քիմիական արդյունաբերությանը բաժին են ընկնում վերամշակող արդյունաբերության արտադրանքի 5,4 %-ը, ողջ արդյունաբերական արտադրանքի 3,5 %-ը (2018 թ.)²⁰²:

Հանրապետությունում քիմիական արդյունաբերության զարգացմանը նպաստող ներկայիս նախապայմաններն են բարձրորակ կրաքարի (սինթետիկ կաուչուկի արտադրության համար), կերակրի աղի, գունավոր տուֆաքարի (լաքերի, ներկերի արտադրության համար) պաշարները, պղնձաձուլության գործընթացում անջատվող ծծմբային գազերն ու առաջացող թափոնները (ծծմբաթթվի ու պղնձարջասպի արտադրության համար), էլեկտրաէներգիայով ապահովվածությունը:

Այսօր հանրապետությունում ձևավորվել են սինթետիկ կաուչուկի, պոլիմերային նյութերի և պլաստմասաների, ազոտային պարարտանյութերի, ցիանամիդի, ցիանպլավի, ծծմբաթթվի ու պղնձարջասպի, ավտոդողերի ու ռետինատեխնիկական իրերի, լաքերի, ներկերի, լվացքանյութերի, կենցաղային քիմիայի այլ նյութերի արտադրություններ: Համեմատաբար նոր են սինթետիկ թելերի և սինթետիկ կորունդի (ալմաստի փոխարինող) արտադրությունները: Սինթետիկ կորունդը Նոր Հաճնի ճշգրիտ

²⁰¹ Տե՛ս Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, էջ 131:

²⁰² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 12:

տեխնիկական քարերի «Շողակն» գործարանում հղկվելուց և մշակվելուց հետո ստանում է ադամանդի տեսք:

Հայաստանում նոր ձևավորված, սակայն ամենաարագ տեմպերով զարգացող ենթաճյուղերից է դեղագործությունը: Նրա արտադրանքի 57 %-ը արտահանվում է: Ենթաճյուղի գլխավոր խնդիրներից է ՊԱԳ (GMP) հավաստագրի բացակայությունը: Ենթաճյուղն ունի զարգացման մեծ ներուժ և հեռանկարներ:

Շինանյութերի արդյունաբերությունը Հայաստանի ամենաբազմազան բազա ունեցող ճյուղն է: «Հանրապետության տարածքում հայտնաբերված են գիտությանը հայտնի բոլոր քարատեսակները»²⁰³: Այստեղ առկա են հրաբխային ծագում ունեցող բազմազան ապարների, ինչպես նաև նստվածքային փոխակերպված ապարների հսկայական պաշարներ, որոնք հզոր բազա են շինանյութերի բազմաճյուղ արդյունաբերության զարգացման համար: Նրան բաժին է ընկնում արդյունաբերական արտադրանքի 3,5 %-ը, վերամշակող արդյունաբերական արտադրանքի 5,3 %-ը (2018)²⁰⁴: Ենթաճյուղի հիմնական խնդիրներն են տրանսպորտային տեղափոխության թանկությունը և առևտրի ռեգիոնալ մակարդակը:

Հանրապետությունում ձևավորվել է երեսպատման սալերի արտադրություն բնական քարանյութերից՝ մարմարից, գրանիտից, տուֆից, բազալտից, տրավերտինից, բնական լցանյութերի արտադրություն (ծակոտկեն լցանյութեր), կապակցող նյութերի արտադրություն (ցեմենտ, գաջ, կիր): «Մինչև 2008 թվականը Հայկական արտահանում էր գրանցվում ցեմենտի ոլորտում, որը, սակայն, դադարեցվեց 2009 թվականին՝ պայմանավորված Վրաս-

²⁰³ Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, էջ 141:

²⁰⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 12:

տանում նոր գործարանի կառուցմամբ և Հայաստանում էներգա-
կիրների թանկացմամբ»²⁰⁵:

Շինանյութերի արդյունաբերությունը հանրապետության
համար «գարգացման բևեռ» ներկայացնող ճյուղերից է:

Մենդի արդյունաբերությունը Հայաստանում և՛ արտադրան-
քի, և՛ արտահանման կշիռներով պատկառելի տեղ է զբաղեցնում:
Նրան է բաժին ընկնում ողջ արդյունաբերական արտադրանքի
27 %-ը, վերամշակող արդյունաբերական արտադրանքի 37,8 %-ը
(ներառյալ ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրու-
թյունը) (2018 թ.)²⁰⁶: Մենդի արդյունաբերությունը ներկայանում է
ալյումինի, հացաբուլկեղենի, հրուշակեղենի և մակարոնեղե-
նի, գինու, կոնյակի, օղու և սպիրտի, գարեջրի և ոչ ալկոհոլային
խմիչքների, պահածոների, մսի, երշիկեղենի, կաթնամթերքի,
պանրի, կենդանական և բուսական յուղի, շաքարի, ծխախոտի
արտադրություններով: Համային և որակական բարձր հատկա-
նիշների շնորհիվ սենդի արդյունաբերությունում արտահանման
զգալի ներուժ ունեն ոգելից և ոչ ոգելից խմիչքները, ներառյալ
հանքային և խմելու ջուրը, պտղի, բանջարեղենի մշակված ու
պահածոյացված արտադրանքը, ծխախոտը, կաթնամթերքը և
մսամթերքը: Հեռանկարային զարգացման մեծ ներուժ ունեցող
ճյուղ է:

Ճյուղը կարևոր դերակատարություն ունի գյուղատնտեսու-
թյան և ՀՀ ողջ տնտեսության զարգացման գործընթացում: Նրա
զարգացմամբ ստեղծվում են մեծաքանակ աշխատատեղեր: Ճյու-
ղի զարգացմամբ աշխատատեղերի լուծման խնդիրը կարող է
տնտեսական ճգնաժամի հաղթահարման դեղահաբ լինել: Մենդի
արդյունաբերության հիմնական խնդիրը պատշաճ որակի ապա-
հովումն է: Ճյուղը պետական ուշադրության կենտրոնում է:

²⁰⁵ ՀՀ արտահանմանն ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ուղ-
մավարություն, էջ 20:

²⁰⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ., էջ
12:

Թեթև արդյունաբերությունը ՀՀ-ում ունի զարգացման մեծ հեռանկարներ, թեպետ ներկա զարգացման մակարդակով չի առանձնանում: Նախկինում ՀՀ թեթև արդյունաբերությունը թողարկվող արտադրանքի ծավալով զիջում էր միայն մեքենաշինությանը: Տալիս էր արդյունաբերական համախառն արտադրանքի 23-24.5 %-ը: Այսօր այն տալիս է արդյունաբերական համախառն արտադրանքի 1,4 %-ը, վերամշակող արդյունաբերական արտադրանքի 2,1 %-ը (2018 թ.)²⁰⁷: Վերջին տարիներին աչքի է ընկնում զարգացման բարձր տեմպերով:

Ճյուղը ներկայանում է բրդյա, մետաքսյա գործվածքների արտադրություններով, գորգագործությամբ, տրիկոտաժեղենի և գուլպեղենի, կարի, կաշվե կոշիկի արտադրություններով: Առաջատար է կարի արտադրությունը, որին և պատկանում է թեթև արդյունաբերության արտահանման ծավալի գերակշիռ մասը: Զարգացման մեծ հեռանկարներ ունեցող ենթաճյուղեր են մետաքսյա և բրդյա գործվածքների արտադրությունները, որոնց համար առկա են տեղական բնական հումքի ապահովման հնարավորություններ, գորգագործությունը, կարի և կոշիկի արտադրությունները:

ՀՀ ավանդական և զարգացման մեծ հեռանկարներ ունեցող ճյուղերից են ***ակնագործությունը և ոսկերչությունը***²⁰⁷՝ արտահանման զգալի մասնաբաժնով: Թեպետ ենթաճյուղը վերջին տարիներին արձանագրել է նշանակալի անկում՝ պայմանավորված ճգնաժամային տարիներին դրամի արժեւորմամբ և համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում պահանջարկի անկմամբ, այնուհանդերձ այն ունի մեծ հեռանկարներ: Աղաման-դագործության հիմնական խնդիրները կապված են Ռուսաստանից հումքի մատակարարման հետ: Ենթաճյուղը պետական աջակցության ներքո է, և միջոցներ են ձեռնարկվում սփյուռքից և այլ աղբյուրներից ներդրումների ներգրավման համար:

²⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 12:

ՀՀ «գարգացման բեռներ» կարող են հանդես են գալ ինչպես վերոնշյալ արդյունաբերական ճյուղերը, այնպես էլ ծառայությունների ոլորտի մի շարք այլ ճյուղեր: Այդպիսիք կարող են դառնալ զբոսաշրջությունը, գիտությունը, կրթությունը, առողջապահությունը:

Զբոսաշրջությունը Հայաստանում աչքի է ընկնում զարգացման կայուն դրական միտումներով: 2018 թվականին Հայաստան է այցելել 1,65 մլն զբոսաշրջիկ:

Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացմանը նպաստող նախապայմաններն են²⁰⁸.

• ավելի քան 4000 տարվա հարուստ պատմությունը՝ անցյալի հարուստ պատմամշակութային ժառանգությամբ (գրականություն, երգարվեստ, պարարվեստ, կիրառական արվեստներ, պատմության և մշակույթի կոթողներ, համաշխարհային, հանրապետական և տեղական նշանակության ավելի քան 24000 պատմամշակութային հուշարձաններ): Պատմամշակութային և բնության հուշարձաններից երեքը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի (UNESCO) համաշխարհային մշակույթի գանձերի ցուցակում են.

1. Հաղպատ և Սանահին վանական համալիրները,

2. Գեղարդավանքն ու Ազատ գետի հովիտը,

3. Էջմիածինը և Զվարթնոցի տաճարը:

• Ինքնատիպ և հրաշալի բնությունը, բնության հուշարձանները, լանդշաֆտների բազմազանությունը: Ներկայումս Հայաստանում գործում են 3 պետական արգելոց (Խոսրովի, Շիկահողի, Էրեբունու), 26 պետական արգելավայր և 4 ազգային պարկ («Սևան», «Դիլիջան», «Արփի» և «Արևիկ»): Կան ավելի քան 260 բնության հուշարձաններ:

• Առողջարանային ռեսուրսները՝ հանքային աղբյուրները և անտառները (Ջերմուկ, Արզնի, Դիլիջան, Ծաղկաձոր, Հանքավան, Աղվերան, Արզական, Բջնի, Ստեփանավան և այլն):

• Էքսուրեմալ զբոսաշրջության զարգացման ռեսուրսները:

²⁰⁸ Տե՛ս Դամբարյան Գ., Հակոբյան Լ., ՀՀ զբոսաշրջության զարգացման առանձնահատկություններն ու միտումները, Տարեգիրք 2012, ԵՊՀ, 2013, էջ 474:

• Ձմեռային զբոսաշրջության զարգացման ռեսուրսները: Ներկայումս գործում են երկու ձմեռային զբոսաշրջության կենտրոններ՝ Ծաղկաձորը և Ջերմուկը: Նախատեսվում է միջազգային չափանիշներին համապատասխան ձմեռային զբոսաշրջության կենտրոն դարձնել նաև Արագած լեռը:

• Քաղաքային մշակույթը, պահպանված գյուղական մշակույթը, ավանդույթները, ազգային խոհանոցը, ինքնատիպ կենսակերպը, պահպանված արհեստները, ֆոլկլորը:

Հայաստանի զբոսաշրջային ներուժից և առանձնահատկություններից ելնելով՝ մեր երկրի համար առանձնացնում և հեռանկարային ենք համարում զբոսաշրջության հետևյալ ձևերի զարգացումը.

- *պատմամշակութային և ճանաչողական զբոսաշրջություն,*
- *էկոզբոսաշրջություն,*
- *ագրոզբոսաշրջություն,*
- *արկածային և սպորտային զբոսաշրջություն,*
- *առողջարանային և ռեկրեացիոն զբոսաշրջություն,*
- *իրադարձային զբոսաշրջություն,*
- *կրոնական զբոսաշրջություն (ուխտագնացություն) և այլն:*

Հայաստանում զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման գործում առկա են մի շարք խոչընդոտներ, ինչպիսիք են ցածր մրցունակությունը, վատ ենթակառուցվածքները, արտահայտված սեզոնայնությունը, ծառայությունների ցածր որակը և բարձր գները, ոչ բավարար բարենպաստ գործարար և ներդրումային դաշտը, տեղեկատվության պակասը, մշակութային ժառանգության անմխիթար վիճակը, դրանց պահպանմանն ու վերականգնմանը ուղղված միջոցառումների սահմանափակությունը և այլն:

Զբոսաշրջությունը ՀՀ-ի համար մեծ հեռանկար և բազմապատկիչի արդյունքի մեծ ներուժ ունեցող «զարգացման բևեռ» է:

Գիտությունը և կրթությունը ՀՀ-ում վերջին ճգնաժամից հետո զգալի ցնցումներ են ապրել: Նվազել են գիտական հետազոտություններ կատարող կազմակերպությունների թիվը, դրան-

ցում աշխատողների, գիտական աստիճան ունեցողների, գիտությունների դոկտորների, թեկնածուների, ասպիրանտների քանակը: Վիճակը շարունակում է վատթարանալ կրթական և գիտահետազոտական ոլորտ իրականացվող աննշան ներդրումների արդյունքում: Սակայն պետական հոգածության պայմաններում ՀՀ-ում գիտությունը և առավելապես կրթությունը կարող են դառնալ «զարգացման բևեռներ», հատկապես տարածաշրջանային մակարդակում Հարավարևմտյան, Հարավային և Միջին Ասիայի մի շարք երկրների համար:

Առողջապահությունը ևս տեխնիկապես վերազինման, մասնագետների որակավորման բարձրացման, արտասահմանյան առաջավոր փորձի կիրառման պայմաններում ունի բոլոր նախադրյալները «զարգացման բևեռի» վերածվելու համար: Ներկա դրությամբ ներդրումները ոլորտում շոշափելի չեն:

Այսպիսով՝ հենվելով վիճակագրական բազմաբնույթ տվյալների, գիտական ուսումնասիրությունների վրա, ուսումնասիրելով տնտեսության աճի, ճյուղային կառուցվածքի, ՀՆԱ, արտադրանքի ծավալի, ֆիզիկական ինդեքսների, արտահանման ծավալների, ներդրումների կառուցվածքի, ծավալների տեսակարար կշիռների և բազմաթիվ այլ ցուցանիշների շարժընթացը, ծավալները, մասնաբաժինները՝ ՀՀ-ի համար առանձնացրել ենք «զարգացման բևեռների» հետևյալ խմբերը.

1. ձևավորված ավանդական բևեռներ՝

- լեռնահանքային արդյունաբերություն,
- էլեկտրաէներգետիկա,
- գունավոր մետալուրգիա՝ հիմնային մետաղների արտադրություն,
- շինանյութերի արդյունաբերություն՝ ոչ մետաղական հանքային արտադրատեսակների արտադրություն,
- սննդի արդյունաբերություն, հատկապես խմիչքների արտադրություն,

2. ռազմավարական նշանակության, նոր ձևավորվող և առաջընթաց զարգացման տեմպեր ունեցող բևեռներ՝

➤ պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ քիմիական արդյունաբերություն՝ ռետինե և պլաստմասե արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ զբոսաշրջություն,

3. նոր ձևավորվող բնեռներ՝

➤ մանածագործական արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ հագուստի արտադրություն,

➤ կաշվի, կաշվե արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ դեղագործական արտադրանքի արտադրություն,

➤ քիմիական նյութերի և քիմիական արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ էլեկտրական սարքավորանքի արտադրություն,

➤ համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորանքի արտադրություն,

➤ ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրություն և ակնագործություն,

4. տեղական նշանակության բնեռներ՝

➤ պոլիգրաֆիական գործունեություն,

➤ թղթի և թղթե արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ բնափայտի մշակում և փայտե արտադրատեսակների արտադրություն,

➤ կահույքի արտադրություն,

5. հեռանկարային, սեփական սոցիալ-տնտեսական ներուժ ունեցող բնեռներ՝

➤ ճշգրիտ մեքենաշինության և էլեկտրոնային արտադրություններ,

➤ ավտոմոբիլաշինություն,

➤ կրթություն,

➤ գիտություն,

➤ առողջապահություն,

➤ առևտուր:

Բնեռները տարբերակվել են վիճակագրական ուսումնասիրությունների արդյունքում: Դրանք ՀՀ ներկա իրականությունում ձևավորված մասնագիտացումներն են՝ մրցակցային բացարձակ կամ հարաբերական առավելություններով ու զարգացման ակնկալվող հեռանկարով: Բայց ինչպես այդ մասին մանրամասն քննարկվել է առաջին գլխում, երկրների, այդ թվում և Հայաստանի տնտեսական զարգացման ու ցանկալի մրցակցային ազգային տնտեսության ստեղծման հաջողությունները էապես կախված են աճող վերադարձելություն և բազմապատկիչի մեծ արդյունք ունեցող գործունեության տեսակների ընտրությունից, դրանց ձևավորումից ու զարգացումից:

ՀՀ-ն ներկա հանքահումքային ու գյուղատնտեսական (նվազող վերադարձելությամբ և կատարյալ մրցակցային շուկայից մեծ կախվածությամբ) տնտեսական մասնագիտացմամբ երբեք չի կարող ապահովել երկարաժամկետ կայուն զարգացում: Ներկա տնտեսական գործունեության տեսակները տանում են երկիրը դեպի աղքատություն: Նման մասնագիտացման պայմաններում մեր երկրին սպառնում է արտաքին տնտեսական ու քաղաքական կախվածություն, տնտեսական հետադիմում կամ լճացում, բազում էկոլոգիական լուրջ հիմնախնդիրներ:

Վերոհիշյալից ենթադրվում է, որ ՀՀ-ն ունի տնտեսության կառուցվածքային արմատական բարեփոխման, նոր գիտատար ու աշխատատար բազմաձյուղ արտադրությունների ստեղծման անհրաժեշտություն: Տնտեսությունն պետք է լինի բազմաձյուղ: Հումքային մասնագիտացման ուղղությունները պետք է գործեն էկոլոգիական անվտանգության շրջանակներում: Նրանց հիմքի վրա պետք է ստեղծվեն տնտեսապես առավել եկամտաբեր և շահավետ արտադրական գործունեության վերին հարկերը: Այս ամենի արդյունքում կապահովվեն երկրի տնտեսական զարգացման համալիրություն ու հարաբերական ինքնուրույնություն:

6.4 ՀՀ ՏԱՐԱԾԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

IV. փուլ. Եզրակացությունների և ընդհանրացումների կատարում

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի դրույթների հիման վրա մշակված ուսումնասիրության մոդելի համաձայն՝ աշխատանքի նախորդ բաժիններում լուծել ենք հետևյալ խնդիրները.

1. կազմվել է ՀՀ ներուժային հնարավորությունների ամբողջական պատկերը,

2. առանձնացվել են ՀՀ «աճի կենտրոնները» և մրցակցային առավելություններով տարածքները,

3. ընտրվել են ՀՀ մրցունակ «գարգացման բևեռները»:

Թեպետ սրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին լուծում է կարևոր հարցեր, սակայն ուսումնասիրություններն որակական նոր արժեք են ստանում դրանց համատեղ ու միասնական դիտարկման դեպքում: Ելնելով վերոհիշյալ տրամաբանությունից՝ այս ենթագլխում նպատակ ունենք հիշատակված երեք խնդիրների լուծումների միասնական դաշտում բացահայտելու առկա «աճի կենտրոնները»՝ իրենց «գարգացման բևեռներով», և առաջարկելու ու հիմնավորելու նոր «աճի կենտրոններ»՝ իրենց «գարգացման բևեռներով»:

Մրցունակ գործառության կենտրոններ կարող են լինել մայրաքաղաքը, ագլոմերացիաները, բազմագործառության խոշոր կենտրոնները, լեռնահանքային արդյունաբերական, կուրորտային, գիտական կենտրոնները, տեխնոպոլիսներն ու տեխնոպարկերը, ազատ տնտեսական գոտիները (ՄՏԳ): Այդ կենտրոններն իրենց գարգացման հաջորդիվ փուլերում գործառության տեսանկյունից վերածվում են արդյունաբերական հանգույցների, արդյունաբերական շրջանների, ՏԱՀ-երի, տնտեսական յուրացված գոտիների, իսկ տարաբնակեցման տեսանկյունից՝ ագլոմերացիաների, մեգալոպոլիսների:

ՀՀ տարածքում ձևավորված մրցունակ գործառության կենտրոնները ներկայացված են քարտեզ 18-ում:

Քարտեզ 18* ՀՀ «աճի կենտրոնները»

➤ **Մայրաքաղաքը՝** բազմագործառության կենտրոն – Երևան:

➤ **Բազմագործառության խոշոր քաղաքները** – Գյումրի, Վանաձոր, Հրազդան, Վաղարշապատ:

➤ **Լեռնահանքային արդյունաբերության կենտրոնները** – Ալավերդի, Ախթալա, Կապան, Քաջարան, Ագարակ, Մոթք, Մեղրաձոր, Լիճքվազ, Արարատ:

➤ *Բարենպաստ ԱԴ-ով կենտրոնները* – Մասիս, Մեդրի:

➤ *Զբոսաշրջային կենտրոնները* – Ծաղկաձոր, Ջերմուկ, Դիլիջան, Իջևան:

➤ *ԱՏԳ-ները* – «Զվարթնոց» օդանավակայանի հարակից տարածքի գյուղատնտեսական ուղղվածության առևտրային տնտեսական գոտին, «Մեդրի» արտադրաարդյունաբերական ագատ տնտեսական գոտին, Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների ԳՀԻ և Մարս գործարանի տարածքի տեխնոպարկը, Գյումրու տեխնոպարկը և այլն:

ՀՀ-ում ԱՏԳ-ները ձևավորման փուլում են:

«Զվարթնոց» օդանավակայանի հարակից տարածքի ԱՏԳ²⁰⁹: Գյուղատնտեսական ուղղվածության առևտրային տնտեսական գոտի է՝ գյուղմթերքների տեսակավորման, փաթեթավորման, պահեստավորման և բեռնափոխադրման գործառույթներով: Ձևավորվել է 2002 (2011) թվականին:

«Մեդրի» ԱՏԳ²¹⁰: Արտադրաարդյունաբերական ուղղվածության տնտեսական գոտի է: Գործունեության ոլորտներն են գյուղատնտեսությունը, մշակող արդյունաբերությունը, էլեկտրականության մատակարարումը, առևտուրը, փոխադրումների և պահեստային տնտեսությունը, մշակույթը, զբոսաշրջությունը, զվարճությունների և հանգստի ոլորտները: Ձևավորվել է 2017 թվականի դեկտեմբերին: Գործունեության ժամկետը՝ 50 տարի:

«Այլանս» ԱՏԳ²¹¹: Գտնվում է Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների ԳՀԻ և Մարս գործարանի տարածում: Ունի գիտաարտադրական բարձր ու նորարարական տեխնոլոգիաների արտադրության ուղղվածություն: Գործունեության ոլորտներ են էլեկտրոնիկան, ճշգրիտ ինժեներիան, դեղագործության և բիոտեխնոլոգիան, տեղեկատվական տեխնոլոգիաները, այլընտրանքային էներգետիկան և հեռահաղորդակցությունը: Ձևավորվել է 2012 թվականին: Գործունեության ժամկետը՝ 10 տարի:

²⁰⁹ Տե՛ս <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1099>:

²¹⁰ Տե՛ս <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/29674/>:

²¹¹ Տե՛ս <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/20863/>:

«Մերիդիան» ԱՏԳ²¹²: Գտնվում է Երևան քաղաքում «Մերիդիան հոլդինգ» փակ բաժնետիրական ընկերության տարածքում: Ունի արտադրաարդյունաբերական ուղղվածություն: Գործունեության ոլորտներն են ոսկերչությունը, ակնագործությունը, ժամագործությունը: Ձևավորվել է 2014 թվականին: Գործունեության ժամկետը՝ 10 տարի:

«ԷԿՈՍ» ԱՏԳ²¹³: Գտնվում է Հրազդան քաղաքում «ԷԿՈՍ» փակ բաժնետիրական ընկերության տարածքում: Ունի արտադրական և տեխնիկակիրառական ուղղվածություն: Գործունեության ոլորտներն են բարձր և տեղեկատվական տեխնոլոգիաները: Ստեղծվել է 2018 թվականին: Գործունեության ժամկետը՝ 25 տարի:

*Գյումրու տեխնոպարկ*²¹⁴: Ունի կրթագիտաարտադրական ուղղվածություն: Ակնկալվում է երկու բնույթի կենտրոնների ստեղծում՝ գիտակրթական-ինովացիոն և բիզնես կենտրոն: Տեխնոպարկում կներառվեն զբոսաշրջության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, ճարտարագիտության (կառուցապատման և շինարարական ժամանակակից տեխնոլոգիաների), նորաձևության և տեքստիլ արդյունաբերության, ոսկեգործության արհեստագործության և արվեստի ոլորտները: Ստեղծվել է 2012 թվականին:

Նկատի ունենալով վերաշարադրյալը՝ նպատակահարմար է.

- ՀՀ-ում բարենպաստ աշխարհագրական դիրք ունեցող տարածքներում ստեղծել առևտրային ազատ տնտեսական գոտիներ: Այդպիսիք կարող են կլինեն **Մասիսը** (որպես երկաթուղային խոշոր հանգույց կարող է մասնագիտանալ բեռների տեղափոխման, պահպանման, մշակման և արտահանման ուղղությամբ), **Բազրատաշենը**, **Ախուրիկը**, **Բավրան** (որպես սահմանային և ճանապարհային հանգուցակետերում բարենպաստ ԱԴ ունեցող

²¹² Տե՛ս <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=107429>:

²¹³ Տե՛ս <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/30750/>:

²¹⁴ Տե՛ս www.arlis.am/documentview.aspx?docid=79186:

տարածքներ կարող են մասնագիտանալ առևտրային ուղղությամբ):

- ՀՀ արդյունաբերական շրջաններում ստեղծել տնտեսական զարգացման մեծ ներուժ ունեցող արդյունաբերաարտահանման գոտիներ: Այդպիսիք կարող են լինել **Նոր Հաճնում** աղամանդագործության, **Ալավերդիում**՝ գունավոր մետալուրգիայի բազայի վրա մեքենաշինության և քիմիական արդյունաբերության, **Հրազդանում** և **Չարենցավանում**՝ մեքենաշինության, թեթև արդյունաբերության ուղղվածությամբ գոտիները:

- Մայրաքաղաքի շրջակայքում, մոտակա խոշոր քաղաքներում ստեղծել տեխնոպարկեր, քանի որ այս գոտում է կենտրոնացած հանրապետության հիմնական գիտատեխնիկական ներուժը: Այդպիսին կարող են լինել **Աշտարակի** տեխնոպարկը (տեխնոպարկի ստեղծման ծրագիր նախորդ տարիներին մշակվել է, սակայն այժմ չի գործում), **Աբովյանի** տեխնոպարկը՝ մեքենաշինական էլեկտրոնային սարքաշինական արտադրությունների զարգացմամբ:

- Արարատյան դաշտում ստեղծել **Մեծամորի, Վաղարշապատի, Արտաշատի**, իսկ Վայոց ձորում՝ **Եղեգնաձորի** ագրոարդյունաբերական համալիրները: Նշված տարածքներում առկա են սննդի մի շարք արտադրատեսակների (մասնավորապես գինուկոնյակի և պահածոների) համար կլաստերների ստեղծման նախապայմաններ, որոնց ստեղծմամբ կմեծանա շուկայական մրցունակությունը:

- Ռեկրեացիոն ռեսուրսներով հարուստ շրջաններում նպաստել **Սևանի, Մարտունու, Արմավիրի, Ջերմուկի, Գորիսի** զբոսաշրջային կենտրոնների ձևավորմանն ու զարգացմանը:

- Շիրակի մարզի հյուսիսային և հարավային, Տավուշի կենտրոնական և հարավային, Գեղարքունիքի արևելյան, Արագածոտնի և Արմավիրի արևմտյան, Արարատի հարավարևելյան, Վայոց ձորի հյուսիսային, Զանգեզուրի հյուսիսային հատվածներում կարևորել տեղական կամ տարածաշրջանային կենտրոնների զարգացումը: Այդպիսիք կարող են լինել **Աշոցքը, Քարակեր-**

տը, Գառնին, Ելփինը և այլն:

ՀՀ տնտեսության տարածքային կազմակերպման գործընթացում կարևոր է նաև ենթակառուցվածքներում բարեփոխումների իրականացումը՝ նոր ճանապարհների կառուցումն ու առկա ճանապարհների արդիականացումը:

Նպատակահարմար է.

- մերձմայրաքաղաքային արևելյան և հարավարևելյան թերզարգացած գոտում՝ **դեպի Սևանի ավազան** ձգվող ճանապարհի կառուցումը: Այն կնպաստի մերձմայրաքաղաքային գոտու և Սևանի արևմտյան տարածաշրջանի արագընթաց զարգացմանը: Բացի դրանից՝ ճանապարհը կունենա ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն Արցախի հետ կարճագույն հաղորդակցման ապահովման տեսանկյունից: Եվ քանի որ տարածքում առկա են ռելիեֆային ռեսուրսներ, հետևաբար նպատակահարմար է, որ այստեղ ձևավորվող կենտրոններն ունենան զբոսաշրջային մասնագիտացում,

- թույլ զարգացած տարածքներում ճանապարհային ցանցի բարելավումը և կառուցումը, հատկապես Տավուշում՝ **Իջևան-Նավուր**, իսկ Գեղարքունիքի մարզում՝ **Ծովագյուղ-Աղբերք-Ճամբարակ** ուղղություններով:

ՀՀ-ում տնտեսության և տարաբնակեցման տարածագործառության կազմակերպման համար կարևոր նշանակություն կունենա «Հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի» և «Հայաստանի հարավային երկաթուղի» ներդրումային ծրագրերի իրականացումը:

Այսպիսով՝ եզրակացվում է, որ ՀՀ տնտեսական զարգացման և ռեգիոնալ քաղաքականության հիմքում նախընտրելի է դնել «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի սկզբունքները՝ հաշվի առնելով մեր երկրի տարածքային և գործառության կազմակերպման, զարգացման մակարդակի, տնտեսական ներուժի, առաջնահերթությունների առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:

**ԳԼՈՒԽ 7. ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՑԻՆ ԱՆՀԱՄԱՉԱՓ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎ «ԱՃԻ ԲԵՎԵՈՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ»
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ**

«ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգը, ինչի մասին խոսվել է աշխատությունում, կարող է լուծել երկու կարևոր խնդիր՝ 1) նպաստել ՀՀ մրցունակության բարձրացմանը, 2) նպաստել տարածքի անհամաչափ զարգացման համահարթմանը:

Այս գլխում քննարկվում են ՀՀ տարածքային անհամաչափ զարգացման հիմնախնդիրը, դրա առաջացման պատճառները, առկա իրավիճակի առանձնահատկությունները, լուծման ուղիներն ու «ԱՃի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի դերը վերջինիս լուծման գործընթացում:

Երկրի բևեռացված կամ, այլ կերպ ասած, անհամաչափ զարգացումը մտահոգիչ երևույթ է: Նրա արդյունքում ծնվում են մի շարք բացասական հետևանքներ: Իզուր չէ, որ աշխարհի երկրներին մեծամասնությունը վարում է համահարթման քաղաքականություն՝ զարգացման տարածքային տարբերությունները մեղմացնելու նկատառումներով:

Բևեռացման և ռեգիոնալ անհամամասնությունների պատճառները շատ են՝ տարածքի յուրացման բնականոն գործընթացից մինչև ազատ շուկայական հարաբերությունների տնտեսական մրցակցային գործընթացներ: Սակայն որքան էլ պատճառները լինեն բնականոն ու գիտականորեն բացատրելի, այնուհանդերձ հետևանքները ցանկալի չեն. սրում են հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների, հատկապես քաղաքական ու տնտեսական, լարվածությունը ու ծնում դժգոհություններ, անկայունություն, ճգնաժամեր, հակամարտություններ, գործազրկություն, աղքատություն:

Ներկայումս գրեթե բոլոր երկրները համոզված են, որ երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական տարածքային ամբողջականությունը սպառնացող ռեգիոնալ անհամամասնությունների դեմ պայքարը յուրաքանչյուր պետության պաշտպանական գործառնություններից է:

Սովորաբար տարբերում են անհամամասնությունների երկու տեսակ՝ տնտեսական և սոցիալական, թեպետ դրանք սերտորեն կապված են միմյանց հետ:

Տնտեսական անհամամասնության հիմնական պատճառը տնտեսական գործունեության զարգացման բնեռացումն է: Տնտեսական գործունեությունը մշտապես կենտրոնանում է մրցակցային առավելություն ունեցող վայրերում: Իսկ մրցակցային առավելություններ ստեղծում են, ինչպես տարբերակում է «նոր տնտեսական աշխարհագրության» տեսաբան, Նոբելյան մրցանակակիր Պ. Կրուգմանը²¹⁵, «առաջին բնույթի» գործոնները, որոնք են բնական ռեսուրսների առկայությունը և բարենպաստ աշխարհագրական դիրքը, և «երկրորդ բնույթի» գործոնները, որոնք են ագլոմերացիոն արդյունքը, բարձրորակ մարդկային կապիտալը, նպաստավոր ինստիտուցիոնալ միջավայրը, զարգացած ենթակառուցվածքները:

Տնտեսական տարածական կենտրոնացման միտումները գործում են ամենուր՝ անկախ երկրի զարգացման մակարդակից, միայն մեկ տարբերությամբ. զարգացած երկրներում մրցակցային առավելություններ ձևավորում են առավելապես հասարակական գործունեության արդյունք հանդիսացող «երկրորդ բնույթի» գործոնները, իսկ զարգացող երկրներում՝ առավելապես «առաջին բնույթի» գործոնները:

ՀՀ-ում մրցակցային առավելություն ձևավորող գործոններն են ագլոմերացիոն արդյունքը (տնտեսում մասշտաբում), համաշխարհային շուկայում պահանջարկ ունեցող որոշ հանքային ռեսուրսների առկայությունը, մասնակիորեն նաև մարդկային կապիտալը, էլ ավելի քիչ՝ հարմար աշխարհագրական դիրքը: Այդ է պատճառը, որ ՀՀ-ում հատկապես արագորեն են զարգանում Երևանը՝ որպես խոշոր ագլոմերացիա, լեռնահանքային, ռեկրեացիոն ռեսուրսներ, մարդկային կապիտալ ունեցող տարածքները, հարմար ԱՂ ունեցող տրանսպորտային հանգույցներն ու ԱՏԳ-ները: Իսկ մրցակցային առավելություններ չունեցող տա-

²¹⁵ St' u Krugman P. R. (1991), *Geography and Trade*. Cambridge, MA: MIT Press:

րաձքները շարունակում են ետ մնալ նույնիսկ պետական զգալի աջակցության պայմաններում: Արդյունքում ՀՀ-ում շարունակվում է էլ ավելի սրվել արդեն իսկ մտահոգիչ տնտեսական բևեռացումը:

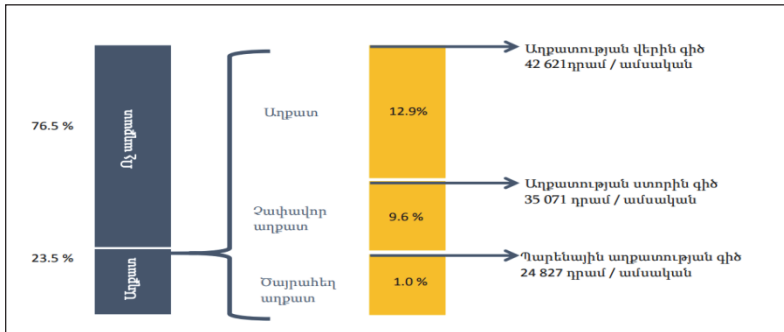
Տնտեսական անհամամասնության համահարթման համար էական նշանակություն ունի «երկրորդ բնույթի» մրցակցային առավելությունների ստեղծումը, որի իրականացման համար պահանջվում են զգալի կապիտալ ներդրումներ, օրենսդիր, հարկաբյուջետային, վարկաֆինանսական, կառավարման ապակենտրոնացման բարեփոխումներ: Տնտեսական զարգացումը պահանջում է միջնաժամկետ, նույնիսկ երկարաժամկետ ժամանակահատված, որի աճն էլ կհանգեցնի բնակչության բարեկեցության բարելավման:

Սոցիալական տարաձքային անհամամասնություններն արդյունք են տնտեսականի: Յուրաքանչյուր երկրի վերջնական նպատակները սոցիալական համահարթեցումն ու մարդկանց բարեկեցության և կյանքի որակի բարելավումն են, այլ ոչ թե տնտեսական համահարթեցումն ու զարգացումը: Սակայն տնտեսական զարգացումն անհերքելի անհրաժեշտություն է՝ սոցիալական բարեկեցությանը հասնելու համար:

Ի տարբերություն տնտեսականի՝ սոցիալական անհամամասնությունների տարբերությունները կարելի է նվազեցնել սոցիալական փոխանցումների միջոցով, որոնց դեպքում համահարթման արդյունքներն տեսանելի են լինում անմիջականորեն: Սակայն սոցիալական հատկացումներն անհատույց են, սպառողական և առանց հետագա բարելավման որևէ արդյունքի, սպասելիքի:

Եվրոպայի զարգացած երկրներում անհամամասնությունների համահարթման գործընթացում մեծ կարևորություն է տրվում արդյունավետ սոցիալական քաղաքականության իրականացմանը: Սոցիալական մեծածավալ փոխանցումների ու մարդկային կապիտալում ներդրումների արդյունքում այդ երկրները կարողանում են ապահովել բնակչության եկամուտների որոշակի համահարթում: Զարգացման բարձր մակարդակ և ֆինանսական

մեծ հարստություն ունեցող երկրների համար սոցիալական քաղաքականության միջոցով մարդկանց բարեկեցության բարձրացման և սոցիալական անհամամասնության համահարթման խնդիրների լուծումը իրագործելի է: Այնինչ, ՀՀ-ում սոցիալական քաղաքականության հաջողությունները տեսանելի են միայն օրինական աշխատավարձերի տարածաշրջանային տարբերությունների մեղմացման գործընթացում: Սոցիալական մյուս ցուցանիշներում բարելավման կայուն դրական միտումներ չեն գրանցվում: Բնակչության զբաղվածության, մեկ շնչի հաշվով եկամուտների, աղքատության մակարդակի և սոցիալական այլ ցուցանիշների տարածաշրջանային տարբերությունները նույնիսկ շարունակում են աճել: Մեր երկրում սոցիալական քաղաքականության համահարթեցման նման արդյունքը բացատրվում է նրանում թոշակառուների, սոցիալական անապահով խավի մեծ տեսակարար կշռով և տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակով, թեպետ ՀՀ-ում սոցիալական ոլորտին ուղղված փաստացի ծախսերի տեսակարար կշիռը պետական բյուջեի ծախսերում կազմում է 47.2 %, այդ թվում՝ միայն սոցիալական պաշտպանությանը՝ 27.9 %²¹⁶-ը (2018 թ.), (նկ. 3, աղ. 19, գծ. 24, 25):

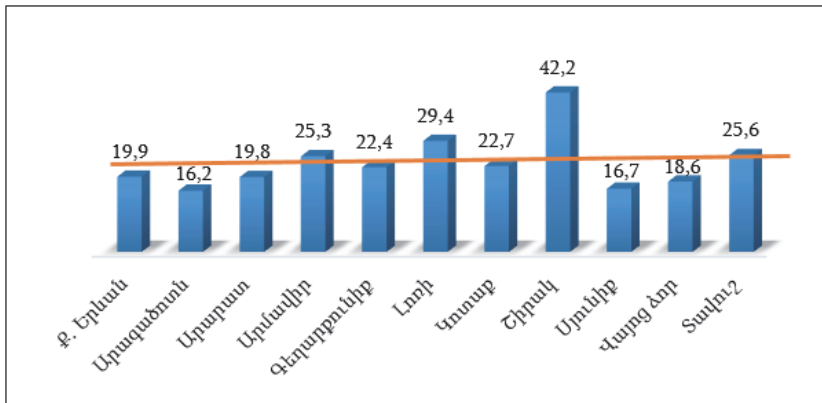
Նկ. 3. ՀՀ աղքատության մակարդակը և աղքատության գծերը²¹⁷

²¹⁶ Տե՛ս «ՀՀ 2018 թվականի պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված 08.12.2017 թ., <https://www.gov.am/files/docs/2575.pdf>:

²¹⁷ Տե՛ս Աղքատության պատկերը Հայաստանում 2008-2018 թթ., https://www.armstat.am/file/article/poverty_2019_a_2.pdf:

Սոցիալական բարեկեցության մի շարք ցուցանիշներ, 2018 թ.

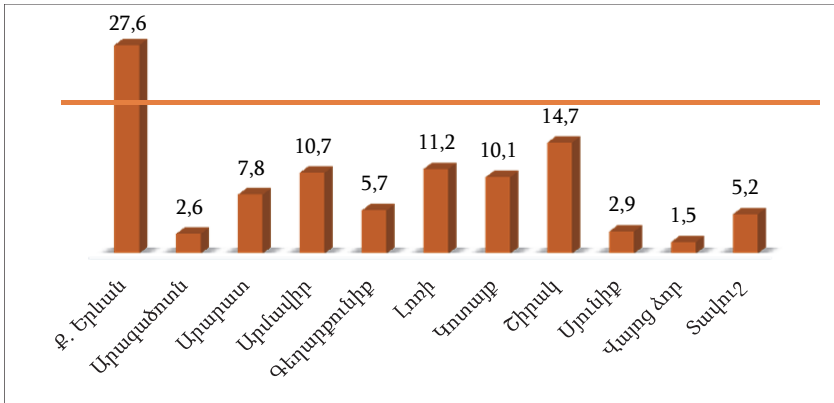
	Աղքատության հիմնական ²¹⁸ ցուցանիշները, %			Գործազրկության մակարդակը, % ²¹⁹	Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ, դրամ	Հաշմանդամների թվաքանակը, %	Կենսաթոշակատուների թվաքանակը, 1000 բնակչի հաշվով	Ընտանեկան և սոցիալական նպատակ ունեցող ընտանիքների քանակը
	Ծայրահեղ աղքատ	Աղքատ	%-ն աղքատների մեջ					
ՀՀ	1.0	23.5	100	20.5	172 727	6.1	156.2	92 564
Ք. ԵՐԵՎԱՆ	1.0	19.9	27.6	27.4	194 754	5.7	158.4	14 574
ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ	0.0	16.2	2.6	7.1	105 562	5.8	148.0	5 222
ԱՐԱՐՍ	0.0	19.8	7.8	9.8	124 633	7.2	139.4	7 459
ԱՐՄԱՎԻՐ	0.9	25.3	10.7	15.2	128 292	4.6	126.8	5606
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ	0.0	22.4	5.7	9.1	109 133	7.2	137.0	11 900
ԼՈՈՒ	3.1	29.4	11.2	18.3	114 123	7.2	202.1	15 387
ԿՈՏԱՅՔ	10.0	22.7	10.1	25.5	132 657	4.7	146.7	8 492
ՇԻՐԱԿ	2.6	42.2	14.7	22.9	107 111	6.6	169.4	3 836
ՍՅՈՒՆԻՔ	0.0	16.7	2.9	13.6	234 601	8.4	164.8	3 113
ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ	1.6	18.6	1.5	21.8	118 280	7.9	188.2	1 887
ՏԱՎՈՒՇ	0.9	25.6	5.2	30.3	115 336	6.2	169.7	5 088

ՊՃ. 24. Աղքատության մակարդակը, 2018 թ., %

²¹⁸ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/poverty_2019_a_2.pdf, էջ 46-47:

²¹⁹ Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/marzer_2019_17.pdf, էջ 123:

ՊՃ. 25. Գործազրկության մակարդակը, 2018 թ. %

Սոցիալական ցուցանիշների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ աղքատության մակարդակը 2018 թվականին հանրապետական միջինից բարձր է Շիրակի, Լոռու, Տավուշի և Արմավիրի մարզերում, գործազրկության մակարդակը՝ միայն Երևանում:

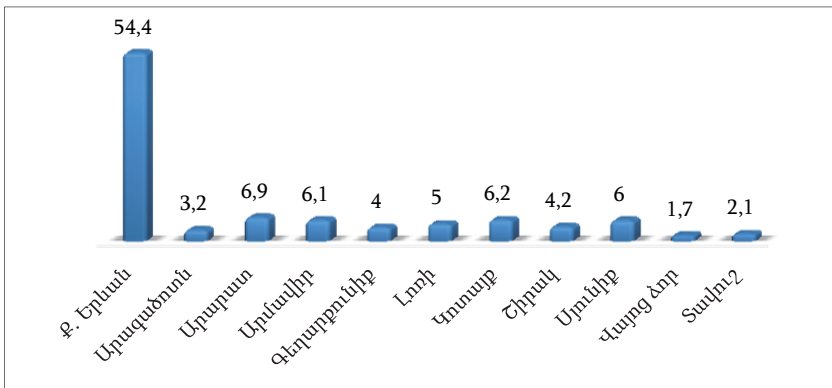
Ինչ վերաբերում է տնտեսական զարգացման տարածքային անհամամասնություններին, ապա դրանք ևս ՀՀ-ում զգալի են (աղ. 20): Ի տարբերություն սոցիալական ոլորտի՝ տնտեսական հարաբերություններին ուղղված ՀՀ պետական բյուջեի փաստացի ծախսերի մասնաբաժինը բավականին խոցելի է՝ շուրջ 6,9 %²²⁰ (2019 թ.): Նույն վիճակն է նաև համայնքային (ըստ մարզերի) բյուջետային ծախսերում, ուր տնտեսական հարաբերություններին բաժին է ընկնում ոչ ավել քան 5 %-ը, և միայն որոշ մարզերում՝ Գեղարքունիքում, Վայոց ձորում և Շիրակում, 2019 թվականին գրանցվել են 10 % և ավելի ցուցանիշներ²²¹:

²²⁰ Տե՛ս ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թ. հունվար-դեկտեմբերին, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_19a_211.pdf, էջ 123:

²²¹ Տե՛ս Հստ Տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության տվյալների, <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/>:

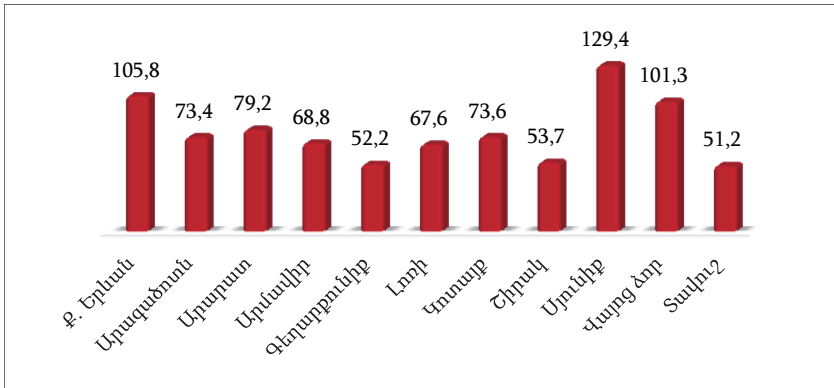
Տնտեսական բարեկեցության մի շարք ցուցանիշներ, 2017 թ.²²²

ՀՀ մարզեր և ք. Երևան	Ներքին արդյունքը, մլն դրամ	Ներքին արդյունքը, %	Ներքին արդյունքը՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով, դրամ	Ներքին արդյունքը՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՀ միջին ցուցանիշի նկատմամբ, %
ՀՀ	5564493,3	100	1867656	100
Ք. Երեւան	3032453,7	54,5	2816433	150,8
ԱՐԱԳԱԾՈՏԼ	175229,2	3,2	1371121	73,4
ԱՐԱՐԱՏ	381659,4	6,9	1478727	79,2
ԱՐՄԱՎԻՐ	340603,5	6,1	1284327	68,8
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ	224241,9	4,0	974118	52,2
ԼՈՈՒ	276931,1	5,0	1263372	67,6
ԿՈՏԱՅՔ	346843,0	6,2	1375270	73,6
ՇԻՐԱԿ	238001,1	4,3	1002954	53,7
ՍՅՈՒՆԻՔ	335238,0	6,0	2417001	129,4
ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ	94635,8	1,7	1892716	101,3
ՏԱՎՈՒՇ	118656,6	2,1	956908	51,2

ՊՃ. 26. ՀՀ համախառն ներքին արդյունքը, 2017 թ., %

²²² Տե՛ս https://www.armstat.am/file/article/marzer_2019_10.pdf, էջ 29:

ՊՃ. 27. Համախառն ներքին արդյունքը մեկ շնչի հաշվով՝ հանրապետական միջինի նկատմամբ, 2017, %

Տնտեսական ցուցանիշներից մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ հանրապետական միջինից բարձր ցուցանիշներ ունեն Սյունիքը, Երևանն ու Վայոց ձորը, իսկ ամենացածր ցուցանիշներ՝ 50 %-ի շատ քիչ գերազանցությամբ՝ Տավուշը, Գեղարքունիքը և Շիրակը: Սյուս հինգ մարզերն ունեն մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ հանրապետական միջինի նկատմամբ 65-80 % ցուցանիշներ (զճ. 27):

Տնտեսական մեկ այլ ցուցանիշի՝ ՀՆԱ ծավալով և տեսակաբար կշռով, բացարձակ գերակայությամբ առանձնանում է Երևանը՝ 54,4 % (զճ. 26): Մարզերից համեմատական կարգով բարձր ցուցանիշներ ունեն Արարատը՝ 6,9 %, Կոտայքը՝ 6,2 %, Արմավիրը՝ 6,1 % և Սյունիքը՝ 6 %, ամենացածր ցուցանիշներ՝ Տավուշը՝ 2,1 %, Վայոց ձորը՝ 1,7 %:

Սոցիալական և տնտեսական ցուցանիշների տարածքային տարբերություններն առավել բևեռացված ու հիմնախնդրային են Երևանի ու մարզերի միջև, քան մարզերի միջև: Տնտեսական գործունեության կենտրոնացվածությամբ ու սոցիալական բարեկեցության մակարդակով ՀՀ-ն չափազանց միակենտրոն է: Երևանին է բաժին ընկնում ՀՆԱ 54.4 %-ը, արդյունաբերական արտադրանքի՝ 40,8 %-ը արտահանման 44,6 %-ը, ներմուծման 81,8 %-ը (2017 թ.): Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 36,5 %-ը:

Այսպիսով՝ ՀՀ տարածքային անհամաչափ զարգացման հիմնախնդիրը մտահոգիչ է, և վերջինիս լուծումն ունի օրակարգային կարևորություն: Տարբեր երկրներ ինքնատիպ մոտեցումներ են ցուցաբերում տարածքային անհամամասնության և բնեռացման հիմնախնդրի լուծմանը՝ ելնելով երկրի զարգացման մակարդակից, վարչաքաղաքական կառուցվածքից, առկա հիմնախնդիրների բնույթից ու առաջնահերթություններից, նպատակներից և բազմաթիվ այլ գործոններից:

Հիմնախնդրի լուծման տարբերություններն արտահայտվում են հետևյալ սկզբունքային մոտեցումների ընտրություններում:

- ***Պետական միջամտության և ռեգիոնալ քաղաքականության իրականացման ձևի ընտրություն:*** Տարբերակում են պետական միջամտության բացառման, պլանային և ծրագրային-օժանդակող կառավարման ձևերը: ՀՀ-ում ծրագրային կառավարման ձևն է:

- ***Պետական կառավարման և ռեգիոնալ քաղաքականության ուղղակի կամ անուղղակի աջակցության կամ դրանց համամասնության ընտրություն:*** Ռեգիոնալ անհամասնությունների համահարթմանը ուղղակի աջակցությունից բացի՝ զգալիորեն նպաստում է նաև երկրի ողջ տնտեսական զարգացման միջավայրի բարելավմանը և մրցունակության բարձրացմանը ուղղված ներդրումային, ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծման, արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, արտահանման, պրոտեկցիոնիզմի, կլաստերային, տեխնոլոգիական վերազինման, ինչպես նաև կրթական, գիտական բարելավման և բազմաթիվ այլ քաղաքականությունների իրականացումը, որոնք խթանող ներգործություն են ունենում տարածաշրջանների ինքնազարգացման համար: ՀՀ-ում դրանք համատեղվում են:

- ***Համահարթեցման կամ մրցակցային բնեռացված զարգացման կամ դրանց համամասնության ընտրություն:*** Համահարթեցումն ու մրցակցային զարգացումը «համահարթում-արդյունավետություն» հակամարտության բաղադրիչներն են, և տարբեր

երկրներ, կախված առաջնահերթություններից, տարբեր լուծումներ են ընտրում: ՀՀ-ում դրանք համատեղվում են:

• ***Ռեզիդնալ քաղաքականության մեթոդների և դրանց համամասնությունների ընտրություն:*** Տարբերակում են «վերականգնողական», «խթանող», «փոխհատուցող», «սահմանափակող» քաղաքականության մեթոդները: ՀՀ-ում ռեզիդնալ անհամամասնությունների համահարթման գործընթացում առավելապես կիրառվում են «փոխհատուցող», մասամբ նաև «խթանող» մեթոդները:

• ***Ռեզիդնալ քաղաքականության միջոցառումների և դրանց համամասնությունների ընտրություն:*** Տարբերակում են ուղղակի ֆինանսական աջակցության, նպաստավոր պայմաններով վարկերի և հարկային զեղչերի տրամադրման, պետության միջոցներով արդյունաբերական և սոցիալական ենթակառուցվածքների կառուցման, պետական պատվերների իրականացման, բնակչության միգրացիոն հոսքերի կարգավորման միջոցառումները: ՀՀ-ում դրանք համատեղվում են:

• ***Ռեզիդնալ քաղաքականության տարրերի և դրանց համամասնությունների ընտրություն:*** Տարբերակում են ռեզիդնալ քաղաքականության հարկային, բյուջետային, արժեքային, ներդրումային, կառուցվածքային, ինստիտուցիոնալ տարրերը: ՀՀ-ում դրանք համատեղվում են:

• ***Ռեզիդնալ քաղաքականության տեսակների և դրանց համամասնությունների ընտրություն:*** Տարբերակում են ռեզիդնալ քաղաքականության տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, էկոլոգիական, գիտատեխնիկական ու էկիստիկ (տարածքի արդյունավետ կազմակերպման) տեսակները: Ներկա իրականությունում ՀՀ-ում տարածքային զարգացման անհամամասնությունների համահարթման գործընթացում կարևորվում են բոլորը՝ սոցիալական ու տնտեսական քաղաքականությունների մասնակի առավելությամբ:

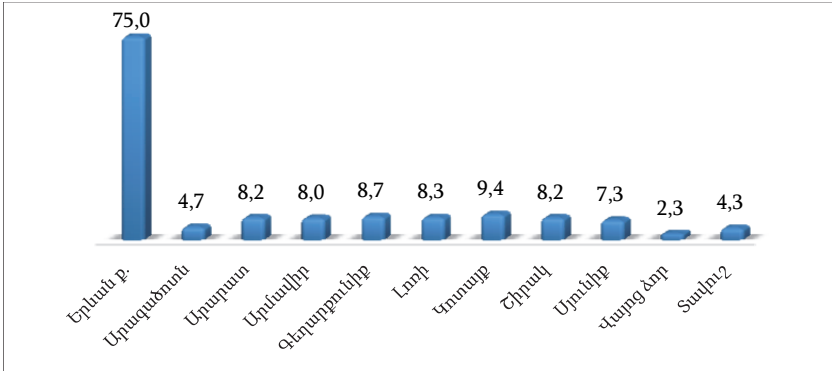
• *Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարածքային անհամամասնությունների համահարթման մոդելի ընտրություն:* Տարբերակում են.

1. *կենտրոնացված կառավարման մոդել*, երբ հարկաբյուջետային կուտակումների գերակշիռ մասը կուտակվում է պետական բյուջեում: Այս դեպքում խոսքը համահարթեցման, ըստ ոլորտների ու տարածքների, վերաբաշխման քաղաքականության ու տարածքային կազմակերպման սուբորդինատիվ-ենթարկվող սկզբունքի մասին է,

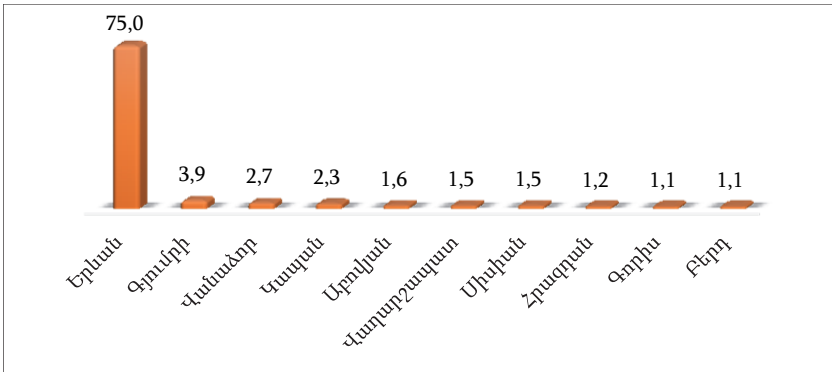
2. *ապակենտրոնացված կառավարման մոդել*, երբ երկրորդ կարգի վարչական սուբյեկտներին՝ ՏԻՄ-ին, տրվում են առավել շատ իրավասություններ, իսկ սեփական բյուջեների ձևավորման գործընթացում հարկման իրավունքները և տոկոսաչափերը ավելի զգալի են: Սրանով սուբյեկտները տիրապետում են ավելի շատ ֆինանսական միջոցների և ձեռք բերում ինքնազարգացման նոր հնարավորություններ: Այս դեպքում խոսքը «խթանող» քաղաքականության և տարածքային կազմակերպման սուբսիդիար-ապակենտրոնացման սկզբունքի մասին է: Բացառապես այս մոդելի կիրառման դեպքում սուբյեկտների տարբեր ներուժերի, զարգացման հնարավորությունների ու արագությունների արդյունքում հնարավոր է ոչ թե համահարթեցում, այլ, ընդհակառակը, անհամամասնությունների սրում: Մոդելի դրական կողմն այն է, որ հնարավորություն է ընձեռվում տեղական սուբյեկտներին մրցակցային առավելություններ ունենալու դեպքում ապահովել ինքնազարգացում, իսկ բացասականն այն է, որ մրցակցային առավելություններ չունեցող սուբյեկտները հայտնվում են առավել ճգնաժամային վիճակում: Ֆեդերատիվ պետություններում ապակենտրոնացման գործընթացները կարող են հանգեցնել նաև ռեգիոնալ սեպարատիզմի-անջատողական դրսևորումների ձևավորմանը:

Ունիտար և զարգացման միջին կամ ցածր մակարդակ ունեցող երկրներում առավելապես գործում են կենտրոնացված կառավարման մոդելը և վերաբաշխման ռեգիոնալ քաղաքականու-

թյունը: Այդպես է նաև ՀՀ-ում: Հայաստանի ողջ համախմբված բյուջեի 97,2 %-ը բաժին է ընկնում պետական բյուջեին և միայն 2,8 %-ը՝ համայնքային բյուջեի սեփական եկամուտներին, իսկ համայնքային ընդհանուր բյուջեն՝ դրամաշնորհներով, կազմում է ողջ համախմբված բյուջեի 8,5 %-ը (2019)²²³:

ՊՃ. 28. Համայնքային բյուջեներ, ընդամենը եկամուտներ, մլրդ դրամ, 2019 թ.

ՊՃ. 29. ՀՀ քաղաքների համայնքային բյուջեները, մլրդ դրամ, 2019 թ.

ՀՀ համայնքային բյուջեները առանձնանում են զգալի բևեռացմամբ՝ Երևան մայրաքաղաքի անհամեմատելի գերակայությունը, ինչի մասին վկայում են գծապատկերները: Համայնքային բյուջեների տարբերությունները ակնառու են ինչպես Երևան քա-

²²³ Տե՛ս <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/>:

դաքի ու մարզերի հավաքական համայնքային ցուցանիշների միջև, այնպես էլ առավել ևս Երևան քաղաքի ու ՀՀ մյուս քաղաքների միջև: Մայրաքաղաքին բաժին է ընկնում ողջ համայնքային բյուջեի շուրջ 52 %-ը:

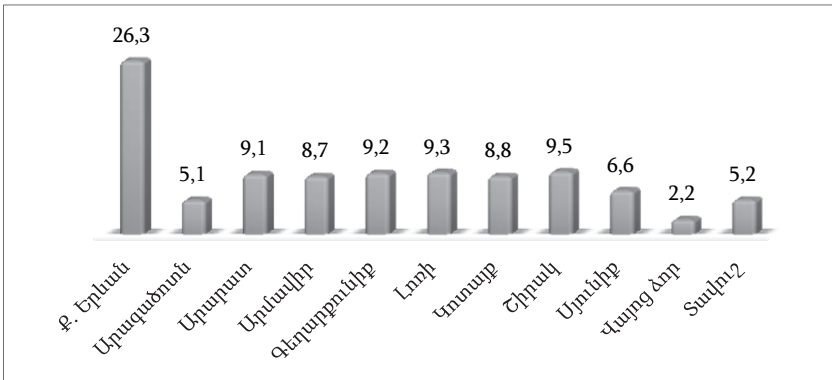
Ձարգացման տարածքային անհամամասնությունների համահարթման համար ՀՀ-ն իրականացնում է համայնքային բյուջեների **ֆինանսական համահարթման քաղաքականություն**: Համայնքների ողջ եկամուտներում սեփական եկամուտներին բաժին է ընկնում 20-60 %-ը: Մնացածը լրացվում է համայնքներին տրվող դոտացիաների, նաև սուբվենցիաների և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման միջոցների և բազմաթիվ այլ եկամուտների հաշվին (տե՛ս աղյուսակ 21):

Աղյուսակ 21.

Ք. Երևանի և մարզերի բյուջեի կառուցվածքը, 2019 թ.

ՄԱՐԶԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ	Ընդամենը եկամուտներ, %	Սեփական եկամուտներ, %	Դոտացիաներ, %	Սուբվենցիաներ, %	Պատվիրակված լիազորությունների ֆինանսավորում, %	Կապիտալ դրամաշնորհներ՝ ստացված կառավարման այլ մարտավարական կառույցներից, %	Այլ աղբյուրներ, %	1 շնչին ընկնող համայնքային բյուջեի եկամուտ, հազ. դրամ
ԵՐԵՎԱՆ	100	33,3	17,9	11,6	37,2	0,0	0	69,4
ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ	100	34,7	55,7	0,5	0,4	8,7	0	37,4
ԱՐԱՐԱՍ	100	38,7	56,2	0,3	0,4	4,4	0	32,0
ԱՐՄԱՎԻՐ	100	39,6	55,6	0,6	0,2	4,0	0	30,4
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ	100	23,0	54,4	0,5	0,4	21,5	0,2	37,9
ԼՈՌԻ	100	30,4	57,3	1,0	1,0	9,4	0,9	38,5
ԿՈՏԱՅՔ	100	47,6	44,2	0,7	0,2	7,0	0,3	37,5
ՇԻՐԱԿ	100	59,2	32,1	0,1	1,2	7,3	0,1	34,9
ՍՅՈՒՆԻՔ	100	46,4	30,9	0,6	0,3	13,8	8	52,9
ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ	100	48,3	40,0	0,6	1,1	10,0	0	47,4
ՏԱՎՈՒՇ	100	61,1	26,9	2,2	0,5	7,0	2,3	35,6
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	100	35,4	33,7	6,3	19,6	4,6	0,4	48,7

Համայնքների բյուջեներին համահարթեցման սկզբունքով տրամադրվող դոտացիաների հատկացման կարգը սահմանվում է ֆինանսական համահարթեցման մասին օրենքով: 2019 թվականին դոտացիաները կազմել են պետական բյուջեի մոտ 3,3 %-ը՝ ավելի քան 51 մլրդ դրամ: Դոտացիաների 26,3 %-ը տրվել է Երևանին, ամենաքիչը՝ 2.1 %-ը՝ Վայոց ձորին, Տավուշի և Արագածոտնի մարզերին՝ 5-ական %-ից մի փոքր ավելի, Սյունիքի մարզին՝ 6.6 %, մյուս մարզերին՝ 8-10-ական %²²⁴ (գծ. 30):

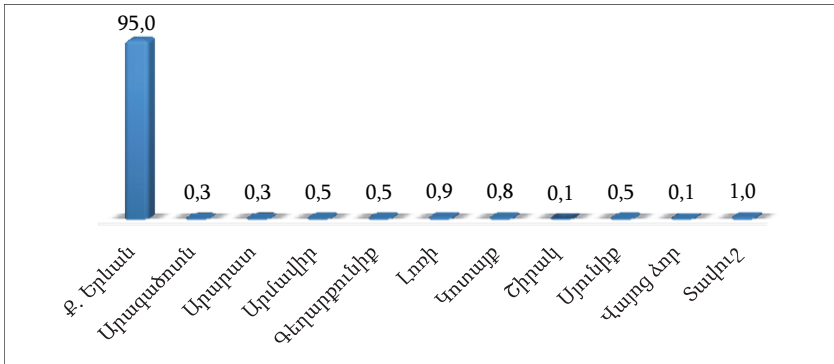

Գծ.30. Դոտացիաների բաշխումը՝ ըստ մարզերի և ք. Երևանի, 2019 թ., %

Պետական բյուջեից համայնքի վարչական բյուջեին տրամադրվող նպատակային հատկացումները՝ սուբվենցիաները, կազմել են պետական բյուջեի մոտ 0.6 %-ը՝ շուրջ 9,2 մլրդ դրամ: Ողջ սուբվենցիաների 95 %-ը տրվել է Երևանին, մնացածը՝ չնչին չափաբաժիններով՝ մարզերին²²⁵ (գծ. 31):

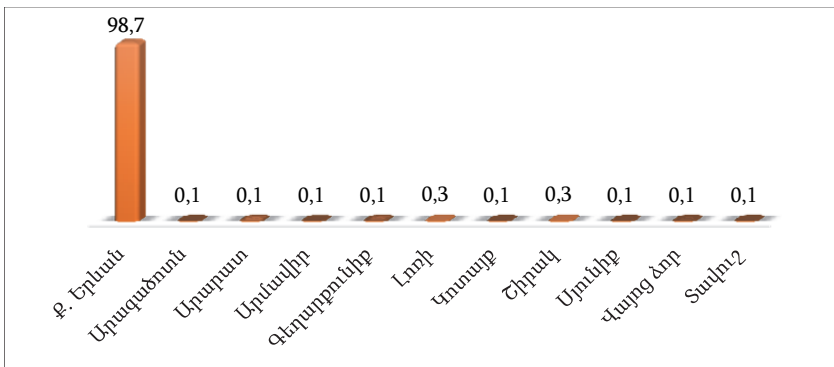
²²⁴ Հաշվարկվել են ըստ Տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության տվյալների: Տեղեկատվություն ՀՀ համայնքների բյուջեների եկամուտների վերաբերյալ, <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/>:

²²⁵ Տե՛ս <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/>:

ՊՃ. 31. Սուբլենցիաների բաշխումն ըստ մարզերի և ք. Երևանի, 2019 թ., %

Պետական բյուջեից համայնքի վարչական բյուջեներին տրամադրվել են նաև տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման միջոցներ, որոնք կազմել են պետական բյուջեի մոտ 1,8%-ը՝ շուրջ 28,3 մլրդ դրամ: Այս միջոցների շուրջ 98,7%-ը ևս տրվել է Երևանին (ՊՃ. 32):

ՊՃ. 32 ՏԻՄ-ին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման միջոցները՝ ըստ մարզերի և ք. Երևանի, 2019, %

Ինչպես ակնհայտ է դառնում վերոհիշյալ վերլուծությունից, չնայած իրականացվող համահարթեցման քաղաքականությանը՝ առկա վերաբաշխման չափաբաժինները բոլորովին էլ չեն նպաստում տարբերությունների համահարթմանը: Երևանը, լինելով

գարգացման խոշոր բևեռ, շարունակում է ստանալ առավելագույն պետական աջակցություն՝ դրանով իսկ էլ ավելի սրելով անհամաչափությունների տարբերությունները: Իսկ դրական կողմն այն է, որ թույլ համայնքները պետական աջակցության արդյունքում հնարավորություն են ստանում ինքնապահպանման և ինքնագործունեության:

Համահարթեցման քաղաքականության կարևորագույն մաս է կազմում համայնքների խոշորացման գործընթացը, որի գլխավոր նպատակը գործունեության տնտեսական արդյունավետության բարձրացումն ու վարչական ծախսերի կրճատման հաշվին համայնքային ծառայությունների ծավալի մեծացումն է: Ծրագրի իրականացման գործընթացում առկա են երկակի մոտեցումներ ու վիճելի հարցեր:

Տարածքային անհամասնությունների մեղմացմանն է ուղղված նաև **«տարածքային բևեռների զարգացման քաղաքականությունը»**: Նպատակը, Երևանից բացի, այլ զարգացման բևեռների ստեղծումն ու դրանց պետական աջակցությունն է, ինչը հետագայում կնպաստի թույլ զարգացած հարակից տարածքների, ընդհանրապես ողջ երկրի տնտեսական զարգացմանը: Սակայն որքան էլ այս քաղաքականությունը խոստումնալից է, ՀՀ-ում առկա են տարածագործառության ինքնակերպման չմշակված սկզբունքներ ու գործիքակազմ, գործունեության ռազմավարություն: Այսօր որպես զարգացման երկրորդային քաղաքներ՝ բևեռներ, ընտրվել են Գյումրին, Վանաձորը, Դիլիջանը և Ջերմուկը: Թե ինչու հենց այս քաղաքները, չկա տեսական հիմնավորում: Ավելին, մշակված չեն նաև դրանց զարգացման նպատակային ծրագրերը: Իսկ գործող ծրագրերն ուղղված են առավելապես քաղաքային միջավայրի ու ենթակառուցվածքների բարելավմանը: Եվ բացի դրանից՝ միայն այս քաղաքների զարգացումը չի կարող ապահովել ողջ ՀՀ համաչափ զարգացման խնդիրը: Հետևաբար այս քաղաքականությունում հարկավոր են լրամշակման լուրջ աշխատանքներ:

Մեր կարծիքով հենց «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցա-

կարգի նպատակային ու հիմնավորված կիրառման արդյունքում է հնարավոր տեսանելի հաջողությունների ձեռքբերումը: «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի սկզբունքների վրա կառուցվող ռեգիոնալ քաղաքականության համար որոշիչ են գործառույթային («գարգացման բևեռների») և տարածքային («աճի կենտրոնների») հենքերի ստեղծումը և դրանց տարբերակված՝ «օջախային» և ոչ թե ցրված աջակցության ծրագրերի մշակումը: Հովանավորվող կենտրոնները և բևեռները գարգացման ավելի հասուն փուլերում արդեն իսկ ինքնագարգացման ինտեգրիտով կարող են ապահովել ողջ երկրի տնտեսական զարգացումը:

Տարածքային տարբերությունների համահարթմանն են նաև ուղղված ***սահմանամերձ, բարձրլեռնային և առավել աղքատ շուրջ 225 համայնքների կառավարության կողմից առանձնակի ուշադրության արժանանումը***: Նմանատիպ համայնքներին տրվում են հարկային, վարկային, ինչպես նաև տարբեր ծրագրերում մասնակցության լրացուցիչ արտոնություններ:

Այսպիսով՝ անհամաչափ զարգացման բավականին բարդ խնդրի լուծման համար հարկավոր է.

- նոր՝ տեսականորեն հիմնավորված ռազմավարության մշակում,

- ՀՀ-ում տարածքների համաչափ զարգացման գնահատման տեսանկյունից տարբեր ֆինանսական միջազգային կառույցների և դոնորների միջոցներով իրականացվող ծրագրերի համակարգում,

- տարածքային սուբյեկտներում մրցակցային առավելությունների ստեղծում,

- համահարթման նոր մոտեցումների, չափաբաժինների հաշվառում,

- տարածքային կազմակերպման արդյունավետ մոդելների ստեղծում, մասնավորապես «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի կիրառումը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՀՀ-ն տնտեսական զարգացման գործընթացում չի ուղղորդվում ոչ մի տեսական հիմնավորմամբ, ինչը, իհարկե, զարգացմանը հաղորդում է տարրերային և իրավիճակային բնույթ:

Այսօր մեր երկիրը կանգնել է շուկայական ազատ մրցակցային հարաբերությունների պայմաններում տնտեսական քաղաքականության տեսական հիմնավորման և վերջինիս հիման վրա երկարաժամկետ ռազմավարության ու մարտավարության մշակման, ինչպես նաև տնտեսական կառուցվածքային բարեփոխումների իրականացման կարևորագույն խնդրի առջև: Խնդրի լուծման համար տրամաբանական են աշխարհի, մասնավորապես Եվրոպայի մի շատ զարգացած երկրների տնտեսության տարածագործառության լային կազմակերպման և տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության փորձի ուսումնասիրությունը և դրանց կիրառման տեսագործական հնարավորությունների բացահայտումը ՀՀ տնտեսական զարգացման գործընթացում:

Ուսումնասիրելով մի շարք երկրների տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության միջազգային փորձը՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացության, որ դրանք, որքան էլ լինեն բազմազան, այնուհանդերձ նրանցում հստակորեն տարբերակվում են նպատակների լուծման սկզբունքորեն միմյանցից տարբերվող երեք մոտեցումներ՝ մոդելներ:

Համահարթման մոդել - (Գերմանական տարբերակ) Աջակցություն հիմնախնդրային շրջաններին՝ ռեսուրսների վերաբաշխման սկզբունքով՝ զարգացած շրջաններից ֆինանսական, նյութական, աշխատանքային ռեսուրսների արտահոսքով դեպի ճգնաժամային շրջաններ: Նախընտրելի է զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երկրների համար:

Աճի բևեռ և կենտրոն մոդել - (Ֆրանսիական տարբերակ) Աջակցություն աճի բևեռներին և կենտրոններին՝ անկախ նրանից՝ այդ կենտրոնները գտնվում են զարգացած, թե հետամնաց շրջաններում: Նախընտրելի է սահմանափակ ռեսուրսներ կամ բևեռացման մեծ տարբերություններ ունեցող երկրների համար:

Կենտրոն-ծայրամաս մոդել - (Չինական տարբերակ) Աջակցություն մրցակցային առավելություն ունեցող շրջաններին, որոնցում խթանելով զարգացման էլ առավել լավագույն նախապայմաններ՝ ստեղծում են ներդրումային լայն հնարավորություններ և զարգացման արագնթաց տեմպեր: Երբ զարգացած շրջանը ձեռք է բերում ինքնազարգացման կարողություն, պետական հովանավորչական աջակցությունը նրանում դադարեցվում է: Այս տարբերակում ծայրամասը զարգանում է կենտրոնին սպասարկելու և կենտրոնից փոխանցումների արտահոսքի շնորհիվ:

Երկրների տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականություններում նախընտրելի մոդելները չեն համարվում բացարձակ մենաշնորհային: Նախապատվելի մոդելներն առավել հաճախ հանդես են գալիս մյուս մոդելների հետ զուգակցված, հիարկե, տարբեր համամասնություններով՝ դրանով իսկ ստեղծելով տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության մեծ բազմազանություն: Այդ բազմազանությունը էլ ավելի է բարդանում նաև այն հանգամանքով, որ նպատակների կյանքի կոչելու համար երկրները կիրառում են տարբեր գործիքակազմ՝ միջոցներ ու մեխանիզմներ:

Այս կամ այն մոդելի ճշտության մասին խոսելը սխալ դիրքորոշում է: Պարզապես յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակում և կոնկրետ ժամանաշրջանում անհրաժեշտություն է առաջանում կիրառելու տարբեր մոդելներ, դրանց համամասնություններ, իրականացման գործիքակազմ: Տարածաշրջանային քաղաքականությունը պետք է արձագանքի առաջնահերթություններին և իրավիճակային փոփոխություններին:

Մենագրությունում, մի կողմից ուսումնասիրելով ռեզիոնալ զարգացման տեսություններն ու հայեցակարգերը, նաև տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության միջազգային փորձը, մյուս կողմից նաև ՀՀ տնտեսական զարգացման նախադրյալները, առանձնահատկությունները և իրականացվող տարածաշրջանային քաղաքականության ռազմավարություններն ու հայեցակարգերը, հանգում ենք եզրակացության, որ ՀՀ զարգացման ներկա փուլում պետական տնտեսական կառավարման ու

տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության հիմքում հիմնավոր է «Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական դրույթների կիրառումը:

«Աճի բևեռներ և կենտրոններ» հայեցակարգի տեսական սկզբունքների վրա կառուցվող տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության համար կարևորվում են գործառույթային հենքի՝ «գարգացման բևեռների» ու տարածքային հենքի՝ «աճի կենտրոնների» ստեղծումը և դրանց տարբերակված աջակցությունը:

«Զարգացման բևեռները» և «աճի կենտրոնները» թեև սկզբում զարգանում են պետական աջակցություն շնորհիվ, զարգացման ավելի ուշ փուլերում, արդեն ինքնազարգացման գործընթացներով պայմանավորված, կարող են նպաստել երկրի ողջ տնտեսական զարգացմանը և տարածքի զարգացման մակարդակների տարբերությունների մեղմացմանը:

Նշված հայեցակարգի տեսական դրույթների հիման վրա կառուցված տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության դեպքում առավել հեշտ է կողմնորոշվել ռեգիոնալ զարգացման ծրագրերի ընտրությունում և նպատակային ուղղորդել մշտապես սահմանափակ ֆինանսական օգնությունը:

ՀՀ տարածաշրջանային քաղաքականության ներկայիս համալիրում գերակշռում է առավելապես իրավիճակային մոտեցումը, թեև գործում են նաև «ֆինանսական համահարթեցման», «տարածքային աճի բևեռների», «համայնքների խոշորացման», «սահմանամերձ, լեռնային, բարձրլեռնային տարածքների աջակցության», «ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծման» և այլ նախագծեր: Դրանք բոլորն էլ համալրման ու բարեփոխման անհրաժեշտություն ունեն:

Մենազրույթությունում տեղ գտած և՛ տարածաշրջանային տնտեսական քաղաքականության տեսական հիմնավորումները, և՛ ՀՀ տնտեսության տարածագործառույթային կազմակերպման ուսումնասիրություններն ու առաջարկությունները կարող են օգտակար լինել ՀՀ տնտեսական զարգացման ծրագրերի ու ռազմավարությունների մշակման, բարեփոխման գործընթացում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աշխարհագրական գիտությունը Հայաստանում. Ներկան և ապագան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006, 522 էջ:
2. Աղաջանյան Գ. Ա., Թադևոսյան Զ. Ա. և ուրիշներ, Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ, Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ., 2008, 296 էջ:
3. Աղքատության պատկերը Հայաստանում 2008-2018 թթ., https://www.arm-stat.am/file/article/poverty_2019_a_2.pdf:
4. Ավագյան Ա. Ռ., Հայաստանի Հանրապետության ընդերքի ռեսուրսների աշխարհագրական գնահատականը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 170 էջ:
5. Ավագյան Հ. Ա., Հայաստանի հանքահումքային ռեսուրսները, օգտագործման արդի վիճակը և արդյունավետության բարձրացման ուղիները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ., 2004, 393 էջ:
6. Արդյունաբերական քաղաքականություն, <http://www.mineconomy.am/arm/35/gortsaruyt.html>:
7. Գալոյան Դ., Տնտեսական ինտեգրման տարածաշրջանային ասպեկտները, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2014, 292 էջ:
8. Դավթյան Վ., Թևոսյան Հ., Հայաստանի էներգետիկ քաղաքականության զարգացման միտումները, «Կոնրադ Ադենաուեր» հիմնադրամ, Երևան, 2019, 143 էջ:
9. Դարբինյան Ա., Եղիազարյան Բ. և ուրիշներ, ՀՀ գյուղական համայնքները. տեղեկատվական ապահովում, վերլուծություններ և տիպաբանություն, Երևան, «Օր-Դար» հրատ., 2007, 415 էջ:
10. Հովսեփյան Վ., Եղիազարյան Մ., Ազգային տնտեսություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, 223 էջ:
11. Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, http://www.noravank.am/upload/pdf/-264_am.pdf, էջ 10:
12. Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Ա, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2007, 229 էջ:
13. «Հայաստանի ազգային մրցունակության զեկույց», կառավարման պրակտիկայի բարելավման օրակարգը, 2011-2012, Տնտեսություն և արժեքներ հետազոտական կենտրոն, Երևան, 2012, 99 էջ, <http://ev.am/sites/default/files/attachments/pdf/ACR%202011-2012%20arm.pdf>:
14. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում, «2011 թվականի դեկտեմբերի 22-ի N 1857-Ն «Զբոսաշրջությանն աջակցության ծառայություններ» 2012 թվականի ծրագիրը հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=73202>:
15. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում, «Գյումրու տեխնոպարկի գործունեության իրականացման 2012 թ. ծրագիրը հաստատելու մասին», www.arlis.am/documentview.aspx?docid=79186:
16. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում, ««Զվարթնոց» օդանավակայանի հարակից տարածքում ազատ տնտեսական գո-

- տի ստեղծելու մասին», <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=-1099>:
17. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում, ՀՀ «Սյունիքի մարզի Մեղրի համայնքում ԱՏԳ ստեղծելու մասին», <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/29674/>:
 18. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում, ««ՌԱՕ ՄԱՐՍ» ՓԲԸ և «ԵՐՄՄԳՀԻ» ՓԲԸ տարածքներում ազատ տնտեսական գոտի ստեղծելու մասին», <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/20863/>:
 19. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2009-2019, ՀՀ ԱՎԾ, <http://armstat.am>:
 20. «Հայաստանի հարավային երկաթուղի» նախագիծ, <http://www.mtc.am/-edfiles/files/Presentation111.pdf>:
 21. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2003-2019, ՀՀ ԱՎԾ, <http://armstat.am>:
 22. Հայաստանի տնտեսական գեկույց», 2014, Եվրասիական ինտեգրացիան և Հայաստանի առևտուրը, Տնտեսական զարգացման և հետազոտությունների կենտրոն, 2014, 98 էջ, http://www.edrc.am/images/Useful_Publications/aer_2014_arm.pdf:
 23. Հավելված ՀՀ կառավարության 2011 թ. դեկտեմբերի 15-ի նիստի N 49 արձանագրային որոշման, Հայաստանի Հանրապետության արտահանման ուղղված արդյունաբերական քաղաքականության ռազմավարություն, http://www.edrc.am/images/National_Strategies/Comprehensive/strategy_industrial_policy.pdf:
 24. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը, 2003-2019 թթ. հունվար-դեկտեմբերին, ՀՀ ԱՎԾ, <http://www.armstat.am>:
 25. «ՀՀ 2018 թվականի պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը՝ ընդունված 08.12.2017 թ., <https://www.gov.am/files/docs/2575.pdf>:
 26. «Հյուսիս-հարավ» ճանապարհային միջանցքի ներդրումային ծրագիր, <http://www.northsouth.am/>:
 27. Ղամբարյան Գ. Գ., ՀՀ տնտեսական զարգացման հնարավորություններն ԵԱՏՄ շրջանակներում, ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, հ. 53 (3), 2019, էջեր 192-200:
 28. Ղամբարյան Գ. Գ., ՀՀ տարածքային անհամաչափ զարգացման հիմնախնդիրը և լուծման ուղիները, Աշխարհագրության և երկրաբանության արդի հիմնախնդիրները, Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրման 100-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, սեպտեմբերի 27-29, 2018, էջեր 134-139:
 29. Ղամբարյան Գ. Գ., «Աճի բևեռ և կենտրոն» հասկացությունը աշխարհագրական պատկերացմամբ, Լ. Հ. Վալեյանի 80-ամյակին և գիտամանկավարժական գործունեության 55-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011, էջեր 68-77:
 30. Ղամբարյան Գ. Գ., ՀՀ ռեգիոնալ քաղաքականության ընտրության հարցի

- շուրջ, ՀՀ տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2015, էջեր 105-109:
31. Ղամբարյան Գ., Ավագյան Ա., Երկրների մրցունակության տեսամեթոդական հարցի շուրջ, Գիտակրթական համակարգի զարգացման առաջնահերթությունները Հայաստանի Հանրապետության մարզերում, գիտաժողովի նյութեր, Եղեգնաձոր, 2015, էջեր 222-232:
 32. Ղամբարյան Գ., Ավագյան Ա., ՀՀ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի կատարելագործումը որպես մրցունակության բարձրացման նախապայման, Տարեգիրք 2013, ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Երևան, 2014, էջեր 252-262:
 33. Ղամբարյան Գ., Ավագյան Ա., Տուրիզմը որպես «աճի բևեռների» և «աճի կենտրոնների» զարգացման հենք (ՀՀ օրինակով), ՀՀ տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2015, էջեր 316-318:
 34. Ղամբարյան Գ., Հակոբյան Լ., ՀՀ զբոսաշրջության զարգացման առանձնահատկություններն ու միտումները, Տարեգիրք 2012, ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Երևան, 2013, էջեր 473-479:
 35. Մանասյան Ս., Մայադյան Հ., Հայաստանի աշխարհագրություն, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2016, 387 էջ:
 36. Մանասյան Ս. Գ., ՀՀ տարաբնակեցման համակարգը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, 395 էջ:
 37. Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2007, 445 էջ:
 38. Մելքումյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության բնական պայմանների ու ռեսուրսների տնտեսաաշխարհագրական գնահատումը և շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրները, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2009, 197 էջ:
 39. Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2003, 443 էջ:
 40. Մխիթարյան Վ. Գ., Հայաստանի աշխարհագրական ատլաս, Երևան, «Մանմար» հրատ., 2015, 72 էջ:
 41. Պոտոպյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, 412 էջ:
 42. Սարգսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումների կոնցեպտուալ մոտեցումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2008, 212 էջ:
 43. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2014, 552 էջ:
 44. Վալեսյան Լ. Հ., Աշխարհագրական կանխատեսում, Մեթոդաբանական հիմունքները, Գիրառական և կառուցողական նշանակությունը, Երևան,

- ԵՊՀ հրատ., 2008, 262 էջ:
45. Վալեսյան Լ. Հ., Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, «Լույս» հրատ., 1988, 173 էջ:
 46. Տնտեսական զարգացման քաղաքականություն, ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարություն, <http://www.mineconomy.am/arm/30/gortsaruyt.html>:
 47. Ուղիների միակցում. Տրանսպորտ, աղքատություն և սոցիալական ներառում. Փաստեր Հայաստանից, դեկտեմբեր, 2017 թ., Տրանսպորտի և ՏՀՏ վարչություն, ԵՎԲՈՊԱ, Վերականգնման և զարգացման միջազգային բանկ /Համաշխարհային բանկ, 105 էջ, <http://documents.worldbank.org/curated/en/766101523858189286/pdf/125193-WP-Armenian-13-4-2018-10-51-57-FinalReportArmenianApril.pdf>:
 48. Алаев Э. Б., Региональное планирование в развивающихся странах, Москва: «Наука», 1973, 216 с.
 49. Антипова Е. А., Трансформация роли экономической географии в условиях поляризованного развития мира (по материалам Всемирного банка), 159-162 с., Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития: Материалы Международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 4-8 мая, 2010, 481 с.
 50. Арманд А. Д., Самоорганизация и саморегулирование географических систем, Отв. ред. В. О. Таргульян, Москва: «Наука», 1988, 264 с.
 51. Артоболевский С. С., Полюса роста важны, но это не панацея. В плане Минрегионразвития акценты можно расставить иначе. Российское экспертное обозрение, № 1 (13), 2005, <http://www.bossmag.ru/archiv/2008/-boss-06-2008-g/sergey-artobolevskiy-polyusa-rosta-vazhnyi-no-e-to-ne-panatseya.html>.
 52. Архипов Ю. Р., Блажко Н. И., Григорьев С. В., Заботин Я. И., Трафимов А. М., Хузеев Р. Г., Математические методы в географии, Из-во Казанского университета, 1976, 352 с.
 53. Байнев В. Ф., Пелих С. А., Экономика региона, Минск, ИВЦ Минфина, 2007, 252 с.
 54. Валесян Л. А., Производственно-территориальный комплекс Армянской ССР, Ереван: Изд. «Айастан», 1970, 375 с.
 55. Вальтер Кристаллер и его теория центральных мест, http://www.erudition.ru/referat/printref/id.27990_1.html.
 56. Ван дер Вее Г., История мировой экономики 1945-1990 (пер с фр.), Москва: «Наука» 1994, 413 с.
 57. Гаврилов И. А., Региональная экономика и управление, Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 239 с.
 58. Гамбарян Г., Айриянц А., Теория «полюсов и центров роста» и региональная политика; Modern problems of geography, proceedigs of the conference: Dedicated to the 80th Anniversary Since the Foundation of Vakhushti Bagrationi Institute of Geography: collected papers new series N 5

- (84), Tbilisi, 2013, pp. 223-226.
59. Гамбарян Г. Г., Айрияц А. А., Теоретические основы региональной экономической политики; Modern problems of geography and anthropology, proceedigs of International Conference: Dedicated to the 140th Anniversary of Academician Alexandre Javakhishvili, Tbilisi, 2015, pp. 324-327.
 60. Гамбарян Г. Г., Законы и закономерности территориальной организации общества (ТОО), Modern problems of geography and anthropology, proceedigs of International Conference: Dedicated to the 140th Anniversary of Academician Alexandre Javakhishvili, Tbilisi, 2015, pp. 331-334.
 61. Географический энциклопедический словарь. Понятие и термины, Гл. ред. Трешников А. Ф., Ред. кол. Алаев Э. Б., Алимбиев П. М., Воронов А. Г. и др., Москва: Сов. энциклопедия, 1988, 432 с.
 62. Геттнер А., География, ее история, сущность и методы, перевод с немецкого, Государственное издательство, Москва-Ленинград, 1930, 416 с.
 63. Голубчик М. М., Евдокимо С. П., Максимов Г. Н., Носонов А. М. Теория и методология географической науки, Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДО, 2005, 342 с.
 64. Государственный дирижизм во Франции: история и современность, <http://economic-review.ru/publications/gosudarstvennyj-dirizhizm-vo-francii-istoriya-i-sovremennost/>
 65. Гохман В. М., Ильин П. М., Липец Ю. Г., Значение фокусов роста в региональном развитии, Изв. АН СССР, Сер. геогр., 6, 1979, с. 33-44.
 66. Гранберг А. Г., Основы региональной экономики, Москва: ГУ ВШЮ, 2000, 495 с.
 67. Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И., Центр и периферия в региональном развитии, Москва: «Наука», 1991, 168 с.
 68. Зубаревич Н. В., Регионы России: неравенство, кризис, модернизация, Независимый институт социальной политики, Москва, 2010, 160 с.
 69. Качан Е. П., Региональная экономика, Теории и концепции региональной экономики, Тернополь, ТНЭУ, 2008, 800 с., http://uchebnikonline.ru/rps/-regionalna_ekonomika-kachan_yep/teoriyi_kontseptsiiyi_regionalnoyi_ekonomiki.htm#462.
 70. Кластерная политика во Франции, <http://andshestopalov.livejournal.com/-13757.html>.
 71. Клемешев А., Люейер П., Федоров Г., Управление региональным развитием: Государственное регулирование экономики, основы региональной политики и социально-экономическое развитие Калининградской области, Калининград-Борнхольм: Изд-во КГУ, 1999, 251 с.
 72. Колосовский Н. Н., Теория экономического районирования, Москва: «Мысль», 1969, 335 с.
 73. Кондратьев Н. Д., Большие циклы конъюнктуры, Вопр. Конъюнктуры, т. 1, вып. 1, Москва, 1925, с. 28-79.

74. Кузнецова О. В., Экономическое развитие регионов: теоретические и практические аспекты государственного регулирования, Москва: Эдиториал УРСС, 2002, 309 с.
75. Кузнецова О. В., Основы региональной политики, Москва: МГУ, 2012, 143 с.
76. Лашева Т. О., Формирование и активизация полюсов экономического развития в регионе, Дисс. работа, Санкт-Петербург, 2008, 168 с.
77. Лаппо Г. М., География городов, Москва: «Владос», 1997, 479 с.
78. Ларина Н. И., Кисельников А. А., Региональная политика в странах рыночной экономики, Москва: «Экономика», 1998, 171 с.
79. Лейзеревич Е. Е., Полюса и центры роста в теории и на практике, Полюса и центры роста в региональном развитии, Материалы сессий Экономико-географической секции Междуна-родной академии регионального развития и сотрудничества (МАРС), Под ред. Ю.Г. Липеца, Москва, 1998, с. 42-45.
80. Леш А., Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ., Москва: Изд-во иностр. лит., 1959, 490 с.
81. Маергойз И. М., Территориальная и урбанистическая концентрация промышленного производства, Территориальная организация народного хозяйства Советского Союза, Москва: МФГО АН СССР, 1979, с. 66-70.
82. Маергойз И. М., Территориальная структура хозяйства, Новосибирск: «Наука», 1986, 302 с.
83. Манасян М. Г., Экономико-географический анализ влияния столичности на развитие и функционирование города (на примере г. Еревана), автореферат, Москва, 1987, 24 с.
84. Модели размещения городов, <http://www.altnet.ru/~rim/lekcicon/020/Gloss.htm>.
85. Носова Н. С., Роньшина Н. И., Международные экономические отношения, Москва: «Эксмо», 2008, 160 с.
86. Павлов К. В., Шишкин М. И., Теория экономического ядра, Ижевск: «Удмуртия», 1996, 88 с.
87. Павлов К. В., Ядро экономических систем, Вісник Запорізького національного університету, 1 (3), 2008, с. 92-101.
88. Павлов К. В., Экономическое ядро: сущность, элементный состав и критерии его формирования с учетом зарубежного опыта, Проблемы материальной культуры, Экономические науки, с. 66-73, <http://dspace.n-buv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34553/18-Pavlov.pdf?sequence=1>.
89. Погосян Д. А., Сельскохозяйственная оценка природных ресурсов территории Армянской ССР, Ереван: Изд-во. АН Арм. ССР, 1986, 221 с.
90. Подгрушный Г. П., Основные формы и структуры территориальной организации общества, Сжатие социально-экономического пространства: новое в теории регионального развития и практике его государственного регулирования. Ред. Артоболевский С. С., Синцеров Л. М., Москва: «Эслан», 2010, с. 175-181.

91. Портер М., Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость, Пер. с англ., Под ред. Нижельская О., Перевод Ё. Калинина, Москва: «Альпина Бизнес Букс», 2005, 715 с., http://www.e-reading.club/bookreader.php/133034/Porter_-_Konkurentnoe-preimushchestvo._Kak_dostich'_vysokogo_rezul'tata_i_obespechit'_ego_ustoiichivost'.pdf.
92. Портер М., Конкурентная стратегия, Методика анализа отраслей конкурентов (Competitive Strategy: Techniqnes for Analyzing Industries and Competitors), Переводил Минервин И., Москва: Изд. «Альпина Паблишер», 2011, 454 с.
93. Пространство циклов, Мир-Россия-регион, Под ред. В. Л. Бабурина и П. А. Чистякова, Москва: Издательство ЛКИ, 2007, 320 с.
94. Райнерт Э. С., Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными, перевод из английского, Переводчик: Автономова Наталья, Издательский дом ВШЭ, 2011, 384 с.
95. Развитие депрессивных муниципальных образований: стратегический выбор и механизм реализации, Под ред. д. э. н., профессора Рохчина В. Е., СПб.: РНЦ ГМУ, Северо-Западный филиал ИРЭ РАН, 2001, 176 с.
96. Рикардо Д., Начало политической экономии и налогового обложения, Соч. т. I., Москва: Госиздполитлит, 1955, 360 с.
97. Родоман Б. Б., Территориальные ареалы и сети, Очерки теоретической географии, Смоленск: Ойкумена, 1999, 256 с.
98. Родоман Б. Б., Пространственная концентрация антропогенных явлений (поиски географических законов), Учен. Зап., Вып. 578, Тарт. Ун-та, 1981, с. 52-61.
99. Родоман Б. Б., Полюса и центры роста в региональном развитии, Новая поляризация российского пространства, Материалы сессий Экономико-географической секции Международной академии регионального развития и сотрудничества (МАРС) под ред. Ю. Г. Липеца, Москва, 1998, с. 31-36.
100. Рубвальтер Д. А., Полюса конкурентоспособности, http://www.ng.ru/-science/2009-12-02/11_france.html.
101. Садыкова А. К., Роль межрегиональных связей в теории полюсов роста для практической реализации региональной политики Казахстана, http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Economics/59036.doc.htm.
102. Смирнов Е. Н., Введение в курс мировой экономики. Экономическая география зарубежных стран, Москва: «КноРус», 2012, 404 с.
103. Тархов С. А., Особенности транспортного освоения горных регионов (на примере Кавказа), Проблемы горного хозяйства и расселения, Москва: ИГАН, 1990, с. 25-40.
104. Ткаченко А. А., Некоторые элементы общей теории территориальной организации общества, Социально-экономическая география: традиции

- и современность, Под ред. Шкириной А. И., Шувалова В. Е., Москва-Смоленск, 2009, с. 215-224.
105. Тойнби Дж. А., Цивилизация перед судом истории, Москва: «Айрис-Пресс», 2003, 592 с.
 106. Туровский Р. Ф., Политическая регионалистика, Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006, 780 с., http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_255.html.
 107. Федорова Т. А., Регион в системе единого народнохозяйственного комплекса, Л.: Изд-во ЛГУ, 1981, 168 с.
 108. Хаггетт П., Пространственный анализ в экономической географии, Москва: «Прогресс», 1968, 392 с.
 109. Челноков И. В., Герасимов Б. И., Быковский В. В., Региональная экономика: организационно-экономический механизм управления ресурсами развития региона, Тамбов, Издательство ТГТУ, 2002, 107 с., <http://77.121.11.22/ecolib/4/59.pdf>.
 110. Швецов И. В., Формирование территориальных «точек роста» как фактор развития региона, дисерт. работа, Москва, 2005, 235 с.
 111. Шумпетер Й. А., Теория экономического развития, Москва: «Прогресс», 1982, 455 с.
 112. Шупер В. А., Синергетическая революция в географии и самоорганизация пространства России, <http://spkurdyumov.narod.ru/Shuper51.htm>.
 113. Шупер В. А., Самоорганизация городского расселения, Москва: Российский открытый университет, 1995, 166 с.
 114. Ярцева Н. В., Современные концепции экономической мысли, Изд-во ММЦАГУ, 2003, 820 с., <http://www.elective.ru/arts/eko01-k0108-p05896.phtml>.
 115. Auerbach F., Das gezeits der bevölkerungskonzentrationen, Petermans Geographische Mitteilungen, V. 59, 1913, pp. 74-76.
 116. Boudeville J., Problems of Regional Economic Planning, Edinburg, 1966, pp. 9-128.
 117. Christaller W., Central places in Southern Germany, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, translated by Carlisle W. Baskin, 1966, 230 p.
 118. Darwent D. F., Growth poles and growth center in regional planning: a review, Environment and Planning, Vol. 1, 1969, pp. 5-32.
 119. Doing Business 2013, 2015 Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises, Economy Profile, Armenia, 270 p., https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/11857/DB13_Full%20report.pdf?sequence=1.
 120. Duro J. A., Regional income inequalities in Europe: An Updated Measurement and Some Decomposition Results, Working Paper n. 04-11, Departament d'Economia Aplicada, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004, 44 p., <http://www.ecap.uab.es/RePEc/doc/wpdea0411.pdf>.

121. Frank A. G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York: Monthly Review Press 1967, revised ed. 1969, London: Penguin Books, 1971, 343 p.
122. Friedmann J., *Regional development policy*, Boston: Mass. Inst. Techn., 1966, 317 p.
123. Ghambaryan G. G., Ayriyants A. A., Shaped specific features of RA growth centers' territorial organization and ways of their improvement, *Періон – 2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 16 - 17 жовтня 2019 р.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019, pp. 72-80.
124. Ghambaryan G. G., Ayriyants A. A., *Key Principles of Economic Development of Countries: Emulation Laws. Actual problems of geography*, Scientific Conference dedicated to Prof. Davit Ukleba's 100th anniversary, 5-6 November, 2019, Tbilisi, pp. 138-141.
125. Gibbs J., *The evolution of population*, *Econ. Geogr.*, № 2, 1963, pp. 85-99.
126. Giersch H., *Aspects of Growth, Structural Change, and Employment: A Schumpeterian Perspective*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 115 (№ 4), 1979, pp. 629-652.
127. Graham Frank. *Some Aspects of Protection Further Considered*. *Quarterly Journal of Economics*, 1923, Vol. 37, pp. 199-227.
128. Hägerstrand T., 1953, *Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt*, C. W. K. Gleerup, Lund, Sweden, translated & reprinted as «Innovation diffusion as a spatial process», 1967, 176 p.
129. Hales John. *A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Divers of Our Countrymen in These Our Dayes: Which Although... in Some Partes Unjust and Frivolous, Yet Are All, by Way of Dialogue, Thoroughly Debated and Discussed*. London, 1561/1751.
130. Heckscher Eli., *The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income*, *In Ekonomisk Tidskrift*, Vol. 21, 1919, pp. 497-512.
131. Hirschman A., *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, Yale University Press, 1958, 217 p.
132. Isard Walter, *General Theory: Social, Political, Economic, and Regional, with Particular Reference to Decision-making Analysis*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1969, 1040 p.
133. Krugman P. R., *Geography and Trade*, MIT Press. Cambridge, MA, 1991, 142 p.
134. Krugman Paul. *Ricardos Difficult Idea. Why Intellectuals Don't Understand Comparative Advantage* 11 Gary Cook (ed.). *The Economics and Politics of International Trade*. Vol. 2. *Freedom and Trade*, London, 1998, pp. 22-36.
135. Lasuen J. R., *On Growth Poles*, in Hansen N. M. (ed.) *Growth Centers in Regional Economic Development*, New York: the Free Press, 1972, pp. 20-49.
136. Launhardt W., *Die Bestimmung des Zweckmässigsten Standortes einer Gewerblichen Anlage*, *Zeitschrift des Vereines Deutscher Ingenieure*, Bd 26,

- 1882, pp. 106-115.
137. Leontief W. W., *The Structure of the American Economy, 1919-1929: An Empirical Application of Equilibrium Analysis*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1941, 181 p.
 138. List Friedrich. *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*, G. Cottascher Verlag, Stuttgart and Tübingen, 1841; English translation, *The National System of Political Economy*, Longman, London, 1885.
 139. Marshall Alfred. *Principles of Economics*, Macmillan, London, 1890, 731p.
 140. Moseley M., *Growth centres in spetial planning*, Oxford: Oxford University Press, 1974, 266 p.
 141. Murdal G., *Modern problems of lthird world», Drama of Asia*, Translation from English, M.: Publishing house «Progress», 1972, 767 p.
 142. Ohlin B., *Interregional and International Trade*. Cambridge, Mass.: Harvard U. P., 1933, 617 p.
 143. Perroux F. A., note on the notion of growth pole, *Economie appliqué*, nos 1, 1955, pp. 19-40.
 144. Perroux F., *L'économie du XX-e siècle*, Paris, 1961, 765 p.
 145. Machlup F., *A History of Thought on Economic Integration*, Columbia University Press, 1977, 323 p.
 146. Marshall Alfred. *Principles of Economics*, Macmillan, London, 1890.
 147. Martin Philippe, *Can Regional Policies Affect Growth and Geography in Europe*, *The World Economy*, 1998, Vol. 21, 6, pp. 757-774.
 148. Martin Philippe, *The Geography of Inequalities in Europe*, *Swedish Eqonomic Policy Review*, Vol. 12, 2005, pp. 83-108, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01020614/document>.
 149. Philipp Wilhelm von Hörnigk: *Oesterreich über alles, wann es nur will. das ist: wohlmeinender Fürschlag, wie mittelst einer wolbestellten Lands-Oeonomie, die Kayserl. Erbland in kurzem über alle andere Staat von Europa zu erheben, und mehr als einiger derselben von denen andern independent zu machen*. 1684. Faksimile-Ausgabe: Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf, 1997.
 150. Polenske K. R., *Growth pole theory and strategy reconsidered: domination, linkages and distribution*, In: Higgins, B. and Savoie, D. J., *Regional economic development—Essays in honour of Francois Perroux*, Unwin Hyman, Boston, 1988, pp. 91-111.
 151. Porter M. E., *The Competitive Advantage of Nations*, New York, Macmillan: Free Press, 1990, 855 p.
 152. Pottier P., *Axes de communication et développement économique*, *Revue économique*, 1963, t. 14, pp. 58-132.
 153. Reinert Erik. *How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor*. London: Constable, 2007, 365p.
 154. Ricardo David, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 1817,

- Batoche books, 2001, 333 p., <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/-3ll3/ricardo/Principles.pdf>.
155. Richardson H. W., *Regional Growth Theory*, London, 1973, 210 p.
 156. Robert S., Randolph W. G., *Beyond decentralization: the evolution of population distribution in England and Wales, 1961-1981*, *Geoforum*, № 1, 1983, pp. 75-102.
 157. Roscher Wilhelm. *Principles of Political Economy*, Callaghan, Chicago, 1878.
 158. Schmidt C. G., *Spatial Structure of Industrial Linkages and Regional Economic Growth: An Analysis of Linkage Stability Among Pacific Northwest Steel Firms, 1963-1970*, Unpublished Dissertation, University of Washington, Seattle, 1973.
 159. Serra Antonio. *Breve trattato delle cause che possono far abbondare l'oro e l'argento dove non sono miniere*, Lazzaro Scorriglio, Naples, 1613. / Serra, Antonio (1613), *A Short Treatise on the Wealth and Poverty of Nations*, edited by Sophus A. Reinert (2011), Anthem Press.
 160. Smith A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1 (1 ed.). London: W., 1776, 507 p.
 161. Thorstein Veblen. 'Why is Economics not an Evolutionary Science' in *Quarterly Journal of Economics*, XII, July 1898, pp. 373-397.
 162. Thünen von J. H., *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder, Untersuchungen über den einfluss, den die getreidepreise, der reichthum des bodens und die abgaben auf den ackerbau ausüben*, Hamburg: F. Perthes, 1826, 290 p.
 163. Tocqueville Alexis de. *Democracy in America*. Chicago, 1855/ 2000, p. 515.
 164. Tubaro Paula. *Un'esperienza peculiare del Settecento italiano: «la scuola milanese» di economia matematica* // *Studi Settecenteschi*. 2000, Vol. 20, p. 215.
 165. Wallerstein J., *The capitalist world-economy*, Paris, 1979, 324 p.
 166. Wallerstein J., *The politic of the world-economy*, Paris; *Maison de Sci. de l'Homme*, 1984, 295 p.
 167. Weber A., *Ueber den Standort der Industrien: Reine Theorie des Standorts*, Tübingen, 1922, 246 p.
<https://archive.org/stream/ueberdenstandort00webeuoft#page/246/mode/2up>.
 168. Zipf G. K., *National unity and disunity, The nation as a bio-social organism*, Bloomington, Ind., 1941, 408 p.

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ ԳՈՒՐԳԵՆԻ

**ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ԱՃԻ ԲԵՎԵՌՆԵՐ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Քարտեզները՝

պ.գ.թ. Վ. Գ. Մխիթարյանի (քարտեզ 1, 5-8, 10, 12-14)
ա.գ.թ. Գ. Գ. Ղամբարյանի (քարտեզ 2-4, 9, 11, 15, 15.1
(ա, բ, գ), 15.2 (ա, բ, գ), 15.3 (ա, բ, գ), 16, 18)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Վ. Մխիթարյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «ՎԱՌՄ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Տիգրան Մեծի 48, բն. 43

Ստորագրված է տպագրության՝ 15.08.2020:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 16.875:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
Ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am